

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Kalcsó Gyula

**A névszóinflexió nyelvi változói
a magyar nyelvű nyomtatott
írásbeliség első fél századában**

Nyelvtudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: prof. dr. Nyomárkay István

Magyar Nyelvészeti Program

Programvezető: prof. dr. Kiss Jenő

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: prof. dr. Keszler Borbála

Hivatalosan felkért bírálók:

dr. Korompay Klára CSc.

dr. habil. Forgács Tamás Csc.

A bizottság titkára: dr. Sárosi Zsófia PhD.

A bizottság további tagjai:

dr. Horváth László PhD.

dr. Zelliger Erzsébet CSc., dr. Haader Lea CSc. (póttagok)

Témavezető: dr. Zsilinszky Éva CSc.

Budapest

2007

Tartalom

1. Bevezetés.....	5
1.1. A dolgozat tárgya, célja.....	5
1.2. Alapfogalmak, alkalmazott módszerek, elméleti háttér.....	8
1.2.1. A névszóinflexió.....	8
1.2.2. Történeti szociolingvisztikai elemek.....	12
1.2.2.1. A nyelvi változók.....	14
1.2.2.2. A nyelvváltozatok.....	19
1.2.2.3. A sztenderd.....	23
1.2.2.4. A vizsgálat független változói.....	24
1.2.3. Történeti dialektológiai elemek.....	30
1.2.4. Korpusznyelvészeti módszerek.....	33
1.2.4.1. A korpusz.....	36
1.2.4.2. A feldolgozás módja.....	43
2. A vizsgált névszóinflexiók változók meghatározása.....	51
2.1. A tövéghangzókkal kapcsolatos váltakozások kizárása.....	52
2.2. Az ortográfiai variánsok kizárása.....	54
2.3. A vizsgált változók fő típusai.....	56
2.3.1. Szociolingvisztikai és rendszerváltozók.....	56
2.3.2. A mintavétel hibájából részletesebben nem vizsgálható váltakozások.....	58
2.3.2.1. A T/2. birtokos személyjel egy birtokra utaló palatális alakjának illeszkedése.....	58
2.3.2.2. A főnévi essivus-modalisi rag alakjai.....	60
2.3.2.3. Az essivus-formalisi - <i>KÉNT</i> változatai.....	61
2.3.4. A változóként vizsgált jelenségek.....	62
3. A nyelven belüli okok miatt variálódó elemek.....	66
3.1. Az E/3. birtokos személyjel zárt alakja a nyiltabbakkal szemben.....	66
3.2. A birtoktöbbségitő jel alakjai.....	81
3.3. A translativus ragja.....	84
3.4. A középfokjel geminálódása.....	86
4. A nyelven kívüli okok miatt variálódó elemek: a névszójelek változói.....	91
4.1. Az általános többséjel utáni véghangzó változója.....	91
4.2. A birtokos személyjelek változói.....	95
4.2.1. A tárgyragos alakok.....	95
4.2.2. A T/1. birtokos személyjel zártsága.....	99
4.2.3. A T/3. középzárt alakjai és illeszkedésük.....	101
5. A nyelven kívüli okok miatt variálódó elemek: a névszóragok változói.....	109
5.1. A főnevekhez járuló ragok.....	109
5.1.1. A rendszer szilárd elemei.....	109
5.1.1.1. Az inessivusi és illativusi esetek és ragjaik.....	109
5.1.1.2. Az instrumentalis-comitativusi rag hasonulása.....	114
5.1.1.3. A superessivusi rag alakjai.....	121
5.1.1.4. A causalis-finalis ragjának alakjai.....	128
5.1.1.5. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok változói.....	130
5.1.1.6. Az allativusi rag alakjai.....	152
5.1.1.7. A terminativusi rag változója.....	158

5.1.2. A korlátozottabb használatú elemek: a visszaszorulóban levő primer lativusi, locativusi és ablativusi ragok változói.....	160
5.1.3. A korlátozottabb használatú elemek: a keletkezőben levő ragok ..	162
5.1.3.1. A temporalisi rag és előzményei változói.....	162
5.1.3.2. Az essivus-formalisi <i>KÉPPEN</i> (> <i>-KÉPPEN</i>) alakjai	169
5.1.3.3. A distributivusi rag változatai	177
5.1.3.4. A sociativusi rag alakjai	179
5.2. A melléknevekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez járuló ragok	184
5.2.1. A melléknévi modalis-essivusi rag alakjai	184
5.2.2. A multiplicativusi rag illeszkedése	188
6. Összegzés	194
6.1. Területi kötöttséget mutató váltakozások	194
6.2. Az írásbeliséghez köthető jelenségek	197
6.3. Idiolektális jelenségek	198
6.4. Archaizmusok és neologizmusok	198
6.5. Sztenderd változatnak tartható-e a korai nyomtatott írásbeliség nyelve?	199
6.6. Tudatos sztenderdizáció vagy spontán sztenderdizálódás?	200
Irodalom	203
Egyéb források, segédeszközök	209
Függelék.....	210
A korpusz nyomtatványainak adatai	210

1. Bevezetés

1.1. A DOLGOZAT TÁRGYA, CÉLJA

A könyvnyomtatás elterjedése Európában a kultúra nagymérvű átalakulását eredményezte. A „Gutenberg-galaxis” többek szerint nemcsak a tudás, az ismeretek korábban nem látott arányú terjedését tette lehetővé, hanem átformálta az emberi gondolkodást (vö. MACLUHAN 2001), és hozzátehetjük: az emberi nyelveket is. Az írás, valamint a nyomtatott könyv rákényszeríti a nyelvhasználót, hogy anyanyelve bizonyos jelenségeiről eltöprengjen, összevesse saját „szólásának módját” másokéval, tudatosan válasszon a rendelkezésre álló eszközökből. Az egyes nyelvekben ekkor meginduló vagy fölgyorsuló konvergens folyamatok régóta tárgyai a nyelvtudománynak. A nyelvi egységesülés vagy sztenderdizálódás, sztenderdizáció (standardization; TRUDGILL 1997: 77) mint történeti változás kutatása a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban is kitüntetett terület (l. csak a bibliográfiában BÁRCZI, BENKŐ, DEME, MOLNÁR, PAIS, PAPP, SZATHMÁRI munkáit). Külföldön a szociolingvisztikai szemléletmód elterjedése után nagyobb arányban foglalkoztak hasonló kérdésekkel (a standard vagy sztenderd – a dolgozatban a továbbiakban ez utóbbit használom – változatok kialakulásával és más nyelvváltozatokhoz való viszonyukkal, vö. pl. JOSEPH 1987; újabban LINN–MACLELLAND 2002; DEUMERT–VANDENBUSSCHE 2003). A magyar történeti nyelvészet hagyományai és a szociolingvisztikai szemlélet az utóbbi években egyre inkább egymásra talál, és a nyelvi egységesülési folyamatok kutatása a legújabb eredményeket, a modern empirikus nyelvészeti vizsgálatok gyümölcsét felhasználva korábban nem látott összefüggésekre világít rá, illetőleg eddig nem tisztázott kérdések megoldásához is hozzájárul (vö. pl. NÉMETH 2004).

Jelen dolgozat tárgya – a fent említett szociolingvisztikai szemlélet nyelvtörténeti alkalmazásának jegyében – a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első ötven évében megjelenő névszóinflexiók nyelvi változók összessége; fő célja – a szociolingvisztika és más nyelvészeti diszciplínák, többek közt a korpusz nyelvészet módszereit felhasználva – megvizsgálni, értékeik milyen változószabályok alapján jelennek meg az említett korpuszban, továbbá hogyan alakul át (amennyiben átalakul) megoszlásuk a fél évszázad alatt. Választ keres arra a kérdésre is, hogy a könyvnyomtatás új kommunikációs közege új nyelvváltozatot alakít-e ki, vagy valamely korábbi lektus válik-e a könyvszövegek nyelvénvé, továbbá,

hogy ez a nyelv nevezhető-e sztenderd változatnak. A nyelvi változó, a nyelvváltozat és a sztenderd fogalmát a szociolingvisztikához hasonlóan értelmezi, és remélhetőleg hozzájárulhat ezen fogalmak történeti nyelvészetbeli alkalmazásához, továbbá pontosíthatja, árnyalhatja azok értelmezését. A felvetett kérdések megválaszolása érdekében vizsgálja, hogy a változóértékek aránya mennyiben függ a könyvnyomtatás sajátos, a nyelvhasználatot vélhetően befolyásoló új kommunikációs közegétől (a műfajtól, az eredeti vagy fordítás jellegtől stb.) és mennyiben más tényezőktől (pl. a szerzők, a nyomdászok nyelvjárásától stb.). A kérdés úgy is föltehető, hogy mely nyelvváltozatok milyen nyelvi megoldásait engedni megjelenni a nyomtatott könyv, és melyeket zárja vagy veti ki magából.

Szükségesnek tartom röviden megindokolni a vizsgált időszak kijelölését. Az első fennmaradt, magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmazó nyomtatvány Christoph Hegendorff Donatus-nyelvtanának (*Rudimenta grammatices Donati...*, RMNy. I. 7.)¹ 1527-es krakkói kiadása, amelyben – valószínűleg Sylvester János jóvoltából – a német és a lengyel mellett magyar fordításban is szerepelnek a nyelvtani példák. Ezzel indul útjára a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség, és fejlődik töretlenül; ettől számítva a 16. század végéig összesen több mint 900 magyar nyelvű nyomtatványt tart számon a könyvtudomány. Az első néhány évtizednek nyilvánvalóan kiemelkedő jelentősége van: ekkor alakulnak ki azok az alapvető normák, amelyek a későbbi könyvnyomtatást meghatározzák. Az első fél század minden bizonnyal még a kísérletezés időszaka: ezt jól mutatja a sajtó alól kikerülő könyvek száma is: 1576-ig mindössze 196-ról tudunk, a század utolsó negyedében azonban évről évre megsokszorozódik a kiadott művek száma. MOLNÁR JÓZSEF a hangjelölést-helyesírást vizsgáló értekezésében (MOLNÁR 1963) ugyancsak ezt az időszakot választotta ki, így dolgozatom az ő munkájának folytatásaként is felfogható. Ily módon az RMNy. sorszámozása szerinti utolsó mű, amelyet a korpusz összeállításakor figyelembe vettem, Valkai András 1576-ban, Kolozsvárott kiadott históriás éneke, a *Genealogia historica regum Hungariae... Az az az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről való szép historia* (RMNy. I. 368.)².

A dolgozat céljainak megvalósítása érdekében egy számítógépes korpuszt rögzítettem, amely az 1527 és 1576 közötti magyar nyelvű nyomtatványok 103 szövegrészletével

¹ Itt és a továbbiakban a Régi magyarországi nyomtatványok c. bibliográfia (RMNy.) sorszáma szerint hivatkozom a művekre.

² Az RMNy. I. kötete szerint az 1576-ban megjelent művek közül még a 370. sorszámú nyomtatvány is magyar nyelvű, ám csak töredékes formában maradt fenn, így kihagytam a korpuszból (vö. 1.2.5.1.).

megfelelően reprezentálja az időszakot. További feladatként fogalmaztam meg, hogy minden eddiginél nagyobb számú adatra, a vizsgált idősakra nézve a lehető legreprezentatívabb korpuszra alapozott megállapításokat tegyek egy viszonylag kevésbé kutatott magyar nyelvtörténeti korszak eseményeiről. A dolgozat megállapítja, hogy mely névszóinflexiós változók jelennek meg a kijelölt időszak nyomtatott nyelvemlékeiben, majd a változósabályokat úgy próbálja felvázolni, hogy az adatok megoszlását előre meghatározott szempontok szerint vizsgálja. A szociolingvisztikai változók esetében ezek a szempontok, vagyis az ún. független változók (l. 1.2.2.4.) mutatják meg, hogy milyen tényezők irányítják egy-egy alak megjelenését, azaz a változóértékek használati szabályait lehet általuk megállapítani.

A magyar szakirodalom nyelvi egységesülésről felhalmozott ismeretanyagát kiinduló- és viszonyítási pontként fogadom el, annak megállapításait legfeljebb egy-egy részletében kiegészíthetem, pontosíthatom. Bár a vizsgálatról nem várok forradalmian új eredményeket, a korpusz adatmennyisége lehetővé teszi, hogy minden eddiginél megalapozottabb megállapításokat tehessek a korai középmagyarban formálódni kezdő új nyelvváltozat: a nyomtatott írásbeliség egységesülőben levő nyelvéről. Csatlakozni kívánok továbbá ahhoz a szemléletmódhoz, amely a nyelv történeti változásainak vizsgálatát a lehető legnagyobb számú empirikus adatra alapozva, a szociolingvisztikai kutatásokban kidolgozott elméleti-fogalmi keretek között kívánja megvalósítani, ahogy SUZANNE ROMAINE megfogalmazza: „what is needed is a way of combining the rich philological tradition with recent work on quantitative methods...” [Szükséges ötvözni a gazdag filológiai hagyományt a mai kvantitatív módszerekkel...] (ROMAINE 1988: 1453).

1.2. ALAPFOGALMAK, ALKALMAZOTT MÓDSZEREK, ELMÉLETI HÁTTÉR

1.2.1. A névszóinflexió

A szó a latin *in-* prefixumból és a *flecto* igéből származik, jelentése 'behajlítás'. Az inflexiót a nyelvtanok mindenütt a morfológia tárgykörébe sorolják. A legtöbb nyelvtan a derivációval (szóképzés) és a kompozícióval (szóösszetétel) állítja szembe: „according to the most usual division of subjects, the field of morphology in general is divided into two major subfields: one concerned with processes of inflection [...], and the other with what are usually referred to as processes of word-formation. This latter field is then divided in turn into two smaller subfields, of which one is concerned with processes of derivation [...] and the other with processes of composition or compounding.” [A tudományterületek leggyakoribb felosztásával megegyezően a morfológiát általában két nagy részterületre osztják: az egyik az inflexió, a másik – ahogy mondani szokás – a szóalkotás eljárásaival foglalkozik. Ez utóbbi területet pedig két kisebb részterületre osztják, amelyek közül az egyik a szóképzés, a másik a szóösszetétel eljárásaival foglalkozik.] (MATTHEWS 1989: 38). A magyar szakirodalomban hasonló felosztást találhatunk, azzal a különbséggel, hogy a szerzők egy része az inflexiónak is két fajtáját különbözteti meg: a jelezést és a ragozást. KESZLER BORBÁLA ez utóbbiakat elsősorban a további toldalékolás lehetősége alapján különíti el egymástól (KESZLER 2000: 59). E fejezetnek nem lehet célja a különböző morfémafajták elhatárolásával kapcsolatos minden vitás kérdés ismertetése – azt már megtette más: T. SOMOGYI (2000) –, ám ki kell térnem a címben szereplő fogalom tisztázásakor kikerülhetetlen problémákra. Az inflexió és derivációs morfémák elhatárolása az egyik legtöbbet vitatott mozzanat³.

A legújabb hagyományos nyelvtani alaplú, a *Magyar grammatika* (KESZLER 2000) a következő megkülönböztető sajátságokat sorolja föl:

³ Vitatott még a jel és a rag kategóriájának megkülönböztetése, valamint egyes morfémák jelként vagy ragként minősítése is. Mivel a jel és a rag egyaránt inflexió toldalék, ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.

- **a képző** új szót hoz létre, nem része valamilyen jól szervezett kategóriarendszernek, az adott szófaji kategóriának nem minden eleméhez tehető hozzá, korlátozottan termékeny, nem kötelező elem, legfelsőbb helyzetű, más kötött morféma állhat utána, általában megtűr maga mellett más képzőt, jellemzően állhat utána jel és rag, nem szófajkötő, megváltoztathatja a szintaktikai környezetet, szinonim változatai lehetnek, több szóosztály töveivel is járulhat, a szemantikai kapcsolat a tő és a képzett alak között nem mindig transzparens;
- **a jel és a rag** többé kevésbé zárt rendszert alkot, grammatikai jelentést hordoz, a szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető, szófajtartó, nem változtatja meg a bővítési lehetőségeket, nem jellemző rá a szinonimitás, a tő és a szóalak közti szemantikai kapcsolat transzparens, több kategóriát is jelölhet egyszerre, egy szóosztály töveire korlátozódik a megjelenése (KESZLER 2000: 58–9).

Ugyanakkor megemlíti, hogy az elhatárolási kritériumok nem egyértelműek, sőt: „...a toldalékmorfémák merev elhatárolása lehetetlen” (KESZLER 2000: 58).

Egy más szemléletű alapvetés, a *Strukturális magyar nyelvtan Morfológia c.* kötetének toldalékokról szóló fejezete (KENESEI 2000) a magyar szakirodalomban fellelhető ismérveket így összegzi:

„a) Az inflexió nem változtatja meg a szintaktikai környezetet, azaz például az ige vonzatkerete megmarad.

b) A képzés szófajváltást is eredményezhet, a ragozás nem.

c) A szóképzés korlátozottan termékeny (azaz egy szemantikailag meghatározott aloszályra vonatkozik), a ragozás ezzel szemben teljesen termékeny. (Ellenpélda: az -*Ás* képző termékenysége)

d) A képzett szó könnyebben lexikalizálódhat (sajátos lexikai jelentést vehet fel), a ragozott szó ezzel szemben nem lexikalizálódik. (Ellenpéldák: -*Ás*, kicsinyítő képzők)

e) A szintaktikailag releváns ragok a képzők után, a szó végén helyezkednek el.” Hangsúlyozza továbbá, hogy ezen kritériumokkal szemben jogos kifogások emelhetők, valamint „a tipikus rag és a tipikus képző között átmeneti kategóriákat kell feltennünk” (KENESEI 2000: 129).

A külföldi szakirodalom is több-kevesebb ismertetőjegy alapján igyekszik elkülöníteni a morfématípusokat. STUMP (1998) öt kritériumot sorol föl: change in lexical meaning or part of speech, syntactic determination, productivity, semantic regularity, closure [a lexikális vagy szófaji jelentés megváltozása, szintaktikai meghatározottság, produktivitás,

jelentésbeli szabályosság, szóalakzáró helyzet] (STUMP 1998: 15–8). Ezek a szempontok nem különböznek a magyar szakirodalomban megismertektől. BOOIJ (2000) kilenc ismertetőjegyet említ, amelyek alapján megpróbálták elkülöníteni az inflexiót a derivációtól: change of word class, obligatoriness, paradigms, generality and productivity, semantic transparency, psycholinguistic differences, recursivity, syntactic relevance, order of morphemes [szófajváltás, kötelezőség, paradigmába rendeződés, általánosság és produktivítás, szemantikai transzparencia, pszicholingvisztikai különbségek, rekurzivitás, szintaktikai relevancia, morfémasorrend] (BOOIJ 2000: 361–6). Kiemeli a következőt: „whereas some linguists claim that there is no sharp demarcation between the two, and that there is a cline from prototypical derivation to prototypical inflection [...], others do make a sharp distinction which is reflected by their organizational model of the grammar...” [Míg egyes nyelvészek azt állítják, hogy nincs éles határvonal a kettő között, és fokozatos átmenet van a prototipikus deriváció és a prototipikus inflexió között, addig mások határozottan különbséget tesznek, ami visszatükröződik az organikus grammatikai modelljükből.] (BOOIJ 2000: 361). Kritériumai közül a pszicholingvisztikai különbségek és a rekurzivitás a magyar irodalomban szokatlan szempontok. Pszicholingvisztikai különbségen azt érti, hogy a derivációval létrehozott formák gyakrabban reprezentálódnak a mentális lexikonban, mint az inflexiós alakok. Átfedések azonban ez esetben is vannak: a gazdagabb és produktívabb derivációs eljárásokat alkalmazó nyelvek esetében inkább csak a kevésbé szabályos képzések jelennek meg a lexikonban, míg máshol a rendhagyó inflexiós alakok is benne lehetnek (BOOIJ 2000: 364). A rekurzivitás azt jelenti, hogy bizonyos derivációs morféma akár többször is alkalmazhatók ugyanazon szóalakon belül, hiszen újra és újra szükség lehet a szemantikai funkciójukra (l. pl. a magyar *egészségesség* alakot; BOOIJ 2000: 365).

KENESEI (2000) közli a külföldi szakirodalomból általa relevánsnak vélt jellemzéseket is:

„a) A szóképzés megváltoztathatja a szófajt és/vagy a lexikális jelentést; az inflexió nem.

b) Egyetlen szintaktikai környezet sem követel meg meghatározott képzőkkel létrehozott szóalakokat mások helyett, de adott mondatban csak bizonyos inflexiós végződésekkel ellátott szavak jelenhetnek meg.

c) Az inflexió általában termékenyebb, mint a szóképzés.

d) Az inflexió szemantikailag szabályosabb, mint a szóképzés.

e) A szótárban az inflexiós szóalakok nincsenek felsorolva, a képzett szavak viszont meg lehetnek adva.

f) Az inflexió lezárja a szót a szóképzés előtt, fordítva azonban nem.” (KENESEI 2000: 130.)

Áttekintve a fentieket látható, hogy mindenütt többé-kevésbé megegyező kritériumok alapján próbálják elkülöníteni az intuitíve különbözőnek vélt morfématípusokat. Abban is viszonylagos egyetértés van, hogy a különbségtétel alól bizonyos toldalékok kicsúsznak, nem lehet merev, éles határokat vonni az inflexió és a deriváció közé.

A magyar toldalékrendszer tagjai között is vannak vitatott státusúak. Különösen problematikus a történeti nyelvészetben alkalmazható elhatárolás megállapítása, a leíró szempontok sokszor csak bizonyos fenntartásokkal ültethetők át a diakrón vizsgálatokba. A magyar nyelvészek az inflexió toldalékok és a képzők közé is besorolták az *-É*, *-BB*, *-IK*, *-ÉK*, *-HAT*, (melléknévi modalis-essivusi) *-N*, *-UL*, *-LAG*, *-SZOR*, *-KOR*, *-NKÉNT*, *-KÉPPEN*, *-STUL* elemeket (vö. T. SOMOGYI 2000: 65–79, 86–96). Bár ezekről T. SOMOGYI MAGDA leíró eszközökkel meggyőzően kimutatja, hogy derivációs morfé-
mák, jelen vizsgálatban mégis a TNyt. hagyományaihoz csatlakozva sorolom be őket.

A TNyt. a kései ómagyar nominális jelmorfémái között említi a következőket: általános többesjel, birtokos személyjelek, birtoktöbbsesítő jel, birtokjel, közép- és felsőfokjel, kiemelő jel; a nominális ragmorfémák közé sorolja az esetragrendszer elemein kívül (vö. KIEFER 2000: 580) az *-ul/-ül* essivus-modalisi, *-t* locativusi, *-á/-é* lativusi, *-ul/-ül* ablativusi, *-ént* essivus-formalisi, *-nként* distributivusi, *-kor* temporalisi, *-nott/-nëtt ~ -nött ~ -nitt*, *-ni*, *-nól/-nől ~ -nul/-nül* ún. családi helyviszonyt kifejező, *-n/-an/-en*, *-(s)t* modalis-essivusi és *-szor/-szër/-ször* multiplicativusi, továbbá a *-stul/-stül* sociativusi, a *-képpen* essivus-formalisi és a *-lag/-leg* elemeket (KOROMPAY 1992b: 321–56). A képzőszerű jelek derivációs morfémaként való elemzését elfogadom (akár a nyelvtörténeti vizsgálatban is), azonban nem láttam célszerűnek (és nem is érzem magam arra hivatottnak), hogy letérjek a magyar nyelvtörténetírásban kitaposott ösvényekről. A vitatott ragok inflexió morfémanak minősítését viszont bizonyos történeti szempontok is alátámasztják. A melléknévi modalis-essivusi *-N* és *-UL* ősi helyhatározóragokból alakult, a *-LAG* első eleme is az ablativusragból származik, a *-STUL* ugyancsak primer ragok összekapcsolódásával keletkezett. Az ómagyar kor végéig teljesen példátlan, hogy egy rag képzővé értékelődik át, legfeljebb képzőbokr részeként, prototipikus derivációs morfokkal⁴ összekapcsolód-

⁴ Itt jegyzem meg, hogy a morféma és a morf terminusokat KIEFER 2000-hez hasonlóan különböztetem meg, azaz a morfémat morfoszintaktikai tulajdonságok összességéeként, a morfot pedig konkrét megvalósulásként értelmezem. A morfémat a kategória megnevezésével írom le (pl. az accusativus ragja) vagy csupa nagybetűvel jelölöm (pl. *-T*), míg a morfokat kisbetűs leírással jelenítem meg (pl. *-ban*).

lódva szerepelhet (mint pl. a fosztóképző *n* eleme). Továbbá amíg él, használatban van az etimon (az ősi helyhatározórag), addig valószínűleg ragszerű elemként van meg a fejlemény is. A *-SZOR*, *-KOR*, *-NKÉNT*, *-KÉPPEN* toldalékok az ómagyar kori agglutináció második hullámába tartoznak. A korábban kialakult szekunder ragokkal párhuzamos fejlődésük (önálló szóból, névutóból szuffixálódó elemek) a raggá minősítésüket támogatja. Külön kellene megvizsgálni, hogy ezek miért nem váltak, válhattak vonzattá, azaz miért nem fejlődtek esetragokká. Azt feltételezem, hogy az agglutinációs folyamatok lezárultáig nem lehet képzővé értékelődésről, valamint a képzőkkel való társulásról beszélni, ám azután megindulhattak ezek a változások: a 16. századi nyelvemlékekben pl. a *-LAG* vagy a *-KOR* még nem olvad össze képzővel, a *-lagos*, *-kori* stb. alakok későbbi fejlemények. Hipotézisem szerint a középmagyar kortól számolni kell egy új jelenséggel, bizonyos ragok képzővé értékelődésének vagy képzőbokokba kerülésének folyamatával. Ennek részletes vizsgálata azonban egy másik disszertáció tárgya lehetne.

Jelen dolgozatban tehát a TNYt. osztályozásához csatlakozva a KOROMPAY (1992b: 321–56) által felsorolt toldalékokat vizsgálom inflexiós morfémákként (hozzátéve, hogy a fent leírt okok miatt bizonyos jeleket eredetüket tekintve is derivációs morfémáknak tartok).

1.2.2. Történeti szociolingvisztikai elemek

A történeti szociolingvisztika vagy szociolingvisztikai szemléletű történeti nyelvészet művelésének igénye hazánkban a nyolcvanas években jelent meg (HERMAN 1982; HEGEDŰS 1986). Sajnos azóta is inkább – bár mégoly fontos, önmagukban jelentősebb előrelépést nem jelentő – elméleti alapvetéseket és a részdiszciplína elvégzendő feladatait kijelölő útmutató cikkeket lehet e tárgyban olvasni (ZELLIGER 1999; JUHÁSZ 2003). A magyar történeti nyelvészet hagyományainak részeként kutatóink mindig szem előtt tartották a nyelvi változás és a társadalmi tényezők összefüggéseit (vö. pl. BENKŐ 1957[!]: 24–6, 39–42; BENKŐ 1988: 56–63, 228–35 vagy újabban KISS 2003: 28–30), ám koherens fogalmi rendszerként, elméletként való alkalmazása sokáig váratott magára. A közelmúltban ennek megvalósításával kísérletező cikkek jelentek meg ZELLIGER ERZSÉBET tollából (ZELLIGER 1999; 2000; 2002), továbbá már doktori disszertáció is íródott e szemlélet jegyében (NÉMETH 2004), egyedülként képviselve az ilyen irányú kutatásokat ismertető monográfiákat. A külföldi munkák nagyobb számúak: több könyv terjedelmű tanulmány

jelent meg a témában a hetvenes évek óta (pl. ROMAINE 1982; DENNISON 1993 vagy újabban FENNEL 2001; NEVALAINEN–RAUMOLIN-BRUNBERG 2003). A nemzetközi összefogás által is egyre határozottabban részdiszciplínává váló szemlélet fontosságát mutatja, hogy 1999-ben a *Sociolinguistics* c. nemzetközi folyóirat 13. tematikus számát teljes egészében a történeti szociolingvisztikának szentelték. Önálló folyóirata egyelőre csak online változatban hozzáférhető (<http://www.let.leidenuniv.nl/hsl%5Fshl>), ám egy másik internetes oldallal, a *Historical Sociolinguistics Network*kel (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison>) együtt így is fontos fóruma az irányzat képviselőinek. 2006 decemberében rendezték meg Belgiumban a *The Future of Historical Sociolinguistics [A történeti szociolingvisztika jövője]* c. nemzetközi konferenciát, amely a terület ígéretes fejlődéséről és sok elvégzendő feladatról is szólt.

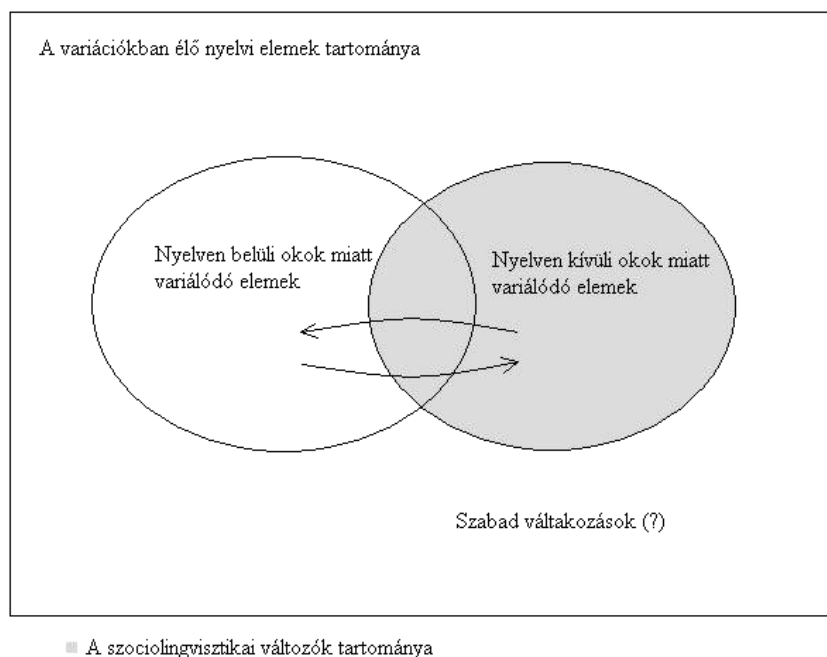
A történeti szociolingvisztika egyik fontos princípiuma az egyöntetűség elve (uniformation/uniformitarian principle). E szerint „azok a nyelvi folyamatok, amelyek megfigyeléseink szerint körülöttünk zajlanak, ugyanolyanok, mint azok, amelyek a múltban működtek, úgyhogy nem lehet tökéletes törés a *szinkronikus* [...] és a *diakronikus* [...] problémák között” (WARDHAUGH 1995: 22) továbbá: „a jelen változási folyamatainak ismerete a múltbeli változások magyarázatában is fölhasználható, vagy inkább fölhasználható” (SÁNDOR 1998: 66). Ennek jegyében alkalmazhatók az *ab ovo* szinkrón szemléletű szociolingvisztikai módszerek a nyelvtörténeti vizsgálatokban. A szociolingvisztikai alapművek közül a PETER TRUDGILL által írott *Introducing Language and Society* c. fogalomtárból (magyarul SÁNDOR KLÁRA fordításában: *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*, TRUDGILL 1997) a történeti nyelvészet számos fogalmat használhat – és használ is. Nem elegendő azonban az elnevezések pusztá átvétele. A fogalmak mögött szemlélet és módszertan is meghúzódik, és ezek beépítése, alkalmazása jelenti az egyöntetűség elvének valódi érvényesülését. Ebből a szociolingvisztikai eszköztárból jelen dolgozat a következőket használja föl: **nyelvi változó** (és a hozzá kapcsolható fogalmi kör, pl. változószabály, belső változatosság stb.), **nyelvváltozat** (és fogalmi köre: köztes változatok, stílusváltozatok, idiolektus, szociolektusok, dialektusok, bi- vagy polidialektalizmus, kódkészlet, kódváltás stb.), **sztenderd** (és fogalmi köre: sztenderdizáció, koinésodás, kiválasztódás, megszilárdulás stb.), mindezekre nézve l. TRUDGILL (1997). Ezekkel az alapfogalmakkal a minden részletkérdésre kiterjedő teljesség igénye nélkül röviden foglalkoznom kell.

1.2.2.1. A nyelvi változók

A nyelvi változó fogalma LABOV fellépése óta használatos, és hamar önálló elmélete kialakult ki (BAILEY 1973; a variációelmélet fogalmára nézve vö. még TRUDGILL 1997: 90). Szinte minden szociolingvisztikai munkában előfordul, mégsem mutatható föl egy elfogadható, minden részletkérdésre választ adó megfogalmazás, amelyet vizsgálatom alapjának tekinthetnék. TRUDGILL szociolingvisztikai alapfogalmakat tartalmazó munkájában nem található szabatos definíció, csak azt lehet megtudni, hogy a „**VÁLTOZÓ** [= nyelvi változó] (*linguistic variable*) Olykor SZOCIOLINGVISZTIKAI VÁLTOZÓNAK is nevezett nyelvi egység, [...]. A változók lehetnek szókincsbeliek vagy grammatikaiak is, de legtöbbször hangtaniak. [...] Egy hangtani változó [...] mindenképpen egy bizonyos szócsoporthoz kötődik, amelyben az adott változatosság társadalmi változókhoz kapcsolhatóan jelenik meg...” (TRUDGILL 1997: 88). WARDHAUGH a következő tautologikus definíciót adja: „a nyelvi változó olyan nyelvi egység, amelynek azonosítható változatai vannak” (WARDHAUGH 1995: 122). Labov újabb cikkében elkülöníti a szabad variációt a nyelvészetileg érdekestől, azonban az alábbiánál pontosabb definíciót itt sem találunk: „there are two alternative ways of saying the same thing” [két lehetőség van ugyanazon dolog kifejezésére] (LABOV 2003: 2). Úgy tűnik, hogy a szakirodalom olyannyira magától értetődőnek véli a nyelvi változó fogalmát, hogy nem tartja szükségesnek a fentebb idézetteknel pontosabban definiálni. Az első magyar szociolingvisztikai tankönyvben a következő található: „a nyelvi változó alternatív nyelvi lehetőségek – legalább kéttagú – együttese egyazon dolog, jelenség, funkció kifejezésére”, majd alább: „a szociolingvisztikai változó [...] az a nyelvi egység, amely két vagy több társadalmilag szignifikáns változatban él” (KISS 1995: 62). Ez a definíció a külföldi alapművekben találhatóéknál világosabb, elfogadhatóbb. A terminológiai tisztázatlanság ellenére a szociolingvisztikai kutatások során természetesen sokat csiszolódott a fogalom, és a legtöbb szociolingvista határozottan elutasítja egyes variálódások, változatosságok vizsgálatát (azaz létezik valamilyen konszenzus a szociolingvisztikai változó fogalmát illetően), ám az explicit meghatározásra eddig kevesen vállalkoztak. Jelen vizsgálat több szempontból speciális körülményei miatt azonban KISS (1995) definícióját ki kell egészítenem, továbbá egy ponton módosítanom kell.

A nyelvi változatosságnak több fajtáját lehet megkülönböztetni. Ezek egyike a nyelvi rendszerből fakadó variálódás, nevezzük ezt rendszerváltozónak. Ide tartozik pl. a palatoveláris vagy labialitás szerinti illeszkedés, a többelseji magánhangzók által meghatározott hasonulásszerű toldaléklabializációk stb. Ezen jelenségek egy részének azonban

lehet nyelven kívüli tényezők által is meghatározott eloszlása, azaz a rendszerváltozókat két csoportra kell osztanunk: a kizárólag nyelvi tényezők által meghatározott variálódást mutató és a nyelven belüli valamint nyelven kívüli tényezők által egyaránt befolyásolt eloszlást mutató változókra. Ez utóbbiak esetében a szakirodalom a nyelvi okokat **kötöttségnek (constraint)** nevezi (TRUDGILL 1997: 41–2). A nyelven kívüli tényezők által meghatározott és a rendszer által befolyásolt változók között lehetséges az átmenet, hiszen egyfelől előfordulhat, hogy az eredetében rendszerfüggő változó szociolingvisztikai változóvá válik, ha megjelenik valamilyen nyelven kívüli tényező, amely hatással lesz a változatok megoszlására (pl. egy-egy vidéken vagy egy-egy társadalmi rétegben valamely alak kitüntetett, kedvelt variánssá vagy stigmatizálttá válik stb.), másfelől az is lehetséges, hogy az eredetileg nyelven kívüli tényezők által irányított megoszlásnak valamilyen funkciója alakul ki a nyelvben. A nyelven kívüli tényezők közé tartozik a területiség és a társadalmiság (kor, nem, vallás, etnikum, foglalkozás, a beszédhelyzet különböző tényezői, pl. formális-informális viszonyok stb.; vö. KISS 1995: 86–149). Nem különböztetem meg a nyelven kívüli tényezők között a területi és társadalmi tényezőket, mert jelen vizsgálatban mindkettő egyformán releváns lesz. Ezért a továbbiakban egyszerűsítve, a magyar szociolingvisztikai és dialektológiai hagyományoktól némileg eltérően a nyelven kívüli tényezők által irányított variálódást szociolingvisztikai változónak fogom nevezni (a fogalmat alább még pontosítani fogom).

1. ábra: A nyelvi változók

Meg kell jegyezni, hogy elvileg feltételezhetnénk olyan, a változók külön csoportját képviselő szabad váltakozások meglétét is, amelyekről nem mutatható ki semmilyen külső vagy belső függés. Valójában azonban nagyon óvatosan kell megítélnünk a váltakozásokat, mert olyan rejtett függőségi viszonyok lehetnek a háttérben, amelyek csak nagyon aprólékos vizsgálatokkal tárhatók föl. Véleményem szerint legfeljebb erősebb vagy gyengébb függésről beszélhetünk, olyan esetről, amelyben teljesen szabad a változóértékek megjelenése, aligha. Tekintsük pl. a mai magyar *virága* : *virágja* kettősséget. Nem célom, hogy részletesen feltárjam az alakváltozatok használata mögött rejlő törvényszerűségeket, kizárólag arra vagyok kíváncsi, hogy teljesen szabad, azaz megíósolhatatlan megjelenésű váltakozásról van-e szó. A két alak nyilvánvalóan archaizmus-neologizmus viszonyban volt egymással a magyar nyelv történetének valamely korszakában. Ma azonban mindkettő használatos az írásos nyelvhasználatban, annak egy-egy rétegén belül is. A megállapítást a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (MNSz.) korpuszában⁵ elvégzett keresés eredménye alapján teszem, a keresés a *virága* alakra 552, míg a *virágja* formára 52 találatot hozott, vagyis az előbbi alak általánosabb. A két forma közti gyakoriságbeli különbség már eleve arra int, hogy nem kezelhető szabad váltakozásként a vizsgált jelenség, hisz akkor nagyjából azonos arányban kellene előfordulniuk az értékeknek. Tegyük fel, hogy a rendelkezésre álló adatokból semmilyen külső függést nem tudunk kimutatni. A variálódás kialakulása mégis feltételezi legalább valamilyen nyelven belüli tényező hatását. Ez esetben a magánhangzós szóvégeken kialakult hiátustöltős alakváltozat analógiásan jelent meg mássalhangzós töveken is, ez pedig rendszeren belüli függés (vö. KOROMPAY 1992a: 273–6). Az analógiás hatás továbbá a beszélők nyelvhasználatában végbemenő mechanizmus, azaz bizonyos beszélők esetében jelentkezik, más beszélők esetében nem. Ha elfogadjuk, hogy a spontán analógiás kialakulás mellett a beszélők egymás nyelvhasználatából is átvehetik a neologizmust, akkor akár később kialakuló területi és társadalmi kötöttségeket is feltételezhetünk, amelyek nem váltak olyan erőssé, hogy állandósulni tudjanak, vagy kialakultak ugyan, de később megszűntek, ezért a mai nyelvhasználatban nem mutatkoznak meg. Ha azonban kizárólag az analógiás hatással magyarázható a két alak megléte, akkor is kötöttségről tudunk számot adni, az archaikus alak gyakorisága szemben a neológ forma ritkaságával a mai nyelvhasználatban is őrzi ennek nyomát: az analógiásan kialakult neologizmus nem tudta kiszorítani az ősi alakot, amely így ma is gyakoribb. Azaz kialakulásának körülményeit tekintve mindenképpen kötött váltakozásnak kell tekintenünk a szóban

⁵ A korpusz internetcíme: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>.

forgó alakok megjelenését. Későbbi sorsát tekintve valószínűsíthetjük, hogy az újabb változat hangtani kötöttségű változások kiindulópontjává is válhatott. Ezt az is bizonyítja, hogy bizonyos szavak esetében kizárólag az egyik vagy másik forma használatos, pl. az MNSz-ben nincs találat a *nadrága* vagy a *válságja* alakra. A mindkét alakváltozattal előforduló szavak esetében nincsenek meg bizonyos hangtani gátak, amelyek más töveken megakadályozzák az egyik vagy a másik forma megjelenését (l. REBRUS 2000: 928–45.; KIEFER 2000: 597–8). Visszatérve a *virága* ~ *virágja* kettősséghez: meg tudjuk-e tehát jósolni, hogy mikor melyik alak fordul elő? A válasz valószínűleg nemleges. De – mint láttuk – legfeljebb azt jelenthetjük ki, hogy a *virág* (és több más tő) esetében szabadnak tűnő váltakozás lehetséges az E/3. birtokos személyjeles alakban. Azonban ezen töveket hangtani felépítésük alapján el tudjuk különíteni a többitől, azaz a váltakozás lehetősége nyelvileg kötött. A birtokos személyjel felől nézve tehát nem beszélhetünk szociolingvisztikai változóról, hisz a tő által meghatározott módon vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét alak előfordulhat, ám a tövek felől nézve kijelenthetjük, hogy van egy hangtanilag körülírható csoportjuk, amelyen mindkét forma előfordulhat. Azaz a váltakozás szabad, ha a tövek meghatározott csoportján belül maradunk, ám onnan kilépve nyelvileg kötött. Vagy másként fogalmazva: nem a váltakozásban van jelen nyelvi kötöttség, hanem a váltakozás lehetősége kötött nyelvileg. Ez a probléma jelen vizsgálat szempontjából azért különösen fontos, mert bizonyos toldalékolásbeli kettősségek gyakran nem a szuffixum, hanem a tő vagy más nyelvi elem változóját alkotják.

A korpuszalapú történeti nyelvészeti vizsgálatok sajátossága, hogy többnyire⁶ írott nyelvi megnyilatkozásokat tanulmányoznak, ezért tisztáznom kell a beszéd (a beszélt nyelvi változók) és az írás (az írásban megjelenő nyelvi változók) viszonyát. A latin betűs magyar írás a középmagyar kor elején már több mint fél évezredes múltra tekintett vissza. A latin betűkbe szorított nyelv ez idő alatt több olyan sajátosságot is kialakíthatott, amely csak az írásbeliségre volt jellemző, illetőleg lehettek olyan nyelvi megoldások, amelyek az írásbeliségben gyakoribbak voltak, mint a szóbeliségben és fordítva. Ezek a korai – egyrészt minden bizonnyal tudatos, másrészt azonban bizonyára részben spontán – normatív törekvések a kódexirodalomban már kimutathatók (KOROMPAY 1988). Az írásbeliség adatai a beszélt nyelvre nézve tehát csak korlátozottan szolgálhatnak útmutatóul. Egyes nyelvészek szerint az írásbeliség nyelve külön nyelvváltozatként, a beszélt nyelvtől bizonyos

⁶ A 19. századtól rendelkezésünkre állnak hangfelvételek, a 20. századtól pedig mozgóképes hanganyagok is.

mértékig független változási folyamatok közegeként tanulmányozandó (ROMAINE 1982: 14–5.; BENKŐ 1988: 235–43). Ám a területi (nyelvjárási) különbségek írásbeli megnyilvánulásai vagy a különböző műfajú szövegek különböző, beszélt nyelvi eredetre valló nyelvi megoldásai arra utalnak, hogy az írott nyelvet nem lehet mereven elválasztani a beszélt nyelvváltozatoktól. Későbbi korok tendenciáit is alapul véve kijelenthetjük, hogy az írásban megmutatkozó változatosság mögött minden bizonnyal beszélt nyelvi változatosság húzódik meg. Mivel az írás folyamatosan egyre nagyobb mértékű homogenitásra törekvő nyelvhasználati forma, és mint ilyen, inkább kizárja a beszéd változatosságát az idő előrehaladtával (BENKŐ 1988: 240), ezért ha mégis megjelenik egy-egy változó, akkor az mindenképpen beszélt nyelvi variálódást tükröz. Lehetséges azonban az is, hogy bizonyos beszélt nyelvi változók az írásban nem, vagy a beszélt nyelvinél jóval kisebb mértékben mutatkoznak meg.

Tisztázandó még az a kérdés, hogy az „alternatív lehetőségek egyazon dolog kifejezésére” (KISS 1995: 62) milyen keretek között alkotnak változót? Ha pl. egy mai magyar nyelvjárásban mindig *meg* (nyílt palatális illabiálist tartalmazó) formában használják az igekötőt, míg egy másik nyelvjárásban következetesen *még* (középzárt) alakot találunk, akkor beszélhetünk-e nyelvi változóról? A kézenfekvő válasz erre az volna, hogy nem, ha ugyanis a beszélők számára az adott nyelvi funkció kifejezésére kizárólag egyetlen forma áll rendelkezésre, akkor természetesen nincs váltakozás. A középzárt alakokat használó nyelvjárások számára azonban mintaként, választási lehetőségként megvan a nyílt alak, hiszen a sztenderd változatban ez használatos, és ma már szinte teljesen kizárható, hogy a nyelvjárásokat beszélők ne találkozzanak sztenderd nyelvhasználattal is. Ez esetben csak akkor beszélhetünk nyelvi változóról, ha a sztenderd forma megjelenik legalább egy nyelvjárási beszélő nyelvhasználatában? Megfordítva a kérdést: egy-egy beszélő ingadozása esetén jelen van-e a változó az adott nyelvváltozatban? Hány beszélő nyelvhasználatában kell jelen lennie az ingadozásnak ahhoz, hogy változóról beszélhessünk, azaz mikortól számít belső változatosságnak (a fogalomra l. TRUDGILL 1997: 12–3)? Ezzel elérkeztünk a nyelvváltozatok problematikájához, amellyel 1.2.2.2.-ben foglalkozom tüzetesebben, és csak azután kísérlehetem meg pontosabban meghatározni, hogy jelen vizsgálatban milyen változatosság megnevezésére használom a szociolingvisztikai változó fogalmát.

1.2.2.2. A nyelvváltozatok

A szociolingvisztikai irodalom a nyelvváltozat fogalmát is meglehetősen tágan definiálja. A magyar nyelvre lefordított alpművek közül TRUDGILL (1997) szerint „olyan semleges kifejezés, amely a nyelv bármely fajtájára – **dialektusra, kiejtésváltozatra, szociolektusra, stílusváltozatra** vagy **regiszterre** – vonatkozhat, amelyet a nyelvész meghatározott célból külön entitásként kíván tárgyalni” (TRUDGILL 1997: 63). A **dialektus** szócikkében a következő olvasható: „olyan **nyelvváltozat**, amely grammatikai, fonológiai és lexikai szempontból különbözik más nyelvváltozatoktól, és amely meghatározott földrajzi területhez és/vagy társadalmi csoporthoz [...] kötődik” (i. m.: 18). Ez a definíció a különbözőséget emeli ki. (Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szócikkek egymásra utalnak, ezért a fogalom meghatározása kissé homályos marad.) WARDHAUGH (1995) idézi HUDSONT, aki „hasonló eloszlású nyelvi egységek halmazaként” definiálja a nyelvváltozatot, illetőleg FERGUSONT, aki a következőt írja: a nyelvváltozat „az emberi beszédsemák bármely együttese, amely kellőképpen homogén ahhoz, hogy a szinkronikus leírás elérhető technikáival elemezni lehessen, és amelynek kellően átfogó szemantikával elégséges elem, elrendezés vagy elrendezési eljárás van a repertoárjában ahhoz, hogy minden formális kommunikációs kontextusban funkcionálni tudjon” (WARDHAUGH 1995: 25). Ezek a definíciók a hasonlóságot és a homogenitást emelik ki, ám túl tágak ahhoz, hogy egy-egy nyelv belső változatait megfelelően meghatározzák (akár a nyelv definíciói is lehetnének).

A hazai szakirodalom is bőségesen foglalkozott a nyelv rétegződésével, tagolódásával. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusát ennek a kérdéskörnek szentelték, önálló kötetben is megjelentetve az elhangzott előadásokat (KISS–SZÜTS 1988). A nyelvtörténeti vizsgálatokban elsősorban a nyelvjárástörténet (pl. BENKŐ 1957; PAPP 1963) és az irodalmi nyelv története (pl. BENKŐ 1960; SZATHMÁRI 1963) kapcsán merültek föl a nyelvváltozatokkal kapcsolatos kérdések. Az évtizedek során kialakult viszonylagos konszenzus alapján három fő nyelvváltozattípusról adnak számot a témával foglalkozó írók: területi és társadalmi nyelvváltozatokról, valamint a köznyelvről (sztenderdről, irodalmi nyelvről stb.; vö. KISS 1995: 75–7.; KISS 2001: 25–9). Az egyes szerzők ettől természetesen többé-kevésbé eltérő, önálló osztályozási rendszereket is alkottak, ám lényegében ugyanezeket a fő dimenziókat emelték ki. Meg kell említenem azt is, hogy több szerző – legalább valamelyik fő kategórián belüli alcsoportként – elkülöníti az írott nyelvet. BENKŐ LORÁND nyelvtörténeti kézikönyvében (BENKŐ 1988) négy fő típust tárgyal: a területi

nyelvváltozatokat, a társadalmi nyelvvaltozatokat, a sztenderdet és az irásbeliséget. Ezzel elsőként teszi önálló nyelvvaltozattá ez utóbbit: „az írott nyelvet tehát minden írással rendelkező nyelv bizonyos, speciális értelemben vett belső változatának, használati formájának tekinthetjük” (BENKŐ 1988: 236). A magyar nyelvjárastan alapművei is foglalkoztak a nyelvvaltozatok definiálásával, a *Magyar dialektológia* c. tankönyvben a következő, némi kiegészítéssel jelen vizsgálatban is elfogadható meghatározás olvasható: nyelvvaltozaton értjük „egy adott nyelvnek olyan változathalmazát, amelyet beszélői azonos szabályok szerint használnak, s amely rendszerszerű különbségeket hordoz az illető nyelv valamennyi többi hasonló alakulatával szemben” (KISS 2001: 26). E megfogalmazás szerint a nyelvvaltozatot azonosítja a belső összetartó erőként működő egységesség, és a más csoportok nyelvéhez viszonyított különbözőség. Röviden ki kell térnem arra a kérdésre, hogy milyen mértékű eltérés engedhető meg egy-egy lektuson belül.

Több, nyelvvaltozatokról szóló fejtegetés megegyezik abban, hogy a fogalmat az egyes beszélők különböző nyelvhasználatából (az **idiolektusokból**) elvont absztrakciónak tartja, amelynek létrehozásakor bizonyos lényeges, megegyező sajátosságokat figyelembe vesznek, míg más, lényegtelen, eltérő jelenségektől eltekintenek (vö. CRYSTAL 2003: 39.; JOSEPH 1987: 3.; az idiolektusokra nézve: KISS 1995: 59.; KISS 2001: 25). Az egyik, az absztrakció mozzanatát előtérbe helyező cikk (SÁNDOR–KAMPIS 2000) arra a konklúzióra jut, hogy „a nyelvészet nyelv(változat)-fogalma viszonylagos, nem-esszencialista meghatározás. A nyelvvaltozatoknak (beleértve a nyelvet is) nincsenek »objektív« határai. Egy nyelv- vagy stílusvaltozat nagyon ritkán határozható meg azzal, hogy egy-egy nyelvi forma jellemző-e rá vagy sem; inkább azzal jellemezhető, hogy egy adott nyelvi forma milyen valószínűséggel bukkan föl benne. Ez rendkívül rugalmassá teszi a nyelvvaltozatokat, és biztosítja a változás lehetőségét” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 137).

Ezt a képlékenységet jelezheti, ha egy beszélőközösség más közösségek nyelvi megoldásait is használja. Visszatérve az 1.2.2.1.-ben félbehagyott, a nyelvi változókkal kapcsolatos gondolatmenethez: egy nyelvvaltozat egy-egy beszélőjének ingadozása még nem feltétlenül jelent változót. Az ingadozás kétféle okból állhat elő: az adott változat rendszeren belüli folyamatok, rendszerbizonytalanságok, egyensúlytalanságok stb. eredményeként (**belső változatosság**, I. TRUDGILL 1997: 12–3), valamint más nyelvvaltozatokból való kölcsönzés eredményeként. Ez utóbbira vezette be LANSTYÁK ISTVÁN a **közvelegesség** fogalmát (LANSTYÁK 1998: 13–6), amelynek megnevezésére ZELLIGER ERZSÉBET a **köztes nyelvvaltozat** kifejezést javasolta (ZELLIGER 1999: 501). Ez a köztes nyelvhasználat legfeljebb akkor termel nyelvi változót, ha a kölcsönzés mintává válik, és az adott vál-

tozat használói tömegesen élnek vele, azaz meghonosítják. Akkor tekinthető egy nyelvi megoldás meghonosodottnak, ha más változatokkal szemben rendszerszerű eltérést mutató elemként definiálható, hisz ez esetben lesz valóban része az adott lektusnak (l. fentebb, a nyelvváltozat meghatározását KISS 2001 által). A belső változók és a közvelegességgel bekerülő változatok (idővel esetleg ezek is változók) az adott lektus egységét bontják meg. Bizonyos mértékű heterogenitás tehát minden nyelvváltozaton belül megengedhető. A változatosság szerves része annak a természetes folyamatnak, amelyet a nyelv történeti változásának nevezünk. A változók a változás kiindulópontjai, a nyelv dinamizmusát képviselő elemek. A fentieket figyelembe véve a nyelvi változásnak két fajtáját kell megkülönböztetnünk: a belső változatosságból fakadót és a nyelvváltozatok közti kontaktus és keveredés (**dialektusérintkezés** v. **dialect-contact** és **dialektuskeveredés** v. **dialect-mixture**, l. TRUDGILL 1997: 18–9) hatására létrejövőt. Ez utóbbi eredményeképpen akár új nyelvváltozatok is kialakulhatnak.

A nyelvi változó meghatározása előtt még ki kell térnem egy fontos problémára a nyelvváltozatokkal kapcsolatban. Dolgozatom egyik központi kérdése az, hogy a könyvnyomtatás nyelve tartható-e önálló lektusnak. A nyomtatott írásbeliség nyelve több szempontból speciális nyelvhasználati formaként tanulmányozandó. A kezdetekkor leginkább a közvelegesség vagy köztes nyelvváltozat fogalma illik rá, hiszen különféle nyelvjárásokat beszélő szerzők nyelvi megoldásai kerülnek egy közegbe, esetenként a szedők, nyomdászok beavatkozásai miatt valóban kevert nyelvet eredményezve. Ám ez esetben – legalább is a kezdetekkor – nem egy létező nyelvváltozatba kerülnek be más nyelvváltozat jelenségei, hanem a különböző formák újszerű kompozitumot, egy új **kódot** alkotva látják el a nyelvváltozat kommunikációs funkcióját, a nyomtatott szöveg megalkotása **kódváltást** jelent. Azaz a fent említett változási folyamatok közül a könyvnyomtatás kezdeti szakaszának nyelvére a különböző változatokból származó variációk találkozása (a közvelegesség), és az abból fakadó változások jellemzőek. A dialektuskeveredés eredményeképpen új lektus alakulhat ki a **koinésodás**nak nevezett folyamathoz hasonló változások során (vö. TRUDGILL 1997: 37–8). Ennek lényege az, hogy a többféle nyelvváltozatból származó lehetőségek közül kiválasztódik egy, amely az új változatra jellemző formaként funkcionál tovább. Arra a kérdésre, hogy a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában lejajlott-e ez a folyamat, azaz szembeállítható-e a nyomtatott könyvek nyelve más nyelvváltozatokkal rendszerszerű eltérések által, csak a vizsgálat elvégzése után tudok választ adni. Amennyiben kimutatható, hogy a nyomtatott szövegeknek más változatokra nem jellemző, viszonylag egységes nyelvi sajátosságai vannak, akkor új lektusnak tartható, ha azonban a

kiválasztódás, egyszerűsödés és megszilárdulás (TRUDGILL 1997: 35–6., 21., 49–50) még nem zajlott le, akkor a koinésodás kezdeti szakaszában tartó köztes nyelvváltozatként is definiálható. A következő fejezetben kifejtettek miatt azonban inkább a **spontán sztenderdizálódás** fogalmát fogom használni. Tehát a könyvnyomtatás nyelvét – egyelőre hipotetikusán – önálló, az írásbeliségen belül kialakuló nyelvváltozatnak fogom föl, amelyről azt feltételezem, hogy – a nyelvváltozatok elfogadott definíciójának megfelelően – a beszélői (ez esetben írói) azonos – de legalább egymáshoz közeledő, konvergáló – szabályok szerint használják, és rendszerszerű eltéréseket mutat más változatokkal szemben.

Miután tisztáztam a nyelvi változókkal, azon belül a szociolingvisztikai változókkal kapcsolatos alapkérdéseket (1.2.2.1.), valamint meghatároztam, hogy mit értek nyelvváltozaton, továbbá köztes nyelvváltozaton (l. e. fejezetben, fentebb), definiálhatom a szociolingvisztikai változó fogalmát. Jelen vizsgálatban – a szociolingvisztikai hagyományokra alapozva – tehát a következő értelemben használom: legalább két hangalakbeli megvalósulási lehetőség ugyanazon nyelvi funkció – ez esetben ugyanazon inflexiók morféma (l. 1.2.1.) – kifejezésére egyazon nyelvváltozaton vagy köztes nyelvváltozaton (l. fentebb) – ez esetben a könyvnyomtatás nyelvén – belül, ahol az alakváltozatok megjelenése nyelven kívüli tényezők függvénye. A szociolingvisztikai változók tehát ún. **függő változók**. Az általam megfogalmazott definícióban az új mozzanat az, hogy a köztes nyelvváltozatok variációit is valódi változónak tartom. Az indokaim a következők: a könyvnyomtatás eleinte közveleges nyelvbe kerülve bármely nyelvváltozat variánsai min-tát, választási lehetőséget jelentenek, amelyek elfogadása vagy elutasítása a később megjelenő művek nyelvében a kiválasztódás folyamatát jelentheti, továbbá a kommunikációs közeg azonossága voltaképpen létrehoz egy új beszélőközösséget, a könyvnyomtatással foglalkozó literátusokét, akik társadalmilag is viszonylag jól meghatározhatók más közösségekkel szemben, ezért az új, közös nyelvhasználati szintéren tanúsított nyelvi magatartásuk is feltehetően ennek megfelelően azoktól eltérő lesz.

Ha a nyomtatott könyvek előállítói, a nyomdászok, szedők stb. tudatosan beavatkoznak a nyomtatványok nyelvbe, akkor a **sztenderdizáció** (TRUDGILL 1997: 77) korai, kezdetleges fázisa is feltételezhető. A **sztenderd** fogalmára és a **sztenderdizációra** 1.2.2.3.-ban térek ki.

1.2.2.3. A sztenderd

A fogalom pontos meghatározása, az értelmezési problémák ismertetése jelen dolgozatnak nem tárgya, a kérdésről összefoglaló cikkekből, könyvekből lehet tájékozódni (l. pl. JOSEPH 1987, vagy az egyik kurrens szociolingvisztikai kézikönyv, a *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* megfelelő fejezeteit, többek között: DANEŠ 1988, AMMON 1988), azonban néhány megkerülhetetlen mozzanatot meg kell említenem. A sztenderd nyelvváltozat meghatározásának, jellemzésének, az egyes nyelvekben lezajlott sztenderdizálódási, sztenderdizációs folyamatoknak mind idegen nyelven, mind magyarul könyvtárnyi szakirodalma van (l. a bibliográfiában csak a sztenderddel foglalkozó monográfiákat: idegen nyelven JOSEPH 1987, LINN–MACLELLAND 2002, DEUMERT–VANDENBUSSCHE 2003, magyarul BENKŐ 1960, MOLNÁR 1963, SZATHMÁRI 1968, SZATHMÁRI 2001). A fogalmat a szociolingvisztikai keretek között íródott külföldi művek olyan nyelvváltozat megnevezésére használják, amely kiválasztás, megszállás és **codifikáció** révén **autonóm** lektussá vált. Megkülönböztetik a **nyelvtervezés** keretében végrehajtott sztenderdizációt és a spontán sztenderdizálódást (TRUDGILL 1997: 77–8., 11).

A magyar nyelvtudományban nagy hagyománya van a **nyelvi egységesülés** kutatásának. PAIS DEZSŐnek a második országos nyelvészkongresszuson 1952-ben Szegeden tartott előadása (PAIS 1954) napjainkig tartó folyamatot indított el, megalapozta egy új magyar nyelvészeti részdiszciplína kialakulását. Az **irodalmi nyelv** kialakulásával és fejlődésével az 1950-es évektől többen fő kutatási területként foglalkoztak (BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, MOLNÁR JÓZSEF, PAPP LÁSZLÓ, SZATHMÁRI ISTVÁN). A kezdetekkor a terminológiára és a nyelvváltozat kialakulásának idejére vonatkozó viták járultak hozzá az új eredmények gyors megszületéséhez (ezeket összefoglalja SZATHMÁRI 1963). Az ekkor sokak által elfogadottá váló *irodalmi nyelv* kifejezés szinonimájaként az 1980-as években polgárjogot nyert a *sztenderd* szó (vö. pl. BENKŐ 1988). A kialakulás kezdetével kapcsolatos polémiai és különféle vélemények abban egyek, hogy több évszázados folyamatként képzelik el a magyar nyelvi sztenderd fejlődését, amelyben az (irodalmi) írásbeliségnek nagy szerepe volt.

Jelen vizsgálat szempontjából a lényeges kérdés az, hogy a tudatos beavatkozás (sztenderdizáció) révén válik-e autonóm lektussá a nyomtatott írásbeliség, vagy spontán sztenderdizálódás történik-e⁷. Kérdés továbbá, hogy a vizsgált korban (a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában) már létrejön-e egy olyan nyelvváltozat, amely sztenderdnek nevezhető. Ez utóbbi megválaszolása hozzájárulhat a magyar szakirodalomban régóta folyó, a sztenderd változat kialakulásának idejéről szóló vitának egy újabb szemponttal való gazdagításához. Meg kell tehát vizsgálnom, hogy a változók eloszlása mögött lehet-e tudatos beavatkozás, valamint hogy felfedezhető-e a nyomtatványokban megjelenő változatosság ellenére egy egységes, más lektusokkal szemben jól definiálható arculat. A két kérdésre adott válaszok függvényében tarthatók a 16. századi nyomtatott írásbeliség nyelvében zajló folyamatok tudatos sztenderdizációnak, spontán sztenderdizálódásnak vagy esetleg a koinésodáshoz hasonló, még sztenderdet létre nem hozó nyelvi egységesülésnek.

1.2.2.4. A vizsgálat független változói

Még egy szociolingvisztikai jellegű mozzanatot kell megemlítenem. A kvantitatív empirikus vizsgálatokban a függő változók (l. 1.2.2.2.) megoszlásának elemzése az ún. független változók szempontjából történik. A független változó a kutató által hipotézisben megfogalmazott, előre meghatározott tényező, amely a függő változó megoszlását feltételezhetően alapvetően befolyásolja. Az adatok feltárása és elemzése után lehet eldönteni, hogy a kiválasztott független változók közül melyek relevánsak, melyek hatnak valóban a vizsgált függő változó értékeinek megoszlására.

A független változók kiválasztása az idiolektusok és egyéb nyelvváltozatok sajátosságait meghatározó tényezők alapján történt. Hipotézisem szerint a változóértékek megoszlását alapvetően befolyásoló tényezők a következők: a szerző idiolektusa, amelyre hatottak a születési hely, illetőleg a nyelvi szocializáció különböző állomásainak dialektusai, a kiadás idején a (nyomtatott) írásbeliségre, a műfajra, adott esetben a fordításokra érvényes nyelvi normák, továbbá esetenként a kiadási hely dialektusa, illetőleg a nyomdász, a kor-

⁷ A nyomtatott írásbeliséget megelőző egységesülési folyamatok (a kódexekben kimutatható normacsírák, vö. KOROMPAY 1988), valamint a végeredmény (valódi sztenderd nyelvváltozat) miatt az előző fejezetben említett koinésodás fogalmát vizsgálatom tárgyára vonatkoztatva el kell vetnem. Továbbá a sztenderdizáció vagy sztenderdizálódás mellett szól az is, hogy a koinésodás eredménye sosem írott nyelvváltozat.

rektor, a szedő (a továbbiakban összefoglalóan: nyomdász) idiolektusa(i). Ezek alapján minden változó esetében elemzem a megoszlást

- az egyes művekben,
- az egyes szerzők műveiben,
- területileg a szerzők születési helye alapján,
- az egyes nyomdák szerint⁸,
- az egyes időszakokban,
- az eredeti magyar és az idegen nyelvből fordított szövegekben,
- az egyes műfajok szerint.

Ezeket a szempontokat azonban – az ún. többváltozós varianciaanalízisek esetében megszokott módon – körültekintően, a többit is mindig szem előtt tartva kell érvényesíteni, hiszen az így megvizsgált tulajdonságok mindig egyszerre – és ilyen értelemben sosem egymástól függetlenül – jellemzőek egy-egy nyomtatványra. Pl. a bibliafordítások változóit vizsgálva figyelembe kell vennünk, hogy a művek inkább a vizsgált időszak első felében jelentek meg, tehát az adatok nem csupán a műfajt reprezentálják, hanem egy időszakot is, vagy másképpen fogalmazva: a műfaj szempontja szerinti vizsgálat és a művek megjelenési ideje szerinti vizsgálat eredményei kölcsönösen torzítják egymást. Vagy pl. az eredeti magyar nyelvű művek között nagy számban szerepelnek prédikációgyűjtemények, amelyeknek sajátos nyelvhasználati jellegzetességeik torzítani fogják az eredeti magyar nyelvű művekről alkotott képet, másképpen szólva: a fordítások és eredetiek közti megoszlás vizsgálatának, illetőleg a műfaj szerinti vizsgálatnak az eredményei kölcsönösen torzítják egymást. A különböző független változók szerinti megoszlások egymásra kifejtett torzító hatásán kívül még az alábbiakra kell tekintettel lennem.

Az egyes műveket vizsgálva fontos szempont, hogy az adatok egyenletesen oszlanak-e meg az adott műben, vagy a különböző részek esetleg más nyelvhasználati jellegzetességeket mutatnak, azaz a szerzőre általában jellemző-e az adott változó, vagy esetleg a szöveg bizonyos részeinek (pl. a bevezetőnek, a függeléknek vagy más résznek) a sajátosságaként jelenik meg. Az utóbbi esetben feltételezhető, hogy a különböző részek más-más kódban, más-más normák szerint íródtak. Az egyes művek szerinti megoszlást az alábbihoz hasonló ún. keresztábrákban (az angol terminológia szerint cross table, binomial analysis) célszerű ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)

⁸ A területi szempontok érvényesítésével kapcsolatos fejtegetések az 1.2.3.-ban kaptak helyet.

1. mű	az adatok száma	(...)	(...)
(2. mű)	(...)	(...)	(...)
(...)	(...)	(...)	(...)

Egyes változók esetében elegendő lesz azon művek adatainak a kiemelése, amelyek a megoszlás illusztrálásához feltétlenül szükségesek (pl. ha egy változó két értéke a zárt és a középzárt forma, és a zárt alakok csak néhány műben jelennek meg, akkor elegendő azok adatait feltüntetni, a többről pedig összefoglaló értékelést készíteni).

Ha egyes szerzők szerint vizsgáljuk a megoszlást, akkor figyelembe kell vennünk, hogy a művek egy vagy több nyomdában jelentek-e meg. A különböző helyeken megjelent művek ugyanis más-más nyelvhasználati jellegzetességeket mutathatnak a nyomdában történt esetleges beavatkozások miatt. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a vizsgált változóérték az adott szerzőnek – amennyiben több művel került a korpuszba – hány művében szerepel, azaz hogy a szerzőre, vagy talán csak bizonyos művére (műveire) jellemző-e. Az utóbbi esetben ugyanis műfajtól, fordítás vagy eredeti jellegtől (esetleg más tényezőtől) való függést is feltételezhetünk. A legegyszerűbb esetek nyilvánvalóan azok, amikor az adott változóérték a vizsgált szerzőnek mindegyik művében, vagy egyetlen művében sem szerepel. Az egyes szerzők szerinti megoszlást az alábbihoz hasonló keresztátlában lehet ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
1. szerző	az adatok száma	(...)	(...)
(2. szerző)	(...)	(...)	(...)
(...)	(...)	(...)	(...)

A teljes táblázat közlése helyett azonban a legtöbb esetben csak azon szerzők adatait fogom kiemelni, amelyek a változóértékek megoszlásának vizsgálatához elengedhetetlenül szükségesek.

A változóértékek időbeli megoszlásának vizsgálatához az 1527 és 1576 közötti ötven évet tíz, egymással nagyjából megegyező időszakra osztottam. A következő táblázatban feltüntettem, hogy a korpuszba válogatott művek hogyan oszlanak meg a megállapított kb. fél évtizedes periódusok között.

1527–1535	3
1536–1540	3
1541–1545	1
1546–1550	7
1551–1555	12
1556–1560	8
1561–1565	12
1566–1570	17
1571–1576	40

Mint a táblázatból is látható, a különböző időszakokban nem azonos számban szerepelnek magyar nyelvű művek. A kezdeti szakasz 1527 és 1560 közé tehető, amikor még kevés magyar nyomtatvány jelent meg (majd minden fél évtizedben kevesebb, mint tíz), jelentős, nagy példányszámot produkáló nyomdászati tevékenység ekkor még nyelvünkön nem zajlik, így ez a korszak a korpuszban is kevesebb szövegrészlettel van reprezentálva. A kolozsvári nyomda 1551 és 1555 közötti fellendülése Heltai Gáspárnak köszönhető, átmeneti távolmaradásakor ismét tíz alá csökken az öt év alatt kiadott magyar könyvek száma. A debreceni nyomda megalapítása után azonban a kolozsvári nyomdában megjelent művekkel együtt már jelentősen megszaporodnak a megjelenő nyomtatványok, 1561–1576 között jelenik meg a vizsgált időszak korpuszba került magyar nyelvű könyvtermésének több mint kétharmada (69 mű), és a továbbiakban már nem csökken a periódusonként megjelenő könyvek száma. Ezt a változóértékek megoszlásának vizsgálatakor figyelembe kell vennünk. Az időbeli megoszlást a következőhöz hasonló keresztábrában célszerű ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
1527–1535	az adatok száma	(...)	(...)
1536–1540	...	(...)	(...)
1541–1545	...	(...)	(...)
1546–1550	...	(...)	(...)
1551–1555	...	(...)	(...)
1556–1560	...	(...)	(...)
1561–1565	...	(...)	(...)

1566– 1570	...	(...)	(...)
1571– 1576	...	(...)	(...)

Több esetben azonban a teljes táblázat közzétele helyett elegendőnek bizonyul majd a fent említett két időszak – a kezdeti és a könyvnyomtatás fellendülése utáni szakaszok – közti megoszlás ismertetése.

Az eredeti magyar nyelvű művek és a fordítások közötti megoszlás vizsgálatába be kellett iktatnom egy harmadik független változóértéket: a fordítás eredeti részekkel kategóriát. Vannak ugyanis a korpuszban olyan művek, amelyekben vagy kiegyensúlyozott arányban szerepelnek eredeti és fordított részek, vagy közülük valamelyik jelentősebb terjedelemben fordul elő (pl. ha egy bibliafordítás az eredeti magyar nyelvű előszó vagy ajánlás szövegén kívül még több oldalnyi terjedelemben, ám a főszöveghez képest mégis kisebb arányban tartalmaz eredeti részeket, pl. kommentárt). A korpuszban 67 eredeti magyar nyelvű mű, 29 fordítás és hét, eredeti részeket is tartalmazó fordítás szerepel. A változóértékek megoszlását a következőhöz hasonló keresztábrában lehet ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
1. eredeti mű	az adatok száma	(...)	(...)
2. eredeti mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
1. fordítás	az adatok száma	(...)	(...)
2. fordítás	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
1. fordítás eredeti részekkel	az adatok száma	(...)	(...)
2. fordítás eredeti részekkel	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)

A dolgozat terjedelmi korlátai miatt célszerűnek láttam azonban a teljes táblázat helyett csak a típusonkénti összegek és művenkénti átlagértékek közzétételét, amelyek a szükséges kiegészítésekkel, magyarázatokkal ugyanolyan beszédesen illusztrálhatják a megoszlást, mint a részletes táblázat.

A műfajonkénti megoszlás esetében ugyancsak egy keresztábra adatait kell értékelnünk:

	Függő változó(k)		
	1. változó- érték	(2. válto- zóérték)	(...)
világi próza, 1. mű	az adatok száma	(...)	(...)
világi próza, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
verses próza, 1. mű	...	(...)	(...)
verses próza, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
vallásos próza, 1. mű	...	(...)	(...)
vallásos próza, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
dráma, 1. mű	...	(...)	(...)
dráma, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
kalendárium, 1. mű	...	(...)	(...)
kalendárium, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
bibliafordítás, 1. mű	...	(...)	(...)
bibliafordítás, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
graduálé, 1. mű	...	(...)	(...)
graduálé, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
prédikációk, 1. mű	...	(...)	(...)
prédikációk, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
törvénykönyv, 1. mű	...	(...)	(...)
törvénykönyv, 2. mű	...	(...)	(...)

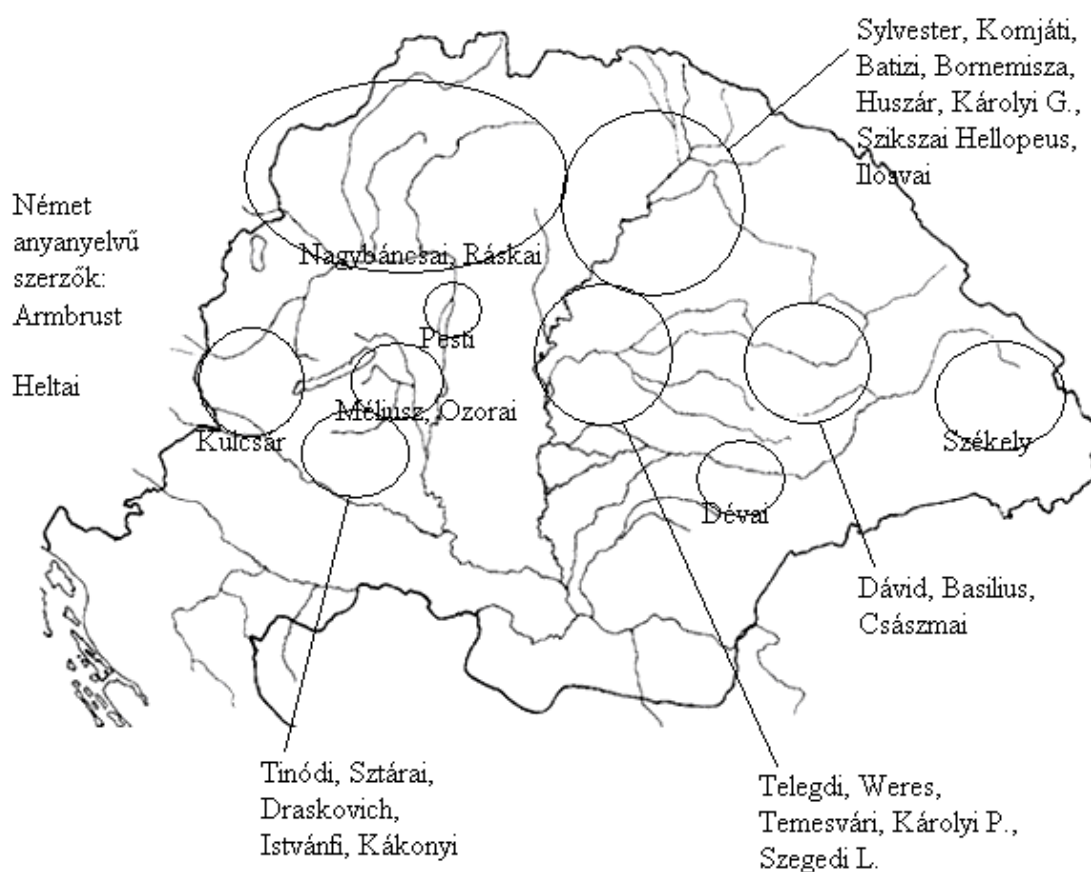
Ennek a táblázatnak az adatait is – gyakran grafikon formájában – összegezve, valamint – a szükséges kiegészítésekkel, magyarázatokkal – műfajonként átlagolva közlöm.

1.2.3. Történeti dialektológiai elemek

A vizsgálat egyik független változóját, a területhez köthetőséget fontossága miatt külön fejezetben kell tárgyalnom. A magyar nyelvtörténeti vizsgálatok egyik központi kérdése a nyelv területi tagolódása, az abból fakadó divergens és konvergens változások problematikája (BÁRCZI 1947; 1956; BENKŐ 1957; 1988: 213–35 stb.). A szerzők a sztenderd kialakulása kapcsán is rámutattak, hogy a magyar nyelvi egységesülésben a nyelvjárások fölé boltozódó közös nyelvváltozat kiegyenlítődési folyamatok eredményeképpen alakul ki. Ezt a kiegyenlítődést mind a kéziratos, mind a nyomtatott írásbeliségben nyomon lehet követni: eleinte elsősorban a hangrendszer és az azt jelölő írás egységesülésében (DEME 1959; MOLNÁR 1963), később más nyelvi szinteken is (SZATHMÁRI 1963; BENKŐ 1960). A könyvnyomtatás nyelvének tanulmányozása tehát – legalább a vizsgált időszakban – szükségképpen nyelvjárás-történeti vizsgálat is egyben. A változók használatát befolyásoló nyelven kívüli tényezők közül a területiség a nyelvek nyelvváltozatokra osztásának is egyik fő szempontja.

Hogyan érvényesíthető ez a szempont a nyomtatott szövegek nyelvének vizsgálatakor? Egy-egy szerző nyelvjárasi sajátosságai elsősorban az anyanyelvként elsajátított dialektusából származhatnak. Az anyanyelvjárás sajátosságainak megállapítása azonban többszörösen is nehéz feladat. A nyelvjárasi jelenségeket elsősorban a rendszerszerű területi függés megállapításával lehet feltárni, ebben a legfontosabb támpontot a szerzők születési helye, valamint a nyelvi szocializációjuk fő színterei jelentik. Az egyes változóértékek megoszlásának ilyen szempontú vizsgálata megmutathatja, hogy mely megoldások származhatnak területi dialektusokból. A szerzők születési helye alapján végzett megoszlásvizsgálat esetében azonban figyelembe kell venni, hogy némelyek idiolektusának alakításában a születés vagy a nyelvi szocializáció színhelyén kívül más helyek dialektusai is szerepet játszhattak, mivel a 16. század történelmi eseményei következtében a korabeli értelmiség jó része a szokásosnál is többet vándor-

rott⁹. Ilyen szerzők: Sylvester János, Ozorai Imre, Székely István, Dévai Bíró Mátyás, Tinódi Sebestyén, Bornemisza Péter, Huszár Gál, Méliusz Juhász Péter, Weres Balázs, Szikszai Hellopeus Bálint. Külön említendő Heltai Gáspár és Armbrust Kristóf, akiknek a német volt az anyanyelvük, így az ő esetükben nem másodlagos dialektális hatásokról, hanem kétnyelvűségről vagy nyelvcseréről beszélhetünk. A szerzők születési helye szerinti megoszlást – amennyiben szükséges – a következő térképen ábrázolom¹⁰:

Ismeretlen születési helyű szerzők:

Majssai	Erdéli	Küküllői n.	Alistáli	Szegedi A.	Varsányi
Egyeduti	Görcsöni	Torkos	Palatics	Valkai	Lévai n.

2. ábra: A változóértékek megoszlását a szerzők születési helye szerint ábrázoló térkép

⁹ A szerzők születési helyét, életútjuk állomásait MOLNÁR 1963 és az RMNy. I., továbbá az abban található szakirodalmi utalások tanulmányozása után állapítottam meg, az adatokat a függelék 1. táblázatában tüntettem föl.

¹⁰ Valójában ez esetben is egy keresztábra adatait viszem a térképre a jobb szemléltetés kedvéért.

A nyelvjárási jelenségek azonban nem csupán a szerzőknek tulajdoníthatók. Figyelembe kell venni a nyomdászok, korrektorok, szedők beavatkozásait is, a sokszínű, sokszor ellentmondásos nyelvjárásiasság, az egy szövegen belül váltakozó megoldások általában ilyesféle módosításoknak tudhatók be. Egyes nyomdászok – pl. Heltai Gáspár – a tudatos-ság nagyobb fokán teljesen átírják a náluk megjelenő szövegek nyelvét, sokszor kiirtva a számukra idegen nyelvjárási megoldásokat (vö. MOLNÁR 1963: 331–2). Meg kell tehát vizsgálni a különböző változóértékek megoszlását nyomdák szerint is, hiszen előfordulhat, hogy egy-egy érték gyakoriságát így tudjuk megmagyarázni. Az egyes nyomdák szerinti megoszlást vizsgálva figyelembe kell vennünk, hogy egy vagy több nyomdász közreműködésével nyomtattak-e műveket az adott műhelyben, továbbá hogy az egyes változóértékek adatai egyenletesen oszlanak-e meg a különböző nyomdászok tevékenységének időszakában, azaz a nyomda földrajzi elhelyezkedése okozhatja-e az adott érték megjelenését, vagy a nyomdász(ok) más okokkal magyarázható nyelvhasználati jellegzetességeként kell-e azt értékelnünk. Az előbbi eset meglehetősen ritka, elsősorban akkor jellemző, amikor a nyomdászok, korrektorok (esetleg a szedők) a nyomdahely vidékének szülöttei (pl. az alsólindvai Kulcsár György), ez a 16. századi viszonyok közepette azonban kivételesnek mondható. A kiadás helye szerinti megoszlást – amennyiben szükséges – az alábbi térképen fogom ábrázolni¹¹:

¹¹ Ez esetben is egy kereszttábla adatait viszem térképre.

3. ábra: A változóértékek kiadási hely szerinti megoszlását ábrázoló térkép

A nagy adatmennyiség bevonásával, óvatosan alkalmazott módszerekkel elvégzett vizsgálatok azonban fényt deríthetnek olyan nyelvjárás-történeti folyamatokra is, amelyek eddig esetleg homályban maradtak.

1.2.4. Korpusznyelvészeti módszerek

A korpusznyelvészet napjainkban dinamikusan fejlődő részdiszciplína. A kifejezés a latin *corpus* ('test') szót tartalmazza, amely nyelvészeti értelemben nyelvi anyagot, példátartat, tanulmányozott adathalmazt jelent. CRYSTAL (2003) így határozza meg: „a nyelv reprezentatív mintája, amelyet nyelvészeti elemzés céljára állítottak össze” (CRYSTAL 2003: 513). A modern korpusznyelvészet azonban nem egyszerűen a hagyományos értelemben vett korpuszokon alapuló nyelvészet. A korpusz szó jelentésbővüléssel ma már reprezentatív, elektronikus formában tárolt, nyelvészeti elemzés céljára összeállított szöveggyűjteményt is jelent (SZIRMAI 2005: 19). Ebben az új jelentésben a digitális adatrögzítés, továbbá a rögzítés során hozzáadott információk (annotálás) által megkönnyített gépi feldolgozás az új mozzanat. A számítógépek megjelenése és elterjedése forradalmasította

az adatrögzítés és -feldolgozás technikáit, és hamar meghonosodott a nyelvészetben is. A digitális korpuszok fejlődéstörténetének áttekintése e dolgozatnak közvetlenül nem tárgya (l. SZIRMAI 2005: 50–7), így csak röviden térek ki néhány mozzanatra. Az első számítógépes korpuszt az 1960-as években állították össze (*Brown Corpus*; SZIRMAI 2005: 50). Az 1990-es években újabb lendületet kapott az egyre gyorsabb és nagyobb tárolókapacitású számítógépek fejlődésével már amúgy is sokat változó korpusznyelvészet. Előtérbe került a számítógépes szövegrögzítés szabványosítása, 1987-ben már nemzetközi konzorcium jött létre a problémák megoldására (*Text Encoding Initiative: TEI*). Megszületett a korábban csupán 256 karakter tárolására képes, ún. egybyte-os kódlapokat fölváltó *Unicode* rendszer is (1991), amellyel (két byte-ban) 65 536 különböző karakter ábrázolására nyílt lehetőség. A létrejövő szabványok nagyobb arányú elterjedését az internet világméretű térhódítása gyorsította föl, a fokozatos fejlődés azóta is tart, újabb és újabb, egyre több részletre kiterjedő szövegekódolási-szövegrögzítési rendszerek jöttek és jönnek létre (*SGML, HTML, XML* stb.). Az 1980–90-es évekre a szövegbeviteli eljárások is jelentős fejlődésen mentek keresztül, így napjainkra lehetővé vált több száz millió szavas korpuszok építése is. (A technikátörténeti részletekre nézve l. GOLDEN–TÓTH–TURI 1998; SZIRMAI 2005: 37–59.; MCENERY–WILSON 2003: 5–25.)

A technika fejlődése lehetővé tette, hogy nagy számban jöjjenek létre egyre nagyobb és egyre pontosabban annotált korpuszok. A korpusznyelvészet önálló tudományággá vált (a szót először 1984-ben használták), és hamar kialakult saját módszertana, nemzetközi projektjei, konferenciákat rendeztek a témában, folyóiratok születtek. Gyorsan létrejöttek a nyelvészeti részdiszciplínáknak megfelelő korpuszfajták is: írott és beszélt nyelvi, dialektológiai, szociolingvisztikai, gyermeknyelvi, sajtónyelvi és nem utolsósorban diakrón korpuszok.

Magyarországon elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében folynak korpusznyelvészeti fejlesztések, kutatások. Az 1980-as években a nagyszótári munkálatok kapcsán kezdődött meg a korpuszépítés a Szótári Osztályon (vö. PAJZS 1990). A létrejött adatbázis kutatási célokra ma már a világhálón is hozzáférhető (<http://www.nytud.hu/hhc>). 1997-ben alapították meg a Korpusznyelvészeti Osztályt, amely 2005 decembere óta Nyelvtechnológiai Osztály néven működik. Itt született meg a mai magyar írott nyelv reprezentatív digitális korpusza, a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (MNSz., <http://corpus.nytud.hu/mnsz>), amely több mint 181 millió szövegszóból áll. (Az említett és további magyar nyelvű korpuszokról, valamint más nyelvek korpuszairól l. SZIRMAI 2005: 60–99.)

A számítógépes korpuszok a történeti nyelvészeti kutatásokban is egyre nagyobb szerepet játszanak, hiszen nagy adatmennyiség bevonását teszik lehetővé, és ezáltal hozzájárulnak a nyelvtörténeti kutatási eredmények egyre pontosabbá, megbízhatóbbá válásához. A *Magyar Történeti Szövegtár (Hungarian Historical Corpus, HHC)* – bár igen reprezentatív: 26 millió szövegszónyi – csak korlátozottan alkalmas ilyen irányú vizsgálatokra, mivel csak 1772 után keletkezett szövegeket tartalmaz, továbbá elsősorban lexicográfiai célokra állították össze, ennek megfelelően annotálták. Más nyelvek kutatói szerencsésebb helyzetben vannak, hisz több nyelvnek létezik valódi, nyelvészeti kutatások céljára annotált történeti korpusza. Az alábbi táblázat ezek közül mutat be néhányat, az internetes elérhetőséget l. az *Egyéb források, segédeszközök* c. fejezetben.

A korpusz neve	A szövegszavak száma	Periódus
ARTFL (Trésor de la langue française)	115 millió	1600-tól
The Helsinki Corpus of English Texts	1,6 millió	850–1710
Tycho Brahe Parsed Corpus of Historical Portuguese	1 millió	1600–1900
A Historical Corpus of the Welsh Language	500 ezer	1500–1850

1. táblázat: Néhány külföldi diakrón korpusz adatai

A magyar szakembereknek tehát fontos megoldandó feladatuk egy valódi, reprezentatív magyar történeti korpusz építése. A kutatók addig jobb híján saját gyűjteményeket állíthatnak össze. A korpusztervezéssel és korpuszépítéssel kapcsolatos problémák külön disszertáció tárgyát képezhetnék, jelen dolgozatban csupán a legfontosabb mozzanatokra térek ki.

Az első feladat a szövegek kiválasztása. A korpusz felépítése elsősorban a kutatás céljai alapján történik, a legfontosabb szempont a kijelölt időszak minél hatékonyabb reprezentálása. Ideális esetben a vizsgált időszak nyelvemlékeinek mindegyike teljes terjedelmében bekerül a gyűjteménybe. A gyakorlatban azonban ez sokszor igen nagy nehézségeket jelent, hisz bizonyos korszakok vizsgálatakor már több száz kötetnyi szövegmennyiséget kellene rögzíteni. Ezért bizonyos alapelveket szem előtt tartva általában szelektálni kell.

A történeti korpuszok tervezésekor a következő nehézség a szövegrögzítés elveinek a kidolgozása. Alapvetően két lehetőség van: a betűhív rögzítés és a transzkripció. A történeti szövegek esetében az előbbit kell előnyben részesíteni, hiszen minden egyes betűjegynek lehet fontos információtartalma, az átírt szövegekben ez elveszhet. A digitális formában történő betűhív szövegrögzítés azonban jóval körülményesebb, több időt és munkát igénylő eljárás, továbbá megnehezíti a rögzített szövegek automatikus (gépi) annotációját is. Többek között ezért választották a *HHC* tervezésekor is a transzkripciót, és még így is sok elemzetlen alak maradt: a 18. századi szövegekben 13,6%-nyi, a 19. századiakban 10%-nyi, a 20. századiakban 4,9%-nyi (PAJZS–KISS 2001).

A következő lépés az összegyűjtött szövegek előkészítése a nyelvészeti vizsgálatokra. A leghatékonyabb eljárás az annotálás, azaz a szöveg kiegészítése olyan információkkal, amelyek jelentősen megkönnyítik a gépi elemzést. A két leggyakoribb annotálási eljárás a címkézés (tagging) és a szintaktikai elemzés (parsing). Ezek során a szöveg szavait ellátják a szófajukra és a mondatban betöltött szerepükre utaló kiegészítésekkel, amelyek alapján a számítógép gyorsan elő tudja állítani a kutató által igényelt adathalmazokat. Nagy terjedelmű korpuszokat általában automatizált elemzőkkel elemeztetnek, de előfordul a kézi annotálás is. Mindkét eljárásnak megvannak az előnyei és a hátrányai, a kutatás céljai és a korpusz mérete határozza meg, hogy melyiket célszerű választani. (A korpuszépítésről, a korpuszok fajtáiról l. SZIRMAI 2005: 32–46; az annotálásról l. még MCENERY–WILSON 2003: 43.)

A következő fejezetben a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századának névszóinflexiók változóit kutató vizsgálat céljára épített korpuszt mutatom be.

1.2.4.1. A korpusz

A vizsgálat céljára összeállított korpusz 1527 és 1576 között nyomtatott szövegek részleteit tartalmazza. A korpuszépítés első lépéseként összegyűjtöttem az időszak magyar nyelvű nyomtatványainak adatait. Ebben a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy.) c. bibliográfia I. kötete, illetve annak CD-ROM változata volt segítségemre (l. az *Egyéb segédeszközök* c. fejezetben). Az RMNy. szerint 196 legalább részben magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg ebben az időszakban¹², ebből 152 maradt fenn¹³. További

¹² Itt és a továbbiakban is a megjelenés RMNy. szerinti kronológiai sorrendjében: RMNy. I. 7., 8., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 26., 27., 39., 63., 47., 48., 49., 57., 58., 65., 64., 70., 74., 77., 78., 81., 85., 88., 80., 86., 88a, 91., 90., 92., 95., 98., 96., 99., 100., 101., 102., 103., 109.,

12 műből csak kisebb töredékek tanulmányozhatók¹⁴. A nagyobb töredékeket beleszámítva tehát 140 fennmaradt könyvből és könyvtöredékből áll a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századának teljes állománya. Ebből 103 művet választottam ki a számítógépes korpusz összeállításához, így a korszakban megjelent művek több mint fele, a ránk maradt művek több mint kétharmada reprezentálva van. A 37 kimaradt mű négy csoportba sorolható:

- szótárak, nyelvtanfordítások, amelyekben csak szavak, legfeljebb szószerkezetek szerepelnek, ezért a grammatikai jelenségek tanulmányozására, valamint statisztikai jellegű vizsgálatokra alkalmatlanok (8 mű)¹⁵;
- újrakiadások és újraszédések, amelyek előzményeikkel lényegében megegyeznek – függetlenül attól, hogy azonos helyen, azonos nyomdász adta-e ki őket (11 mű)¹⁶;
- azonos helyen, közel azonos időben (legfeljebb öt éven belül), azonos szerzőtől, azonos műfajban, azonos nyomdász által kiadott művek közül minden esetben egyet választottam ki, pl. Méliusz Juhász Péternek a debreceni nyomdában 1562-ben négy vallásos prózai műve is megjelent, ezek közül hármat kihagytam (17 mű)¹⁷;
- egyetlen műhöz nem tudtam a korpusz építése során semmilyen betűhív formában hozzájutni: Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kertecskéjéhez* (RMNy. I. 318.), amelynek egyetlen fennmaradt példánya csak 2006 februárjában került vissza Magyarországra a több mint félszázados szovjetunióbeli, illetőleg oroszországi „lap-

108., 125., 137., 144., 151., 150., 154., 155., 156., 158., 159., 160., 161., 162., 165., 170., 164., 166., 169., 171., 172., 178., 185., 173., 181., 182., 183., 184., 186., 191., 191b, 192a, 193., 195., 192., 194., 196., 206., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 222., 230., 237., 238., 240., 229., 232., 233., 257., 240a, 241., 243., 242., 246., 253., 255., 259., 263., 266., 268., 260., 264., 265., 269., 273., 276a, 277., 281., 282., 283., 293., 276., 279., 280., 284., 286., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 298., 299., 301., 303., 304/1., 304/2., 307., 308., 308a, 308b, 311., 312., 314., 315., 318., 316., 321., 324., 331., 319., 320., 322., 323., 326., 327., 328., 333., 337a, 338., 339a, 334., 335., 337b, 340., 341., 342., 343., 344., 345., 339., 346., 347., 348., 349., 350., 355., 351., 352., 353., 357., 358., 359., 360., 362., 364., 367., 368., 370.

¹³ Az elveszett nyomtatványok: RMNy. I. 19., 20., 22., 23., 25., 26., 27., 47., 48., 57., 58., 65., 70., 81., 85., 137., 150., 161., 165., 191., 193., 195., 206., 230., 237., 238., 240., 257., 263., 266., 268., 273., 276a, 277., 281., 282., 283., 293., 308., 316., 321., 331., 338., 339a.

¹⁴ RMNy. I. 12., 18., 24., 88., 159., 170., 178., 185., 191b, 192a, 364., 370.

¹⁵ RMNy. I. 7., 14., 21., 39., 103., 166., 240a, 241.

¹⁶ RMNy. I. 11, 99, 172, 255, 265, 276, 327, 335, 337a, 352, 357.

¹⁷ RMNy. I. 182., 183., 184., 196., 232., 242., 253., 279., 286., 298., 301., 312., 314., 323., 333., 347., 355.

pangás” után. Mivel fotómásolat nem készült róla, valamint 2006-ig betűhív kiadása sem jelent meg¹⁸, ezért kénytelen voltam lemondani a korpuszban szerepeltetéséről.

A 103 kiválasztott szöveg¹⁹ tehát minden tekintetben a lehető legteljesebben reprezentálja a fennmaradt nyomtatványokat: minden szerzőtől, minden kiadási évből, minden nyomdából, minden nyomdásztól, minden műfajból szerepelnek művek a korpuszban, így eleget tesz a minőségi reprezentativitás követelményének. Mivel a szövegek teljes terjedelmükben mintegy 10 000 oldalt tesznek ki, természetesen csak részleteket rögzíthettem belőlük. A mintavétel elvei a következők voltak:

- minden műből legalább ezerszavas minta szerepeljen (az ennél rövidebb nyomtatványok teljes terjedelmükben kerüljenek be)
- a terjedelmesebb műveknek legalább 5%-a (azaz átlagosan húsz oldalanként egyoldali részlet) kerüljön a korpuszba
- minden műből több helyről szerepeljenek szövegrészletek (de lehetőség szerint ne legyenek a minták túlzottan széttöredezettek)
- a többszerzős művekből – amennyiben az egyes részek szerzői azonosíthatók – lehetőség szerint minden szerzőtől legyen részlet.

Ily módon egy 238 877 szövegszóból (1 176 826 n) álló korpuszt választottam ki. Ez 43 ismert és tíz ismeretlen szerző 80 művének, valamint 13 többszerzős nyomtatványnak mintegy a huszadrészét jelenti. Tíz rövidebb szöveg teljes terjedelmében szerepel.

A magyar nyelvtörténet-írási hagyomány a vizsgált adatok betűhív közlését részesíti előnyben, ezért a kiválasztott részek ilyen formájú rögzítése mellett döntöttem. A nyomtatványokat a következő forrásokból tanulmányozhattam. Bizonyos műveknek rendelkezésre áll faksimile kiadása²⁰. Más esetekben az OSzK valamint az MTA könyvtára mikrofilm-állományán, illetőleg a filmekről készült digitális másolatokon keresztül vizsgálhattam a szövegeket. Néhány esetben – a művekről mikrofilm nem lévén – közvetlenül az eredeti mű alapján kellett a kiválasztott részek átírását elvégezni. Így mind a 103 esetben vagy közvetlenül a nyomtatvány szövege, vagy az arról készült fotómásolatok alapján készíthetem el az átíratokat.

¹⁸ 2006-ban a Balassi Kiadónál megjelent az első hasonmás kiadás, ezt azonban a korpusz feldolgozása után már nem tudtam figyelembe venni.

¹⁹ A korpusz szövegeinek részletes adatait a Függelék tartalmazza.

²⁰ Az OSzK. állományában lévő művekről készült faksimilék teljes listája fellelhető az http://www.oszk.hu/frame_hu.htm?hun/gyujt/kulonygyu/kulonygyu_index_hu.htm internetcímen.

A betűhív rögzítés során egy saját készítésű karakterkészletet (ún. True Type Fontot) használtam, amelyet a *Font Creator Program*²¹ c. szoftverrel készítettem el. A szöveg-fájlok „.txt” kiterjesztésű, ún. egyszerű szöveg formátumban kerültek a gépbe, mivel a fel-
dolgozásra használt számítógépes program (l. 1.2.4.2.) ezt támogatja. Illusztrációképpen
álljon itt egy korpuszrészlet, Telegdi Mikós: *AZ KERES@TYENSEGNEC
FONDAMENTOMIROL valo r#uid keonywechke* c. művének kiválasztott oldalai (RMNy.
I. 173.):

„[M címlap]
AZ KERES@TYENSEGNEC FONDAMENTOMIROL valo r#uid
keonywechke.

Ki az Szent ira}nac k%l#mb k%l#mb heleib#l, keres es feleles keppen irat-
tatot es Telegdi Miklos me}ter által, Deac nyelwb#l Magyar nyelwre fordítatot.

BECHBEN NIOMTATtatot Raphael Hofhalter által: vrunc bulete}e vtan
1562. e#tend#ben.

(...)

[M A2 r.]
RAPHAEL HOFFHALTER Bechy K#nywnyomtato, az kere#tyen
tanulo gyermekekne, es mindenekne, kic ez k#nywechket olua}}ac, k#B#netit
mongya, es I}tenne kegyelme}}eget es mala#tyat kiannya.

Szerelmes fiaim es io Attyamfiai az en kegyelmes es Ti#telend# vram, Olah
Miklos E#tergami er}ec, Magyar Or#agnac Prima}}a, Romai bent bekne
Legatu}}a, es az Feol}eges Ferdinandus Cha#arnac, Magyar Or#agnac, es Cheh
Orzagnac Kyralyanac, few es titkos

[M A2 v.]
Cancellariu}sa &c. Ez k#nywechket kit Telegdi Miklos me}ter Magyar
nyelwen fordítot, parancholta ennekem, hogy en ki niomtatnam, kib#l
mindnyayan, kic tanulo gyermekec es iffiac vattoc, es egyeb rendbeliekis, kic
kere#tyen Anya bent e#haznac kebeleben vattoc, es akartoc maradni az kere#tyen
Anya bent e#haznac hitinec fundamentomat, es modgyat r#uiteden meg
tanulhattatoc. Kire enis tikteket mind feyenkent kerlec, es berelmete}}en inlec,
ho# ez Idue}}egre valo ha#nos k#nywechket, eyel nappal kezetekben es
elmetekben foglalyatoc, es a' mire tanet meg tarchatok, ha az Chri}tu}nac bine
lata}at kiannyatoc, es egy%t akartoc az #reoc bodog}agban vele lakni.

[M A3 r.]
Vegyete azert yo newen, az en kegylmes es Ti#telend# vramtul Er}ec
vramtul, ez k#nywechket: Iollehet % magaba kichin, de lelketekne tanu}agara,
viga#tala}ara, es idue}}egere, ha meg gondollyatoc, ighen na# bent foel}ege
aggya Er}ec wrannac az % bent mala#tyat, ho# ezutanis tanitha}}a, igazgatha}}a,
minden iora az % alatta walo nepet, epethe}}e es eoregbethe}}e az kere#tyen
Anya bent e# hazat, na# }oc ideig, es }oc e#tend#kig: Ho# ki legyen Atyanac,
fiunac, es bent lelec vr I}tenne neue dichiretire, mind ereokkal eoreokke. Amen.

[M A4 r.]

²¹ A program kipróbálható változata letölthető a <http://www.high-logic.com/fcp.html> internetcímről.

Az nagy}zioMBATI TANVLO DEAc giermnekekne, Telegdy Myklos Me}ter, I}tenben walo beke}seghet kiwan.

TVdgyatoc Berelmes fiaim, meegh en thynectec, az en Kegielmes Vramnac, Olah Miklo}nac E}Btergami Er}ekne, &c. parancholattyabol taneto me}teretec lewec mely nagy }borgalmato}}aggal igyeke}stem mindenkoron azon, hogy nem chak tanul}agtokban, hanem a' kere}ftyen hitne, valla}abanis vezeretec lenne. (...)

(...)

[M C5 r.]

HARMADIC RESZE AZ SZERetetr%l es az tiz parancholatrul: MICHODA AZ KERE}ftieni Beretec?

Ti}Bta Bib#l valo t}k}elletes Beretec, kiuel I}tent # magaert, felebaratunkat I}tenert Berety%c.

HANY PARANCHolat vagyon az Beretetr%l.

KEt}t# kiualtk}eppen, kiket az vr I}ten illyen }bokcal ad nek%nc el#nkbe. Szere}}ed az te vradat I}tenedet, tellyes }biueddel, tellyes }l}ekdeddel, tellyes e}beddel, es minden ereiddel. Ez az el}# es leg nagyob parancholat.

[M C5 v.]

A ma}ic ehez ha}onlatos. Szere}}ed felebaratodat mint tenen magadat. E keet parancholatban f%gh a tellyes t}rueny es prophetaknac ira}a.

MIR}L ESMERTETIC meg az I}tenhez valo Beretec?

ARrul e}merem en meg hogy I}tenne Bereteci vagyon te benned, ha az # parancholatit meg tartod: Mert ez az I}tenne Bereteci ho}L az # parancholatit meg #riz%c, es az # parancholati nem nehezec }ent Ianos Apo}tolnac monda}a Berint. Seoth # magais i}L Bol Chri}tus A ki az en parancholatomat, vgymond, vallya es meg tartya, az a' ki engemet Beret.

[M C6 r.]

AZ ATYAFIVI SZERetec mir%l i}mertetic meg?

IGHen Szepen el#nkbe aggya azt Szent Pal imigen }boluan az Corintombeliekne. Az atyafiui Beretec: beke}}eges, kegyes. Az atyafiui Beretec, nem iri}l}kedic, gonobul nem chelekedic, fel nem fuualkodic, nem ti}Bte}}eg kiuano, az # maga ha}bnat nem kere}i, megh nem haborettatic, gonob}t nem gondol, alnok}agon nem #r%l, az igha}}agon #ruendez, mindeneket el }benued, mindeneket hi}ben, mindeneket remenl, mindeneket el vi}el.

HA E KEET PARANCHolatban f%gh a kere}ftyeni Beretec, mire valo hat a' tiz pacholat?

[M C6 v.]

IOl}lehet ho}L az Beretetr%l keet kiualtk}eppen valo parancholat vagyon, mely keet parancholatban f%gh az I}ten t}rueny}enec be tellye}ete}e. De mind az altal a tiz parancholat azert adatot nek%nc el#nkbe, ho}L ny}luaban meg erch}ec mindene, mind I}tenne }mind fele baratunknac Bereteci minem% }dolgokba t}kellette}}eg meg.

MOND EL AZ TIZ parancholatot?

I. I}tenne el}# parancholattya.

EN vagyoc az te vrad I}tened, idegen i}tenid ne legyenec en el#tem: faragot kepet ne ckenaly magadnac hoL azt imagyad.

[M C7 r.]

II. I}tennec neuget heibaba ne ved.

III. HARMADIC.

Meg emlekezel rola, hogy innepeket ily.

III. NEGYEDIC.

Atyadat anyadat tiztellyed, hoL hoBU elet% lehe}s a f#ld#n, kit az te vrad I}tened aad te neked.

V. \$T\$DIC.

Ne #ly.

VI. HATODIC.

Ne paraznalkoggyal.

(...)

[M G2 v.]

EZ AZ IGAZ KERESZTYEN ANYA#enteLhaznac az % hiti, es az Apo}toloktul v#t t#kelletes tudomanya, kit s k#nyuechkebe keues be#eddel meg magyara#tunc, es r#uidden te neked kere#tyen ember el#dbe attunc. Kihez, ha az te lelkedet beredet, en azt mondom vL raga#kodgyal, hog }emmikeppen }e iob kez fele, }e, bal kez fele t%le el ne tauozzal, hanem inkab a mint Szent Pal mongya, ha angyal Ballanais ala az egb#l es egyebet hirdetne ennel, atoc legyen. Nem vy hit ez a kire mi tegedet tanetunc. Nem az tegnap el#t talaltatoc Euangeliomot hirdetty#c. Nem Vittembergabol, }em Turingiabol, }em Augu}tabol, }em

[M G3 r.]

Geneuabol tamadot tudomant hozunc teneked, hanem az Bent Peter hitit, kit % neki az Attya I}ten meg ielente, kiert az fiu I}ten keony#rge hoL }oha meg ne foyadkozzec, kibe az Bent Lelec i}ten pink#sd napian oly igen meg er#}ete %tet, hoL halalt Benuede mellete, kiert az Bent Apo}lok es Bent Martyromoc vereket ki ontac, kit az Bent Confe}}oroc vallanac, ki mellet az regi Bent Doctoroc munkalkodanac, kinec beretetiert az Bent B%zec ez vilagot minden pompaiaul es gy#ny#r%}egiuel meg vtalac, es vgyan laboc ala nyomodac, azt a hitet ayanliuc mi teneked, azon ker%nc hog mind vegig abba marag meg, es azokat el tauoztasd kic s tudomannac kiu%le iaruan, Bakada}t bereznec, Mert effelec Chri}tus vrunknac nem

[M G3 v.]

Bolgalnac hanem az % ha}oknac, es az edes bebedeknec, }almadazo}knac altala meg challyac az artatlanoknac #iu#ket, azt irya Szent Pal az Romabelieknec. Annakokaert alhatatos leL attyamfia kere#tyen, es tarch meg az te eleidt%l neked adatot igaz hitet. K%l#mb k%l#mb idegen, tudomanyoktul el ne vitette}el, hanem engedL az te t#ruenberint valo lelki feiedelmidnec, es a mit azoc mondonac te neked chak azt miueld iduezet#nknc parancholatya berint Aggya az fel}eges vri}ten, hoL ez }ok vi#bauonya}oc B%nnienec meg, es ada}}ec meg kere#tyen anya#enteLhaznac az % beke}}ege.

AMEN.”

A fenti, ezerszavas minta az RMNy. I. 173-ból való, amely 51 nyolcadrét fóliánsoldalból áll. Az üres sort nem tartalmazó, azaz legterjedelmesebb oldalak egyike, a G3 r. 114 szavát átlagul véve több mint 5800 szavas szöveg. Ennek a huszadrésze azonban jóval kisebb, mint az előre meghatározott minimális mintaméret (ezer szó), ezért ez esetben nagyobb részletet rögzítettem, amely arányosan a mű elejéről, közepéről és a legvégéről származó, összesen ezer szót tartalmazó szövegből áll. Az 51 oldalas könyvecskéből így több mint 12 oldal került a korpuszba. A minták méretét minden esetben hasonló eljárással számítottam ki. A 20 000 szónál rövidebb nyomtatványok esetében tehát ezerszavas mintákat rögzítettem (hacsak nem volt a szöveg rövidebb ezer szónál). A terjedelmesebb könyvek esetében pontosan 5%-nyi részletet választottam ki. A legnagyobb minta így 14 805 szavas, Bornemisza Péter 1575-ben, Semptén kiadott, 957 negyedréte fóliánsoldali prédikációgyűjteményéből (RMNy. I. 362.) való.

A szögletes zárójelben szereplő részek az ívjelzést tartalmazzák, az „M” jelölés a *Concordance* program számára (l. 1.2.4.2.) azt jelzi, hogy az utána következő karaktersorozat lesz a szövegrészetek pontos lelőhelye. Az ívjelzéseket az egyszerűbb kezelhetőség érdekében egységes formájúra alakítottam: a betűjelzést meghagytam eredetiben, ám a számozást arab számokra írtam át. Az ívszám után a rektó és verzó szócskák rövidítése („r.” és „v.”) található. Ennek alapján minden egyes példát könnyen vissza lehet keresni az adott mű megfelelő oldalán. A pontos lelőhely megjelölésétől csak akkor kellett eltekintennem, ha a mű töredékes mivolta, az ívszámozás hiánya azt lehetetlenné tette. A szövegek hiányzó részeit – kivéve az üres oldalakat – a „(...)” jellel jelöltem. Amennyiben üres sorokkal elválasztott új sorban szerepel, úgy hiányzó oldalakat jelöl, a többi esetben hiányzó szavakat vagy sorokat. A szövegekből kihagytam az idegen nyelvű részeket (pl. latin idézeteket), továbbá a bibliai idézetek után álló hivatkozásokat. A betűhív rögzítés során a központosítást pontosan követtem, a szövegbeosztást azonban csak részben (új sor, üres sor, bekezdés, új oldal), mivel a feldolgozásra kiválasztott eszköz számára (l. 1.2.4.2.) a teljes hűség irreleváns, illetőleg bizonyos esetekben (pl. az elválasztások jelölésekor) zavaró tényező lett volna.

Ily módon összeállt egy ún. plain [sima, egyszerű] korpusz, amelyet további annotációkkal lehet ellátni, de megfelelő eszközökkel akár azok nélkül is alkalmas lehet nyelvészeti szempontú vizsgálatokra. Az alábbi táblázat a legfontosabb adatokat tartalmazza.

A szövegek megjelenési ideje	1527–1576
A szövegek száma	103
Összes szövegszó	238 877
Összes karakter	1 176 826
Átlagos mintaméret (szó)	2319
Legkisebb minta (szó)	547
Legnagyobb minta (szó)	14 805

2. táblázat: A korpusz adatai

1.2.4.2. A feldolgozás módja

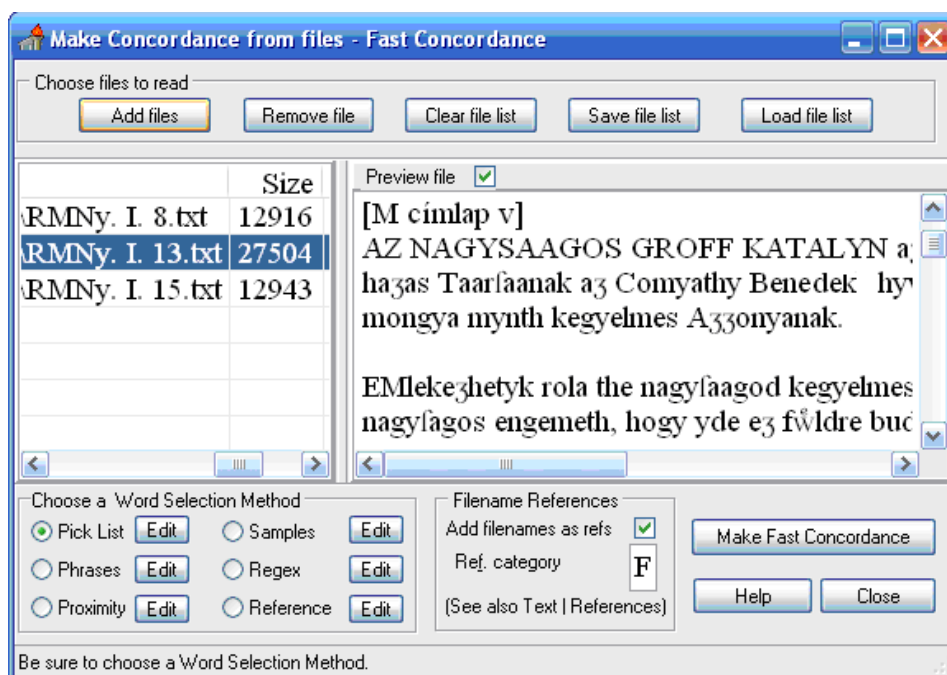
A korpusznyelvészetben a korpusz rögzítése után következő munkafázis az annotálás. A betűhív rögzítés miatt a kézi annotálás jöhetett volna szóba, helyett azonban egy ún. konkordanciaprogram segítségével fogtam hozzá a névszóinflexiós adatok kiválogatásához, ami voltaképpen felfogható a kézi annotáció első lépéseként is. A konkordancia-programok olyan számítógépes alkalmazások, amelyek a szövegfeldolgozás különböző feladatait képesek végrehajtani. Az elektronikus formában tárolt szövegállományok teljes konkordanciájától az egy szóra, szórészletre, kifejezésre redukált keresésig sokféle utasítást képesek végrehajtani, a műveletek eredményeit pedig a felhasználó által kívánt formában – pl. előre meghatározott méretű szöveggörnyezettel együtt – meg tudják jeleníteni (SZIRMAI 2005: 102–29). A rendelkezésre álló szoftverek közül R. J. C. WATT *Concordance* c. programjára esett a választásom²².

²² A program kipróbálható változata letölthető a <http://www.concordancesoftware.co.uk> internetcímről. Az általam használt verzió száma: 3.2.

4. ábra: R. J. C. Watt Concordance c. programjának adatai

Ez a számítógépes alkalmazás a skóciai dundee-i egyetem (University of Dundee) tanára által szövegfeldolgozásra kifejlesztett eszköz. Rendkívül széles körben alkalmazható nyelvészeti, irodalomtudományi kutatásokban, nyelvtanításban, sőt igazságügyi nyelvészeti célokra is. A program elvileg bármennyi ún. plain text [egyszerű szöveg] formátumban tárolt fájl elemzésére képes. Az alábbi ábra a fájlok programba töltésének a procedúráját ábrázolja.

5. ábra: A konkordanciakészítés főmenüje

A betöltött fájlakon alapvetően kétféle műveletet végeztethetünk el: teljes konkordancia és ún. fast concordance [gyors konkordancia] elkészítése, ez utóbbi különböző (akár hatféle) keresési feltételekkel elvégzett szűrt listázást jelent.

Jelen vizsgálatban a névszóinflexiós alakok kiszűrése volt a cél. Mivel az inflexiós szuffixumok a névszóalakok végén találhatóak, ezért olyan keresési feltételt kellett megadni, amellyel szóvégekre kereshettem. Az Pick List [szűrőlista] opciót választva megadhatjuk azokat a karakterláncokat (angol szakkifejezéssel: stringeket), amelyeknek a listáját elő akarjuk állítani. Lehetőség van helyettesítő karakterek (ún. wildcardok) használatára. Ha a Pick Listbe a következő keresési kifejezést írjuk: „Chri}tus”, akkor a program előállítja a betűről betűre megegyező szóalakok listáját szöveggörnyezetükkel együtt (tehát pl. a „chri}tus”, „Christus” stb. alakokat nem kapjuk meg, mert egy-egy karakterben eltérnek a megadott keresősztótól). Az alábbi ábra ennek a keresésnek az eredményét, pontosabban annak egy részletét ábrázolja:

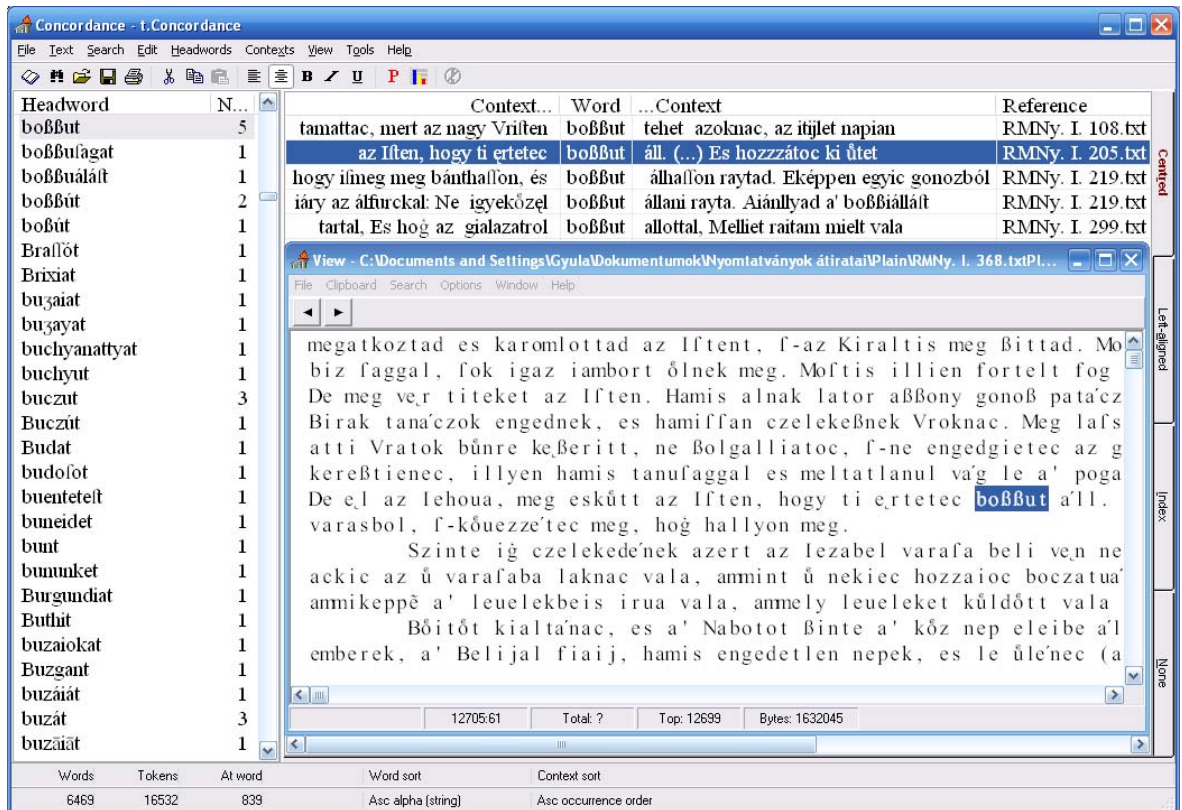
Headword	Context...	Word	...Context	Reference
Christus	Sidoc, hanem poganoc, azért a'	Christus	Ielűf által valo hitel űdnezűfeneec	RMNy. I. 90.
	a' Sidoc nagy reftent a'	Christus	Ielűf meg vtalac es telyelleggel	RMNy. I. 90.
	Sido nemzetből valoc. EZokaert a'	Christus	Ielűnac e' vilagra ióteuel, miképen	RMNy. I. 90.
	arra, hogy az embereket a	Christus	Ielűfira es az ő aldozattyara	RMNy. I. 90.
	es abraftanac: Az az, a'	Christus	Ielűnac halalara es aldozattyara. Meg	RMNy. I. 90.
	meg nem búnt, hanem miképen	Christus	Vrunknac elűetele előt helye volt	RMNy. I. 90.
	vy Teftamentombeli tudomanyal. Ezert mondgya	Christus	WRunc a' Sidocnac, hogy tudokozac	RMNy. I. 90.
	berint David nemzedégeből előft a'	Christus	, meg holt, es hallottaibol feltamadat	RMNy. I. 90.
	hallottaibol feltamadat. Ezert bizonyította mind	Christus	VRunc, s' mind az ő	RMNy. I. 90.
	őrec bodoglágnac feiet, az WR	Christus	Ielűf, megnem talalod, hanem chac	RMNy. I. 90.
	kinem tiftullhat, hanē chac a'	Christus	Ielűnac emberre letenec, kenftemedefeneec, vére	RMNy. I. 90.
	ő egyetlen egy fiaert a	Christus	Ielűsert: es adgya minékűnc az	RMNy. I. 91.
	fem gyűlőfegőkbe, de őltezzetékfel a	Christus	Ielűba. Vifellyetec gödgyat, a teftnec	RMNy. I. 91.
	egy fele értelem legyen, Ielűs	Christus	berent, hogy egyenő lelecek, egy	RMNy. I. 91.
	vegyetékfel egy máft, miképen a	Christus	fel vóft tűteket az Iftenec	RMNy. I. 91.
	En mondom kedig, hogy a	Christus	Ielűs Bolgaia volt a kőrműmetelkődeinec	RMNy. I. 91.
	NEm tudgyatoke, hogy minnyayan kic	Christus	Ielűba meg kereftelkettűnc, az ő	RMNy. I. 91.
	evetre, hogy mi kepen a	Christus	Ielűs, az atyanac dichőfege által	RMNy. I. 91.
	is. Es tudgyuc, hogy a	Christus	, a halalbol feltamaduan, ennelutanna meg	RMNy. I. 91.
	holtatoc meg, es Iftenec életc,	Christus	Ielűsba mi WRunkba. EVANGE: MATT	RMNy. I. 91.
	a te ftent Fiadnac a	Christus	Ielűnac általa minékűnc meg ielctettet	RMNy. I. 91.
	a te ftent Fiad a	Christus	Ielűs elűuend, ne atuasba, hanem	RMNy. I. 91.
	a' mi egyetlen egy Wrunc	Christus	Ielűs által. Amen. HOftanac vala	RMNy. I. 92.
	hirdetic es bizonyittyc minékűnc a'	Christus	orftágat, melybe mi moftan élűnc	RMNy. I. 95.
	mondáloknac tiftűnel: Hogy valaki a'	Christus	orftágaba akar lenni, ez nyiluan	RMNy. I. 95.

6. ábra: Egy egyszerű konkordancia

Ha a keresősztót kiegészítjük a tetszőleges hosszúságú stringet helyettesítő „*” jellel („Chri}tus*”), akkor megkaphatjuk a „Chri}tus” karaktersorozat által jelölt összes toldalékos alakot (pl. a „Chri}tust”, „Chri}tustól”, „Chri}tusnak”, „Chri}tusi” stb. alakokat), de nem kapjuk meg a „chri}tusi”, „Christusi” stb. alakokat. Ha toldalékokra keresünk, akkor fordítva kell eljárunk, a helyettesítő karaktert a keresősztó elejére kell írunk. A következő keresőkérdés: „*ban” kilistázza az összes „ban” karakterláncra végződő szóalakot a kon-

textusával együtt (pl. a „Chri}tusban”, „házban” stb. alakokat), de nem kapjuk meg a „Chri}tusbañ”, „Chri}tusba”, „házbañ”, „házba” stb. alakokat. A program használatakor ezért ügyelnem kellett arra, hogy ne hagyjak figyelmen kívül egyetlen ortográfiai variánst sem, mert különben adatokat vesztettem volna.

Az inflexiós alakok megkeresése tehát a keresőszók megfelelő összeállításával kezdődött. Először a ragos alakokat gyűjtöttem össze. Minél hosszabb karakterláncra kell keresni, annál kevesebb hamis adatot kapunk a művelet eredményeként, ezért a testesebb ragokkal célszerű kezdeni. Ha pl. az accusativusi alakokat keressük, akkor nem tehetünk mást, mint átnézzük az összes *t*-re végződő szóalakot. Ám ekkor még szép számmal maradtak tárgyragos alakok a korpuszban, hiszen előfordul, hogy a szóvégi *t* helyett *th* áll: pl. „Chri}tu}th”. Tekintettel kell lennünk arra is, hogy az *is* partikulát a korszakban gyakran egybeírják az előtte álló szóval: pl. „Chri}tu}tis”, „Chri}tu}this” stb. Továbbá mind az *i*, mind az *s* jelölésére többféle megoldás használatos: pl. „Chri}tu}tys”, „Chri}tu}tjjs”, „Chri}tusti}” stb. Ezért célszerű a következő keresőszavakat megadni: „*t”, „*t?”, „*t??”, „*t???”, azaz összegyűjteni az összes alakot, amelyben a karakterlánc vagy *t*-re végződik, vagy legfeljebb három egyéb karakter áll utána (a „?” helyettesítő karakter egyetlen tetszőleges betűjegyet jelöl). Sajnos ennek eredményeképpen nagy számban kapunk hamis adatokat (pl. a „lát”, „mellett”, „öt”, „háta”, „hatol”, „hatvan” stb. alakokat), ám biztosak lehetünk abban, hogy az összes accusativusi alak is szerepel a listában. Ha a tárgyragos alakok keresését utoljára végezzük el, akkor a korábban már összegyűjtött, *t*-re végződő inflexiós adatokat (pl. az *-ÉRT* ragos alakokat) kiszűrhetjük a listából. Az accusativusi alakok összegyűjtéséhez így is több tízezer szóalakot kellett kézzel szortírozni. Az eredményül kapott 16 532 adat (kontextussal együtt) mégis megérte a fáradságot, hisz hagyományos adatgyűjtéssel (pl. cédulázással) még egy kisebb kutatócsoportnak is hetekbe-hónapokba telne egy ilyen munka elvégzése. Az alábbi ábra az accusativusragos alakokat kilistázó konkordancia egy részletét mutatja: az öt adatban előforduló *boßbut* alak példáit a szövegkörnyezetükkel és lelőhelyükkel, továbbá a külön megnyíló ablakban az egyik példa tágabb kontextusával:

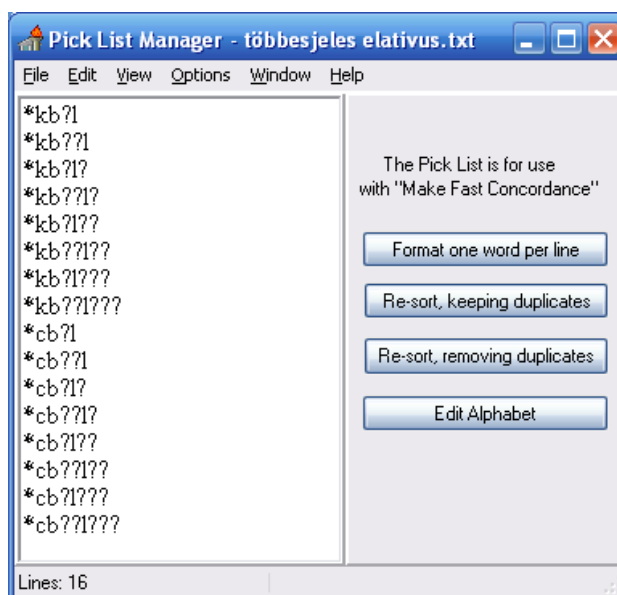

7. ábra: Szóalak a szövegekörnyezetével

Más toldalékok esetében jóval könnyebb a keresés. Pl. a *KÉPPEN* (>-*KÉPPEN*) elem keresőszavai a következők voltak: „*k*p?“, „*k*p??“, „*k*p???“, „*k*p????“, „*k*p?????“, „*k*p??????“. A rag ortográfiailag invariáns elemei a *k* és a *p* betűjegyek. A *k* helyett előfordulhatna ugyan *c*, de egy gyors kereséssel („*c*p*“ – a 90 találatot néhány perc alatt ellenőriztem) meggyőződhetünk róla, hogy a *KÉPPEN* (>-*KÉPPEN*) elemnek ilyen alakja nincs a korpuszban. A *k* és *p* közti „*“ azért volt szükséges, mert a magánhangzók jelölésére sokféle betűt és betűkombinációt használtak, így lehetett biztosítani, hogy pl. az *í-ző* alakok ne maradjanak ki. A *p* utáni kérdőjelek tetszőleges karaktereket jelölnek, minden esetben annyit, ahány helyettesítő karakter szerepel a keresőkérdésben. A hat kérdőjeles alakok ilyesfélék lehetnek: „azonkeppennijs“, ahol az első *p* után még hat karakternyi string található. A fenti keresésre 1109 találatot kaptam, amelyből mindössze 209 volt hamis adat, így el tudtam különíteni a 900 *KÉPPEN* (>-*KÉPPEN*) elemet tartalmazó szóalakat.

Ilyenformán kellett minden ragnak megkeresni az ortográfiailag invariáns elemeit, és hasonlóan körültekintő módon elvégezni a keresést. Ezután következett a jeles alakok kiválogatása. Mivel a ragos alakokat már összegyűjtöttem, először célszerűnek látszott ezek megszürése. Az adott rag keresőkérdését kombinálva a jel keresőszavával, megkaptam azt

a listát, amely még tartalmazhatott hamis (nem névszójeles) adatokat, ezért azokat – a ragokhoz hasonlóan – utólag kellett kiszűrni. Pl. a „*b?l”, „*b??l”, „*b?l?”, „*b??l?”, „*b?l??”, „*b??l??”, „*b?l????”, „*b??l????” keresőszavakat (az elativusi rag keresőkérdését) ki kellett egészíteni a többesjel, a középfokjel, a birtokos személyjelek stb. keresőkérdéseivel, hogy megkapjam a jeles-ragos alakokat. A többesjel keresőszavával kiegészített elativusi keresőkérdést az alábbi ábrán láthatjuk.

8. ábra: Keresőszavak

A többesjel és a rag között szerepelhet még a birtokjel, valamint annak birtoktöbbsesítő jeles alakja, de mivel azokat úgyis külön kereséssel gyűjtöttem össze, így nem maradtak ki a többesjeles-birtokjeles-(birtoktöbbsesítő)-ragos alakok sem. Ezen keresések esetében is előfordulhatnak hamis adatok, pl. a többesjel keresésekor a *k*-ra végződő elativusragos szavak, ezek kiszűrése után azonban előállíthattam a jeles-ragos szóalakok listáját.

Ezután már csak a testes rag nélküli jeles adatokat kellett összegyűjteni. Mivel ez esetben ugyanúgy szóvégi helyzetű szuffixumokat kerestem, mint a ragos alakok gyűjtésekor, ezért hasonló procedúrát kellett megvalósítani, mint azok esetében. A keresőkérdéseket a jeles-ragos alakok kiválogatásakor már összeállítottam. A hamis adatok kiszűrése után előállíthattam a korpusz névszóinflexiók alakjainak teljes listáját.

A hosszadalmas keresőprocedúra megérte a fáradságot: 31 933 jeles és 54 916 ragos alak gyűlt össze, amelyekből végül összesen 49 007 adat került be a névszóinflexiók változókat bemutató adattárba. (Az adattár megtalálható az elektronikus függelék CD-jén, a

vizsgálat névszóinflexiós változóinak kiválasztását pedig 1. 2.) A fáradtságos munka során jelentős ösztönzést jelentett, hogy nem csupán jelen dolgozat céljaira gyűjtöttem össze az inflexiós alakokat, hanem megtettem az első nagyobb lépést a korpusz annotálásában: a gyűjtéssel voltaképpen a névszóalakok címkézése (taggingje) zajlott le, hisz a kész lista alapján könnyen (automatizálható módon) annotálhatóvá vált a gyűjteményem, az ily módon kiegészített korpusz pedig további kutatási feladatok megoldására is alkalmas lesz.

2. A vizsgált névszóinflexiós változók meghatározása

A történeti nyelvészetben a kutatónak zavaró adathiánnyal kell szembenéznie, a történeti szociolingvisztikára ez hatványozottan érvényes (vö. ZELLIGER 1999: 510). Ha sikerül is felkutatni a vizsgált korszakból az adott nyelvváltozat produktumainak tartható nyelvelmékek viszonylag teljes körét, akkor is számításba kell venni, hogy bizonyos jelenségek nem mutatkoznak meg a korpuszban. A vizsgált nyelvi anyag mennyiségi és minőségi reprezentativitása azonban biztosíthatja, hogy azok a változók, amelyek valóban markánsan jelen voltak az adott nyelvváltozatban, ne maradhassanak ki. Vagyis megfelelően gyűjtött adatok esetében feltételezhetjük, hogy bár nem mindegyik, de a releváns változók valamilyen – legalább csekély – mértékben megmutatkoznak.

A korpusz különböző morfjainak változatossága mögött sok tényező húzódhat meg. A variáció legelemibb formája az ortográfiai sokszínűség, amely jelen dolgozatnak nem tárgya (l. 2.2.), ellenben a különböző jelölések mögötti hangértékbeli különbségeket közelebbről is meg kell vizsgálnom. Ha egy morfnek kimutathatóan különböző hangértékű alakváltozatai vannak, akkor még nem beszélhetünk okvetlenül szociolingvisztikai változóról. Körültekintő mérlegeléssel azonban el lehet különíteni a korpusz névszójeles és -ragos alakjainak variációt mutató tagjai²³ közül a rendszerváltozókat, azaz a nyelven belüli okok miatt variálódó elemeket (l. 2.3.), a többi változótípustól. El kellett különíteni továbbá a névszóinflexió változóit egyéb, többféle alakváltozatban előforduló elemektől. Az alábbiakban elsőként ezekről kell szót ejtenem.

²³ Bizonyos toldalékok semminemű alaki váltakozást nem mutattak, ezért természetesen kimaradtak a vizsgálatból. Ilyenek: az *-É* birtokjel, az *-IK* kiemelőjel, a *LEG-* felsőfokjel, a *-T* tárgyrag, a *-RA*, *-NÁL* határozóragok, az *-ST*, *-ÉNT* modálisragok, a *-NAK* mind határozóragként, mind dativusragként.

2.1. A TŐVÉGHANGZÓKKAL KAPCSOLATOS VÁLTAKOZÁSOK KIZÁRÁSA

A névszóinflexió más változóktól való elkülönítése érdekében tisztáznom kell a véghangzókkal kapcsolatos ingadozások megítélését. A teljes tő : csonka tő szembenállást mutató névszótöveken ősi toldalékok előtt megjelenő véghangzók két csoportba sorolhatók a későbbi fejlődés szempontjából: az előhangzóvá váló és a toldalékhoz vonódó tővégi vokálisok csoportjába. Az előhangzóvá válás folyamata igen bonyolult kérdés, és mivel dolgozatomnak nem tárgya, ezért részletesen nem térek ki rá. Annyit azonban mindenképpen szükséges tisztáznom, hogy milyen különbség van a két fejlődési irány között: a később előhangzóvá váló véghangzók a tő függvényeként váltakoztatják hangszínüket, míg a toldalékhoz vonódók a toldalék részeként ingadoznak. A mai magyarban pl. a tárgyrag előtti magánhangzó hangszíne a tőtől függő sajátosság, míg pl. a T/1. birtokos személyjel a tőtől függetlenül azonos nyelvválásban használatos egy-egy nyelvváltozaton belül, vagy ha van is ingadozás, akkor azt nem a tő okozza. A fentiek miatt az abszolút tövek utáni véghangzókat kihagytam a vizsgálatból, hisz azok valójában a tő függvényeként jelennek meg különböző nyelvválásfokon (vö. D. BARTHA 1964, különösen: 11), illetőleg ha mutatnak is valamilyen nyelven kívüli tényező – pl. a nyelvhasználók lakhelye – függvényeként megjelenő váltakozást, az a tő, és nem az inflexiók toldalék váltakozása. A véghangzók megjelenésének általános szabályai szerint a mássalhangzós ősi toldalékok (a *-K* többesjel, a *-B ~ -BB* középfokjel, az E/1., E/2. és a T/2. birtokos személyjel egy birtokra utaló paradigmájában, a *-T* tárgyrag és a *-T* locativusrag) előtt megjelenő teljes tövek vokálisáról van szó. A középfokjel előtti véghangzó abban az értelemben változót alkothat, hogy a csonka tövön megjelenő forma szemben áll a teljes tövön előfordulóval (l. még alább).

A toldalékhoz vonódó, annak részévé váló véghangzókat azonban nem hagyhattam ki a vizsgálatból, mert az ide tartozó szuffixumok közül mindegyik esetében már a kései ómagyarban megtörtént a toldalék részévé váló véghangzó egységes nyelvválásúvá válása, amit a toldalékhoz tartozás egyik fő kritériumának tartanak (vö. SÁROSI 1992: 247). A középmagyar kori ingadozás már a toldalék magánhangzójának az ingadozását jelenti. Nem tettem különbséget tehát az eredetileg magánhangzót nem tartalmazó elemek között aszerint, hogy a testesedésnek mely fázisában tartanak, hanem egy-

ségesen a todalék alakváltakozásaként kezeltem az ezen szuffixumok és a tő közötti magánhangzók variációit (a T/1. és a T/3. birtokos személyjel, a superessivusi és a főnévi, valamint a melléknévi essivus-modalisi rag esetében). Megjegyzendő még, hogy bizonyos morfémák magánhangzója regresszív kiegészüléssel vonódik a szuffixumhoz, azaz nem a morfémahatárok átértékelődésével, hanem hangtani tényezők függvényeként, utólagos betoldással kerül a todalékba.

A vizsgálatba bevontam továbbá a relatív tövek (az ősi jelek) véghangzóit is, mivel azokat a todalék részének kell tekintenünk, a véghangzó minősége a jel függvénye. Kizárólag primer ragos alakokban fordulnak elő. Mivel a primer ragok közül csak a tárgyrag járul névszójelek után, ezért csupán a többesjel és a mássalhangzóra végződő birtokos személyjelek accusativusi alakjai tartoznak ide (a középfokjel és a kiemelőjel után egységes a véghangzóhasználat a korpuszban).

2.2. AZ ORTOGRÁFIAI VARIÁNSOK KIZÁRÁSA

A vizsgálatból határozottan kizártam a csupán helyesírási változatokat. Ilyen pl. az instrumentalis-comitativusi rag hasonulásának eredményeképpen létrejövő gemináta jelöletlensége. Ez a jelölésmód 84 műben²⁴, összesen 464 adatban fordul elő: „Miczoda ió hirunc neu%nc l#nne minék%nc, ha #tet ilyen nagy *arultatta}*ál meg #lnénc?” (RMNy. I. 324. T2 v.), „mezetelen *labal* indula vtara” (RMNy. I. 340. C2 r.), „Te vezerl#ttel engemet a' te *tanáchodal*” (RMNy. I. 162. T r.), „minden *alnak}*agal Bijuec rakua vala” (RMNy. I. 108. Bb3 r.), „vad *madarakal* ezt meg ne ete}}ed” (RMNy. I. 340. B2 v.), „az mi te}t%nknek vedel vndok}agat te bent *igidel*” (RMNy. I. 222. Z2 r.), „ha meg halz *eh}*egel enis meg halok” (RMNy. I. 345. C v.), „az én *β#meimel* lát± a' Királt” (RMNy. I. 95. C r.), „A ki az # Bánto f#ldét m%ueli, béuelkedic *kenyérel*” (RMNy. I. 96. D v.), „*T%zel* felgyuytottác a' te benthellyedet” (RMNy. I. 162. T2 v.) stb. Ebből 84 más-salhangzó-torlódásra végződő tövön szerepel: „}okan meg rontatnac a' *penzel*” (RMNy. I. 92. C3 r.), „az egéß Magyar nemzetec e' *k#nyuel* meg akaria mutatni a' meg te}te}}%lt #rdeget” (RMNy. I. 288. A2 v.), „Beßterte felet négy *mélyf#ldel*, vagyon az régi Radna Bánya” (RMNy. I. 360. 6 r.), „a' heliet elnec k%uel es *c@ontal*, Kiuel fat vagnac” (RMNy. I. 056. Kk2 r.) stb. Ezekben a rag mássalhangzójának a jelöléséhez a szóelemző írásmód elvének kellett győzedelmeskednie, az pedig csak a XIX. század elejére valósul meg több-kevesebb következetességgel a magyar nyelvű könyvnyomtatás gyakorlatában, még a XVII. század elején is elsősorban a kiejtés szerinti írásmód volt az általános (vö. KOROMPAY 2003: 589–90). 53 szóalakban többjegyű betűvel írt mássalhangzóra végződő szótövében fordul elő: „a' kic mindent *tanáchal* chelekednec, a' b#lche}ségt#l igazgattatnac” (RMNy. I. 96. D3 v.), „minnyáian el indulnánac a' *Királyal* a' T#r#kec ellen” (RMNy. I. 360. 206 v.), „az iduözítő IESVS CHRISTVSNAC beßedet auagy Euangeliomat, ne keduetlen }e *czac fültheysel* [!] halga}}uc es vegyüc” (RMNy. I. 353. A2 r.), „a ki a

²⁴ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 49., 63., 64., 74., 77., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 158., 162., 171., 173., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 222., 233., 243., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 307., 308a, 308b, 311., 315., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 342., 343., 344., 345., 346., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

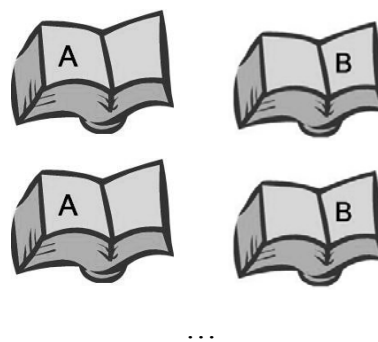
keuélyel k#zesk#dic, keuélseget tanul t#le” (RMNy. I. 92. D4 v.), „az Prophetac es Apo}toloc, kiket ha}onlit az Daudid az *aranyal*, es ez%}tel t%nd#kl# galamboknac ßarnyaihoz” (RMNy. I. 362. ><3 v.) stb. Ezek esetében ugyancsak a korabeli helyesírás sajátosságai miatt nem szerepelhetnek a hosszú mássalhangzót jelölő betűjegyek, amelyek már előfordulnak a XVI. századi nyomtatványokban, ám korántsem teljes következetességgel. A hosszú mássalhangzók időtartamának jelölésbeli bizonytalansága miatt tehát a – különösen az intervokális – mássalhangzós szóvégeken előforduló, nem hosszú mássalhangzóra utaló betűjellel jelölt instrumentalis-comitativusi ragos alakokat is minden bizonnyal hosszan ejtették (a geminátóra utaló betűjeleket tartalmazó adatokat l. 5.1.1.2.). Mivel a jelölésmód általánosnak mondható, ezért a rövid és hosszú mássalhangzójelet tartalmazó adatok szembenállása helyesírási-hangjelölési kérdés, ezért a jelenséggel mint nyelvi változóval nem foglalkoztam.

2.3. A VIZSGÁLT VÁLTOZÓK FŐ TÍPUSAI

2.3.1. Szociolingvisztikai és rendszerváltozók

A magyar nyelvű könyvnyomtatás nyelve hipotézisem szerint sajátos, idővel autonómmá nyelvváltozat (l. 1.2.2.2.). Az elfogadott definíciónak megfelelően (l. uo.) tehát a korpuszban megjelenő alakváltozatok hipotetikusan tekinthetők változóértékeknek. Minden esetben részletes, körültekintő vizsgálattal lehet eldönteni, hogy a variálódás mögött milyen tényezők húzódnak meg.

Az alábbiakban bemutatom, hogy egy korpusz adatait elemezve milyen változóérték-megoszlási típusokkal lehet szembesülni. Jelöljük az azonos morf realizációjaként használt különböző alakváltozatokat A-val és B-vel. Ha egy műben mindkét alakváltozat előfordul, azt az A és B jelek együttes feltüntetésével jelölöm, továbbá a csak A-t, illetőleg csak B-t tartalmazókat csak az A, illetőleg B jelek feltüntetésével. A korpuszban többféle alakban előforduló morfolk közül az egymással nem keveredők a következő eloszlást mutatják.

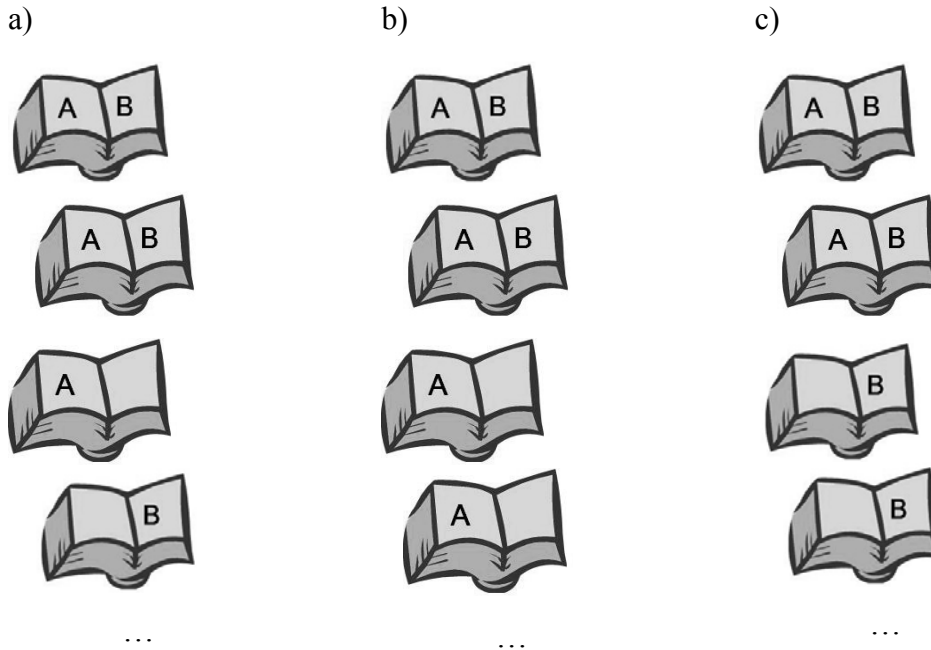

9. ábra: Diszjunkt eloszlású változóértékek

Ezek potenciális szociolingvisztikai változók, ám nem lehet biztosra venni azt, hogy egy-egy szerző esetében is volt-e ingadozás. A közvelegesség esetében azonban ez a tipikus változóérték-eloszlási séma. Hacsak más tényezők nem merülnek föl (l. alább), ezeket közveleges változóknak nevezem.

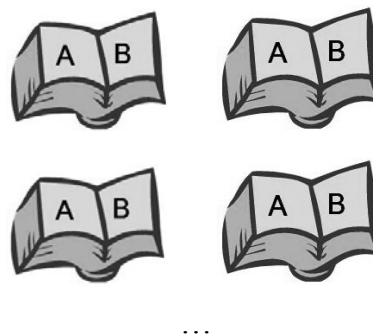
Ha a különböző alakok egy-egy műben is keveredhetnek, akkor már minden kétséget kizáróan változóról beszélhetünk, amely a közvelegesség (köztes nyelvváltozat) közegében

jött létre, és amelynek értékei közül az egyik kiválasztódás útján a kialakulóban levő új nyelvváltozat alakja lesz. A váltakozásnak több fokozata van, a legerősebb variálódás az, amely esetben egy-egy lexémán is jelentkeznek az alakváltozatok. Ezeket már szociolingvisztikai változóknak lehet tartani. Az ingadozó művek mellett előfordulhatnak következetesek is, az alábbi kombinációkban.

10. ábra: Részlegesen keveredő változóértékek

Elvileg előfordulhat, hogy a változóértékek a korpusz minden művében megjelennek, azaz mindegyikben ingadozás jellemző.

11. ábra: Keveredő változóértékek

Ez az eset azonban azt feltételezi, hogy a kiválasztódás igen hosszú ideig elhúzódik, sokáig egymás mellett élnek az alakváltozatok, és egyetlen szerző sem következetes a használatukkor. Az írásbeliség egységesítő, következetességre törekvő közegében azonban

ez szinte teljesen elképzelhetetlen. A valószínűbb lehetőség ekkor az, hogy a nyelvi rendszeren belüli okokra vezethető vissza a variálódás: ez esetben természetes, hogy elég nagy mintában mindegyik változóérték megjelenik.

A változóérték-eloszlás típusából azonban nem lehet okvetlenül következtetni a változó fajtájára. Nagyobb adatmennyiség esetén ezek az eloszlási típusok jó támpontot nyújtanak, azaz a diszjunkt eloszlást mutatók általában a közveleges, a részlegesen keveredők szociolingvisztikai, míg a keveredők a rendszerváltozók típusába sorolhatók. A mintavétel hibájából azonban előfordulhat, hogy egy-egy műben nem mutatkoznak meg például egy rendszerváltozó bizonyos értékei, ezért az csak részlegesen keveredőnek látszik. Minden esetben a lehető legtöbb körülményt figyelembe vevő, körültekintő mérlegelés után lehet eldönteni, hogy egy-egy eloszlás mögött milyen tényezők húzódnak meg.

A másik hibalehetőség a szociolingvisztikai és a rendszerváltozók elkülönítésekor adódik. Előfordulhat ugyanis, hogy a rendszerváltozók egyes közösségekben valódi szociolingvisztikai változókká válnak. A változóértékek eloszlásának részletes vizsgálata deríthet fényt arra, hogy egy-egy váltakozás esetében melyik tényező dominál. Néhány ingadozó mű vagy szóalak miatt nem kell egy variálódást mutató jelenséget azonnal szociolingvisztikai változónak minősíteni.

2.3.2. A mintavétel hibájából részletesebben nem vizsgálható váltakozások

2.3.2.1. A T/2. birtokos személyjel egy birtokra utaló palatális alakjának illeszkedése

A toldalék a kései ómagyarban már három alakban élt, ám bizonyos kódexek következetes kétalakú (*-tok/-tök* vagy *-tok/-tëk*) megoldásokat használtak (vö. KOROMPAY 1992a: 335). A korai középmagyar korpuszának kevés adatát is az illeszkedés szempontjából vizsgáltam meg.

A kisszámú adatból 16 műben 36 labiális palatális alak található. Ebből kilenc nyomtatványban (l. 3. táblázat) szerepel a labiális tőhöz járuló, azaz illeszkedő forma 11 példája: „meg ne fogiatkorrhéc az ti *h%ot###c*” (RMNy. I. 320. I4 r.), „Mert bületęc ez nap nektec *Iduöhütötęc*” (RMNy. I. 353. z r.), „Királyoc leßnec *neuel###c*” (RMNy. I. 171. A2 r.) stb.

A művek RMNy-száma	Az illesz- kedő illabiális példák száma	Az illesz- kedő labiális példák száma	A nem il- leszkedő labiá- lis példák szá- ma
91.	0	0	1
109.	0	1	6
169.	0	1	0
171.	4	1	0
186.	12	0	7
205.	3	0	1
208.	6	0	3
229.	0	1	1
299.	0	1	0
308b	0	0	2
311.	0	0	1
320.	0	1	0
324.	0	0	1
337b	0	3	1
339.	4	1	1
353.	8	1	0
Összesen	40	11	26

3. táblázat: A T/2. birtokos személyjel illeszkedése

A nem illeszkedő, azaz illabiális tőhöz járuló 25 adat 11 műben (l. 3. táblázat) fordul elő: „ez által támad fel a' nap, és a' haynal czillag a' t% β %uet#kbe” (RMNy. I. 208. ><2 r.), „muta}}átoc meg házatoknál az t% β erelmet#ket” (RMNy. I. 324. T2 r.), „Touabba %du#}}eg#s ege}}egt#ket kiuanom” (RMNy. I. 109. aa2 v.) stb. A nem illeszkedő alakokat tartalmazó művek közül a kevés adat miatt csak Tinódi Lantos Sebestyén históriásének-gyűjteményéről (RMNy. I. 109.) lehet kijelenteni, hogy következetesen illeszkedetlen alakokat használ (hat adat ellenpélda nélkül). Ebben a mintában más szuffixumok esetében is kimutathatók a labiális tendenciák. Két mű mintáiban látszik ingadozó-
nak a T/2. birtokos személyjel labiális töveken előforduló alakjának illeszkedése: az RMNy. I. 186. és 208. számúakban, amelyek Heltai Gáspár és munkatársai bibliafordítás-sorozatának kötetei. Ezekben a több szerző különböző nyelvi megoldásai okozhatják a keveredést, ám az illeszkedő alakok nagyobb számban szerepelnek. Heltai RMNy. I. 326. számú nyomtatványában szerepel az egyetlen példa a nem illeszkedő illabiális T/2. birtokos személyjelre: „Nagy bátor β %uetec lám t% η ektec vagy€, A mellet er#tec gy#zhetetlen vagyon” (RMNy. I. 326. B r.).

A kevés adatból is látszik, hogy a következetes háromalakú illeszkedés több szerző esetében még ebben a korban, a könyvnyomtatás nyelvében sem valósul meg. A labiális palatális tövek viszonylag alacsony száma miatt azonban óvatosan kell megítélni a jelenséget, hisz bizonyos nyomtatványok nyelvében (RMNy. I. 171., 353.) lehet feltételezni több-kevésbé következetes illeszkedést, és több minta esetében elképzelhető, hogy a mintavétel hibájából maradtak ki az illeszkedő labiális alakok.

2.3.2.2. A főnévi essivus-modalisi rag alakjai

A primer ablativusi *-L*-ből keletkezett állapot- és módhatározói rag a kései ómagyarban felső és középső nyelvállású alakváltozatokból álló változót alkot (*-ul/-ül ~ -ol/-öl*), illetőleg a ragvégi *l* asszociatív nyújtó hatására kialakult hosszú magánhangzós változatok újabb változóértékeként jelentek meg (*-úl/-űl ~ -ól/-ől* – vö. KOROMPAY 1991b: 297., KOROMPAY 1992b: 375). A két szakirodalmi forrás nyelvjárási megoszlásról is tesz említést, de erről közelebbit nem mond. A fenti alakok a korpuszban is megjelennek, azonban a magánhangzók időtartamát még a korai könyvnyomtatás is csak elvéve különbözteti meg következetesen, ezért ez utóbbi változóérték csak korlátozottan vizsgálható. (Mindössze hét példában szerepel nagy valószínűséggel hosszú magánhangzó, mind különböző művekben: „ot laknac a' S@áBoc, kiket *Deákól* Saxone}nec hinac” RMNy. I. 360. 6 r., „#magat *meg valt}agúl* adta mindenkért” RMNy. I. 308b N3 r., „az # bent igireti berint nék%nc étel#l [!] es *italúl* ádgya magát” RMNy. I. 334. A3 v. stb., ezért e jelenség részletes tárgyalására nem térek ki.)

A zárt alakváltozatok túlsúlyban vannak a korpusz adatai között: „az % ann'a az Maria *iege}l* adatott volna Io}efnek” (RMNy. I. 49. A3 r.), „Ki lehet ez f#ld#n kegyetlenb Farahonal, i}meg kit b%ntetet *kegyetlenb}l* nalánal” (RMNy. I. 353. h4 r.), „Az ö neuét *}egit}egül* hija” (RMNy. I. 353. B2 r.), „a@okath ve@y }tulaydonythya _nn_mmaganak *dichyretwl* es *dichy }egwl*” (RMNy. I. 13. P3 r.), „*Világo} }águl* adtalac teg#det az Pogányoknac” (RMNy. I. 334. Q7 r.), „Annac akoron is *nyauallyá} }ul* vagyon dolga” (RMNy. I. 288. O2 r.), „Err#l mind *Deakul Magyarul }okat irtunc*” (RMNy. I. 229. E2 v.) stb., összesen 74 mű²⁵ 243 adatában.

²⁵ RMNy. I. 8., 13., 16., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 100., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 156., 160., 162., 164., 173., 181., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 219., 229., 259., 264., 269., 280., 284., 288., 295., 296., 297., 299., 303., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 319., 320., 322., 324., 334., 337b, 339., 340., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 360., 362., 367., 368.

A középzárt alakok 17 műben (RMNy. I. 13., 64., 77., 80., 125., 151., 156., 160., 194., 207., 264., 308b, 319., 334., 342., 346., 360.) mindössze 31 adattal képviseltetik magukat: „ahkit my *magyarol* egy haznak mondonk deiakul [!] ees *g#r#g#l* eccle}ianak mondatyk” (RMNy. I. 64. B6 r.), „Ez az I}tennec akarattia, hoL *βent#l* élliet#c” (RMNy. I. 319. D6 v.), „az parazth *meltatlanol* meg werettet°k” (RMNy. I. 207. Dd4 v.), „Sion hegyéneec adtam *Kiralyol* az Atya I}ten bol a' Chri}tu}rol, az en népemnec er#s *hadnagyol*, hogy ellen}égt#l legyen *otalmol*” (RMNy. I. 160. P2 v.) stb. Ezek egyetlen műben ellenpélda nélküliek: az RMNy. I. 342. két adata mellett nincsenek zárt példák.

A középzárt alakok tehát a zártakkal vegyesen fordulnak elő. A kisszámú példa miatt (28 mintában²⁶ egyáltalán nincs adat a ragra) nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni, hogy egy-egy mintában mely alakváltozat számít dominánsnak. A rendelkezésre álló adatok alapján négy szövegben szerepelnek a zártaknál nagyobb arányban (RMNy. I. 125., 160., 319., 342.). További öt mintában azonos vagy közel azonos arányban fordulnak elő (RMNy. I. 13., 64., 151., 207., 264.). Mivel ezen szövegek szerzői az ország különböző területeiről származtak, területi megoszlásra mindezek alapján nem lehet következtetni. A többi független változó elemzésével sem lehet az alakváltozatok megoszlásáról közelebbit mondani: a zárt példák időben egyenletes eloszlást mutatnak, többféle műfajba sorolható szövegekben, fordított és eredeti szövegekben, külföldi és hazai, keleti és nyugati nyomdákban jelennek meg.

2.3.2.3. Az *essivus-formalisi -KÉNT* változatai

A kései ómagyarban névmási alakokon megszilárdulóban lévő rag eredetében a finnugor *kéj* ~ *kény* primer locativusragos alakja (vö. KOROMPAY 1992b: 364). A korpuszban két í-ző: „...*mykynth* a@ Romabelieknek yrth leueleenek argumentomaba megh ielenttem” (RMNy. I. 13. A6 v.), „lóté az βent lelket *mikint* egg' n#}tin' galambot, hog' le béllana” (RMNy. I. 49. B v.), és 33 é-ző alakváltozata van: „az id#k *mikent* folio vißek mulnak” (RMNy. I. 340. A2 r.), „Irua vagion I}ten *miként* vyetya meg mind az egeß f#ldet” (RMNy. I. 194. Oo4 v.), „*Mijkent* bochatot engemet attijam wgij bochatlak enijs tijkteket” (RMNy. I. 16. h r.) stb. Az RMNy. I. 49. í-ző alakja Sylvester János anyanyelvjárásának a sajátossága, az ő műveiben következetesen, az összes í-ző toldalék esetében

²⁶ RMNy. I. 15., 17., 98., 101., 154., 155., 158., 169., 171., 192., 218., 220., 222., 233., 243., 246., 260., 289., 290., 294., 304/1., 315., 326., 328., 341., 343., 358., 359.

kivétel nélkül valósul meg. Komjáti í-zése az RMNy. I. 13-ban azonban szórványosnak mondható (eredetéről l. 5.1.1.4.).

Két kivétellel („A t#bbit bent *Palként* az I}t@re hadgyuc” – RMNy. I. 160. A3 r., „*Egieb kent # a'* papiro}ra ki niomtatot kepeket nem gy%l#li” – RMNy. I. 246. A2 v.) a már a kései ómagyarban is gyakorinak számító, és a rag kialakulásának első lépcsőfokát jelentő *miként* szóalakon fordul elő, autoszemantikus tövön az előző korszakban is kivételes volt (vö. KOROMPAY 1992b: 364). A látszólag essivus-formalisi *korosként* szóalak adatai valójában a distributívusi rag kialakulásának kérdéskörébe vágnak (l. 5.1.3.3.).

A tartalmas töveken még a korai középmagyarban is csak lassan terjedő, azaz a raggá válás kezdeti stádiumában lévő morféma fő realizációja a *-ként* forma, az *í-ző* alakok ez esetben is korai, *í-ző* nyelvjárást beszélő írók műveit közlő nyomtatványokban jelennek meg.

2.3.4. A változóként vizsgált jelenségek

A fentiek alapján tehát az alábbi – ugyanazon a lexémán is előforduló – jelenségeket vettem változóként tüzetesebben górcső alá.

- A *-k* többesjel mint relatív tő utáni nyílt véghangzó a középzárttal szemben (pl. *házakat ~ házakot*).
- A birtokos személyjelek változói:
 - az E/1., E/2, T/1., T/3. mint relatív tő utáni nyílt véghangzó a középzárttal szemben (pl. *lábamat ~ lábamot* stb.),
 - az E/3. nyílt alakja a zártabbakkal szemben (*kezít ~ kezét*)
 - a T/1. egy birtokra utaló paradigmabeli középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *házonk ~ házunk*),
 - a T/2. illabiális illeszkedő alakja a labiális illeszkedéssel szemben (pl. *fejetek ~ fejetök*),
 - a T/3. egy birtokra utaló paradigmabeli középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *kezök ~ kezük*),
- A középfokjel rövid alakja a regresszív kiegészülés útján véghangzóval testesedett és geminált alakjával szemben (pl. *erősb ~ erősebb*).

- Az inessivusi funkciójú *-ba/-be* a *-ban/-bennel* szemben (pl. *áll a kapuba ~ áll a kapuban*).
- Az illativusi funkciójú *-ban/-ben* a *-ba/-bevel* szemben (pl. *bemegy a házban ~ bemegy a házba*).
- Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok középzárt magánhangzós alakja a zárttal szemben (pl. *házból ~ hazbul, házról ~ házrul, háztól ~ háztul*).
- Az instrumentalis-comitativusi rag hasonult alakja a nem hasonulttal szemben (pl. *kézzel ~ kézvel*).
- A causalis-finalisi rag középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *bűnért ~ bűnírt*).
- A superessivusi rag labialitás szerint illeszkedett alakja az illeszkedtlennel szemben (pl. *pénzen ~ pénzön, bőrön ~ bőren*).
- A superessivusi rag rövid nazálisra végződő alakja a hosszúra végződővel szemben (pl. *házon ~ házonn*).
- Az allativusi rag labialitás szerint illeszkedett alakja az illeszkedtlennel szemben (pl. *kezemhez ~ kezemhöz, földhöz ~ földhez*).
- A terminativusi rag zöngés mássalhangzóra végződő alakja a zöngétlennel szemben (pl. *addig ~ addik*).
- A primer lativusi, locativusi és ablativusi ragok a szinonim szekunder ragokkal szemben (pl. *Egré ~ Egerbe, Kolozsvárott ~ Kolozsvárban, Egről ~ Egerből*).
- A temporalisi rag az előzményeivel szemben (pl. *Eger megszállásakor ~ megszállásakoron ~ megszállásakort ~ megszállásakorán ~ megszállásakorban*).
- Az essivus-formalisi *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *egyképpen ~ egykíppen*).
- Az essivus-formalisi *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* rövid nazálisra végződő alakja a hosszúval szemben (pl. *miképpen ~ miképpenn*).
- Az essivus-formalisierte *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* p-s alakja a hosszúval szemben (pl. *mindenképen ~ mindenképpen*).
- A *-LAN* rövid nazálisra végződő alakja a hosszúval szemben (pl. *addiglan ~ addiglann*).
- A distributivusi *-NKÉNT* középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *naponként ~ naponkínt*).

- A sociativusi rag zárt alakja a középzárttal szemben (pl. *mindenestül ~ mindenestől*).
- A melléknévi modális-essivusi rag középzárt alakja a nyílttal szemben (pl. *gyorsan ~ gyorsan*).
- A multiplicativusi rag labialitás szerint illeszkedett alakja az illeszkedetlennel szemben (pl. *négyszer ~ négyször, ötször ~ ötszer*).

A következő fejezetekben ezek részletes kifejtésére kerül sor, ám először a rendszer-változókról kell szót ejtenem.

3. A nyelven belüli okok miatt variálódó elemek

3.1. AZ E/3. BIRTOKOS SZEMÉLYJEL ZÁRT ALAKJA A NYÍLTABBAKKAL SZEMBEN

Az E/3. birtokos személyjel ómagyar kori alakváltozatai a következők voltak: a magánhangzós alakok, vagyis a(z) $-(j)a/-(j)e \sim -(j)\ddot{e} \sim -(j)\ddot{o} \sim -(j)i$, toldalék előtt esetleg $-(j)\acute{a}/-(j)\acute{e} \sim -(j)\acute{i}$ ²⁷ alakban a teljes tő : csonka tő szembenállást mutató töveken jelentek meg. A(z) $-(j)\ddot{o}$ hasonulásos jelleggel, palatális labiális tövek után, ám csak a nyelvemlékek meghatározott körében fordult elő. Az $-i$ főként $-et$ képzős derivátumokon és egy szótagos egyéb töveken (az \acute{i} -ző nyelvjárású szövegekben természetesen nagyobb gyakorisággal, ám ott is morfológikailag kötött módon: további toldalékok kapcsolódása esetén). A j elemet tartalmazó alakok főként magánhangzós töveken, a rokonságnevek egy sajátosan alternálódó körén (*atya, anya* stb.), továbbá bizonyos mássalhangzós töveken jelentek meg, elsősorban a veláris alakváltozat, ritkábban már a $-je$ is. A TNyt. a fent említett nyelvjárási kötöttségen kívül egyéb külső tényező hatásáról nem tesz említést (vö. KOROMPAY 1992a: 329–31).

Az adatok feldolgozása során a mássalhangzók időtartamának és a palatális nyílt és középzárt illabiálisok közti különbség jelölése körüli bizonytalanságok miatt a toldalék előtti időtartamot, valamint az $-e \sim -\ddot{e}$ váltakozást kizártam a vizsgálatból. A korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában a hasonulásos \ddot{o} -t tartalmazó változatra nincs példa. A j -t tartalmazó, mássalhangzós tövekhez kapcsolódó alakok a kései ómagyar korival megegyező szabályok szerint kapcsolódnak, egy-egy tőhöz többnyire következetesen ugyanazon formában járulnak. Ugyanez elmondható a T/3. alakjaira, amelyek a TNyt. szerint az E/3. hasonló formáival teljesen párhuzamosan jelennek meg, így a későbbiekben azokkal sem foglalkozom külön (vö. KOROMPAY 1992b: 366). Néhány lexéma esetében kimutatható az ingadozás, pl. E/3.: „Err#l irta I}aias hogy Vrnac lelke volt *vezere* a Sido nepnc” (RMNy. I. 243. O3 r.), de: „Adion ßent Lelket nēki, ki legyen # *vezerie*” (RMNy.

²⁷ A toldalék előtti hosszú magánhangzós alak megléte kérdéses.

I. 288. Z7 r.), továbbá: „Ieru}alem es Iuda orþaga *maradekatis* Babylloniaba viþi rab}agra” (RMNy. I. 205. Rr v.), de: „a' ki meg hagyattatic Sionba, es a' ki Ieru}alembe *maradékia* leben, az bentnec neueþtetic” (RMNy. I. 95. B2 r.) stb; T/3.: „Vagy€ tiþte}}égec es *b#ch%letec* az igaz es iambor egyhazi nepek nec” (RMNy. I. 158. G2 v.), de: „}emmi *be#ch#letti#k* nem le}zen” (RMNy. I. 294. D7 r.), továbbá: „nem hagyatta el vélec *hiuatalokat*” (RMNy. I. 229. ><2 v.), de: „Az Apo}toloknac e' vala *hiuatallyoc*” (RMNy. I. 362. aaa4 r.) stb. A példák száma viszont csekély, és egy-egy szerző műveiben következetes használat jellemző. Így az E/3. esetében csak az *-a/-e ~ -ë*, azaz palatális alakokban nyílt vagy félig zárt típusnak az *-a/-i*, azaz palatális alakokban zárt típusal való szembenállásának a vizsgálata maradt. Ez utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy homonimiában áll a birtoktöbbsítő jellel, ezért vizsgálatuk csak részlegesen végezhető el. Ilyen, a homonimitás miatt egyértelműen nem besorolható alakok pl.: „minnyaian leþályanac a' þáraz patakokba, es a' k#þalagnac *%regibe*” (RMNy. I. 95. C2 v.), „A b#lts ember nec *beþédit* meg ne vtáld, de annac *beþédinec* engedgy” (RMNy. I. 92. C3 v.), „wyznek *folya}ybol* yha}}anak” (RMNy. I. 164. K3 r.) stb. (vö. KOROMPAY 1992a: 331., 341–2). Kizárólag azokat az adatokat vehetem figyelembe, amelyek esetében biztosra vehető, vagy legalább nagyon valószínű a személyjel használata. Ilyenek például az igével egyeztetett szerkezetekben álló birtokos szintagmák, pl.: „Az Iano}nak kedigleñ *#lt#zeti* vala teuik nec *þ#rib#l*” (RMNy. I. 49. B r.) stb., vagy a szemantikai szempontok alapján egyes számúként értelmezhető szóalakok, pl.: „b#rb#l czinált #ue az # *agyékin* korny%l” (RMNy. I. 186. A4 v.), „*Hiuelib#l* hoher t#rit ki ranta” (RMNy. I. 296. A2 v.), „Probal meg minden rendet *erk%lchiben*, Eleitul fogua minden igieben” (RMNy. I. 303. B4 r.) stb.

A birtokos személyjel zártágát-nyíltságát vizsgálva külön kell választani a további toldalékokkal ellátott, és a birtokos személyjelre végződő alakokat, mert a kései ómagyar korpuszának tanúsága szerint a szóbelseji pozíció kedvez a zárt formának (vö. KOROMPAY 1992a: 329–31).

A szóalakzáró helyzetű zárt alakok 49 mű²⁸ 126 adatában szerepelnek: „Az Iano}nak kedigleñ *#lt#zeti* vala teuik nec *þ#rib#l*” (RMNy. I. 49. B r.), „a' Chri}tusban ilyen er#s *h%ti* volt” (RMNy. I. 334. Zzz4 v.), „Ie}us Cri}tu}nak kegijg ew *@ijletetij* imijgijen wagijon” (RMNy. I. 16. B2 r.), „A kárt kedig az ot valo Biro, a' hol a' kár l#t, az # lelki *e}mereti* Berént intézze meg” (RMNy. I. 307. x4 r.) stb. A tovább toldalékolt formák 85

²⁸ RMNy. I. 13., 16., 17., 49., 64., 74., 92., 95., 96., 108., 154., 155., 156., 158., 164., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 213., 233., 259., 260., 269., 284., 288., 303., 304/1., 304/2., 307., 315., 319., 320., 324., 334., 337b, 339., 340., 342., 344., 349., 350., 353., 358., 360., 362.

mű²⁹ 552 adatában fordulnak elő: „Megh vétke@nek a@okis akkik mas embernek Io *hirit* neuét el veštik” (RMNy. I. 88a C2 r.), „Az iambort penig nem bép Bauabol, hanem vgyan iambor *eletib#l* kel meg i}merni” (RMNy. I. 362. 296 v.–297 r.), „% hozzaia viuę az % *fele}ighit*” (RMNy. I. 49. A3 v.), „Hadgyatoc béket ne}ki: }enki meg ne mozdit}a az # *te-temit*” (RMNy. I. 208. Yy r.) stb.

A szóvégi nyíltabb alakok 100 mű³⁰ 1475 adatában fordulnak elő: „azon vagyon # néki *#r#me* es minden viga}sága” (RMNy. I. 334. Zzz6 v.), „temerdegb az orczad *b#re* az bochkor *b#rnel*” (RMNy. I. 260. E3 r.), „Az I}ten *be}bede* minden *b#lt}*eségneç kuttfeie” (RMNy. I. 92. A4 v.), „Az # *eledele* kedig }áska es erdei méz vala” (RMNy. I. 186. A4 v.) stb. A tovább toldalékolt alakok egyetlen kivétellel (RMNy. I. 308a, amelyből valószínűleg a mintavétel hibájából nincs példa) minden mintában szerepelnek, összesen 3280 adatban: „Ne kéuánd felebarátod há@át. Se *fele}égét* ne kéuánn'ad, [...] }e eg'ęb io}bágát, am mi _uę” (RMNy. I. 77. B3 r.), „Hipocrates kiranta mordali hanc@arat es @inte a@ @iwebe ewte Galenu}nak” (RMNy. I. 322. K2 r.), „}oknac *bünet* vi}elte” (RMNy. I. 362. a3 r.), „Bórolapáttya *kezébe* vagyon, es meg ti}tittya *ß%r%íét*, es buzáiát betakarittya az # *cz%rébe*” (RMNy. I. 186. A5 r.), „io *erk#lczeuel* fel%l mullia vala” (RMNy. I. 340. A3 r.), „meg oltalmazza az # *hitét*” (RMNy. I. 288. O2 v.) stb.

A korpusz 15 mintájában nem találtam zárt példákat (RMNy. I. 78., 80., 86., 98., 101., 102., 219., 264., 289., 308a, 311., 326., 345., 348., 368.), ezek közül hét Heltai nyomtatványa, hat saját műve. Valószínű, hogy bizonyos kiadványaiban az ő beavatozásai miatt nincsenek zárt adatok. A kolozsvári nyomtatványokban abszolút szóvégi helyzetben 5%-ban szerepelnek, míg további toldalékok előtt 9%-ban, a korpusz átlagánál (l. alább) mindkét esetben alacsonyabb arányban. További toldalék kapcsolódása esetén az arány jelentősen (5%-kal) kisebb.

A zártat is tartalmazók közül az egyes művekben különböző arányban fordulnak elő a zárt és a nyíltabb alakok. 54³¹ műben nincs példa az abszolút szóvégi zárt adatokra. Az

²⁹ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 77., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 100., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 220., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 269., 280., 284., 288., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 315., 319., 320., 322., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 346., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367.

³⁰ Az alábbi művekben nincs példa: RMNy. I. 8., 63., 295.

³¹ RMNy. I. 8., 15., 63., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 98., 100., 101., 102., 109., 125., 144., 151., 160., 162., 181., 207., 208., 218., 219., 220., 222., 229., 243., 246., 264., 280., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 308a, 308b, 311., 322., 326., 328., 341., 343., 345., 346., 348., 351., 359., 367., 368.

alábbi táblázatban csak a jelentősebb számú adatot (öt nyíltabb példánál többet) tartalmazó mintákat szerepeltettem.

A művek RMNy-száma	A nyíltabb alakok száma
15.	11
78.	20
80.	9
88a	10
90.	47
91.	9
109.	20
125.	7
144.	7
160.	7
162.	22
207.	20
208.	44
219.	8
229.	20

A művek RMNy-száma	A nyíltabb alakok száma
243.	10
264.	8
296.	8
299.	17
308b	11
311.	6
322.	10
326.	6
328.	13
341.	11
348.	16
351.	20
359.	7
368.	10

4. táblázat: Az abszolút szövegen csak nyíltabb E/3. birtokos személyjelet tartalmazó művek

Egyetlen szövegben sem szerepelnek a szóvégi zárt példák 50%-nál nagyobb arányban. A következő táblázatban azon művek adatai láthatók, amelyekben kettőnél több példa található, és a korpusz átlagánál (8%) nagyobb arányban tartalmaznak zárt alakokat, azaz nagyobb mértékben jellemző rájuk a szóvégi helyzetű E/3. birtokos személyjel zártsága.

A művek RMNy-száma	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
362.	10	91	9,90
194.	9	71	11,25
13.	3	23	11,54
64.	4	19	17,39
269.	6	28	17,65
17.	4	16	20,00
334.	13	52	20,00
16.	5	13	27,78
169.	6	13	31,58
288.	4	8	33,33

173.	4	7	36,36
164.	4	5	44,44

5. táblázat: A szóvégi zárt formájú E/3. birtokos személyjelek

A művek szerzői közül Pesti Gábort kell kiemelni, akinek mindkét korpuszbeli szövege (RMNy. I. 16., 17.) szerepel a táblázatban.

A tovább toldalékolt alakokat vizsgálva 18 műben (RMNy. I. 78., 80., 86., 98., 101., 102., 158., 219., 264., 289., 308a, 311., 324., 326., 344., 345., 348., 368.) nem találhatók zárt formák. Ezek az RMNy. I. 289. és 308a kivételével jelentősebb számú adatot tartalmazó minták, tehát valószínűleg nem a mintavétel hibájának tudható be a zárt alakok hiánya. A nyíltabbakat is tartalmazókban a zárt formák aránya mindössze négy mű esetében éri el vagy haladja meg az 50%-ot (RMNy. I. 8., 49., 173., 294.), ezek közül az első kis adatszámmal. Meg kell jegyezni, hogy Sylvester János Újtestamentum-fordításának (RMNy. I. 49.) 73 adatából csupán kettő nyíltabb, ebben a műben tehát 97,26%-os a zárt alakok aránya a szóban forgó helyzetben. A zárt alakok 552 szóalakon szerepelnek. A kettőnél több példát tartalmazó szövegek közül a korpusz átlagánál (14%) nagyobb arányban zárt alakokat tartalmazók adatai az alábbi táblázatban láthatók.

A művek RMNy-száma	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
340.	12	72	14,29
213.	4	22	15,38
307.	9	49	15,52
233.	4	21	16,00
259.	12	62	16,22
91.	5	25	16,67
297.	3	15	16,67
337b	3	15	16,67
358.	4	20	16,67
194.	19	94	16,81
296.	7	34	17,07
334.	26	126	17,11
322.	3	14	17,65
346.	3	14	17,65
229.	5	23	17,86
151.	4	18	18,18
328.	7	29	19,44

A művek RMNy-száma	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
162.	5	20	20,00
269.	20	80	20,00
288.	5	20	20,00
74.	9	33	21,43
308b	5	17	22,73
359.	3	10	23,08
164.	4	13	23,53
96.	11	34	24,44
319.	3	9	25,00
362.	70	206	25,36
320.	6	16	27,27
144.	7	18	28,00
169.	8	19	29,63
315.	3	7	30,00
77.	7	15	31,82
246.	6	11	35,29
173.	5	5	50,00

A művek RMNy-száma	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
294.	7	4	63,64
49.	71	2	97,26

6. táblázat: A zártabb és nyíltabb E/3. birtokos személyjelek aránya a tovább toldalékolt szóalakokon

A zárt alakok használatáról a korpusz adatai alapján tehát a következő kép rajzolódik ki. Előfordulásuk általánosnak mondható, néhány kivétellel minden mintában szerepelnek, egyetlen szerző, Heltai Gáspár esetében mutatható ki nem következetes törekvés a zártabb alakok kerülésére. Abszolút szóvégi helyzetben 8%-ban fordulnak elő zárt alakok a nyíltakhoz képest. További toldalék esetén nagyobb arányban: 14%-ban. A birtokos személyjel után következő toldalék hiányában jelentős számú szövegre (54 műrészletre) jellemző, hogy következetesen nyíltabb formát használ. A zártabb alakok használata ebben a pozícióban csak néhány műben jelentősebb arányú. A más szuffixumokkal bővített alakok csupán 17 szövegben szerepelnek következetesen nyíltabb alakban, ugyanakkor túlnyomórészt zárt alakok ebben a helyzetben csak néhány mintában szerepelnek, azaz a további toldalékolt alakok esetében nagyobb mértékű ingadozás jellemző. Mindez azt jelenti, hogy a zárt alakok elsősorban további toldalékok előtt jelennek meg, ám ott sem következetesen, a szóalakzáró helyzetű birtokos személyjel inkább nyíltabb formájú.

A fenti táblázatokban is szereplő, nagyobb adatmennyiséget mutató mintákat csoportosítottam aszerint, hogy a személyjel szóvégi, valamint a további toldalék előtti pozícióban a zártabb vagy a nyíltabb formában használatos-e. A típusba soroláskor a zárt adatok korpuszbeli átlagát számítottam küszöbértéknek, azaz szóvégen 8%-os, egyéb toldalékok előtt 14%-os előfordulást. Az alábbi típusok különíthetők el.

- Szóvégen **nyílt**, toldalék előtt **nyílt** (39 mű): RMNy. I. 15., 78., 80., 86., 88a, 90., 92., 95., 98., 101., 102., 109., 156., 160., 181., 186., 205., 207., 208., 218., 219., 222., 264., 280., 289., 299., 304/1., 311., 326., 339., 341., 345., 348., 349., 351., 353., 360., 367., 368. Ezekben a zárt alakok aránya mindkét pozícióban az átlag alatt marad.
- Szóvégen **nyílt**, toldalék előtt **zárt** (19 mű): RMNy. I. 49., 74., 91., 96., 144., 162., 229., 259., 294., 296., 297., 307., 308b, 322., 328., 340., 346., 358., 359. Ezekben az abszolút szóvégi adatok inkább nyíltak, további toldalékok esetén a zárt alakok az átlagosnál nagyobb arányban fordulnak elő.
- Szóvégen **zárt**, toldalék előtt **nyílt** (4 mű): 13., 16., 17., 64. Ezekben a zárt alakok szóvégen az átlag fölötti számban (több mint 14%-ban) szerepelnek.
- Szóvégen **zárt**, toldalék előtt **zárt** (8 mű): RMNy. I. 164., 169., 173., 194., 269., 288., 334., 362. Ezekben a zártabb formák mindkét pozícióban az átlagosnál nagyobb arányban találhatóak.

Mindez azt jelenti, hogy a korpusz műveinek harmadában a nyíltabb alakok dominálnak. Köztes típust jelent a többnyire csak további toldalék kapcsolódása esetén zárt személyjeleket alkalmazó művek csoportja. A mindkét helyzetben jelentősebb számban zárt megoldások néhány minta sajátjaként fordulnak elő. A zárt alakok gyakorisága azonban egyéb tényezőktől is függhet, hiszen bizonyos szerzők művei több típusba sorolhatók. Ilyen pl. Méliusz Juhász Péter, akinek az RMNy. I. 169. számú prédikációgyűjteménye a mindkét helyzetben az átlag fölötti számban zárt alakokat tartalmazók közé tartozik, míg az RMNy. I. 181. számú műve a mindkét helyzetben nyílt dominanciát mutatók közé. Feltevésem szerint a birtokos személyjel szóalakon belül elfoglalt pozícióján kívül maga a *tő* is befolyásolja a zártságot. Az alábbiakban ezt vizsgálom meg részletesen.

A TNYt. a nyelvi okok közül még a *tő* szótagszámát és az *-et* képzőt említi mint a zárt alakok megjelenését befolyásoló tényezőket. Fontos kérdés tehát, hogy a korpuszban milyen arányban szerepelhetnek a kései ómagyarban a felső nyelvállásnak kedvező *-et* képzős derivátumokon és az egy szótagos töveken a nyíltabb formák (vö. KOROMPAY 1992a: 329–31). Ez esetben is külön vizsgálom a szóvégi és a további toldalékkal szereplő alakokat.

Az *-et* képzős, zárt E/3. birtokos személyjellel ellátott példák 31 mű³² 59 adatában fordulnak elő: „Zent Lukach ewangeli}tanak *eletij* ke@detijk reuieden” (RMNy. I. 16. P6 v.), „ESopus nem@et}ege ees *eredetij* tamadot phrijgiabelij tartomanba” (RMNy. I. 17. 1 r.), „Miczoda Ielen}egekb#l e}merhettiuc meg, hogy az i}tennec *Iteleti* k#zel vagion” (RMNy. I. 192. címlap), „meg elégedett vala az # *életi* napiaiuai” (RMNy. I. 213. Cc4 r.) stb. Ezek közül húsz mintában ellenpélda nélküliek az adatok, ám csupán öt műben (RMNy. I. 16., 17., 169., 173., 269.) szerepel kettőnél több példa.

A további toldalékkal bővült alakok 61 mű³³ 205 adatában szerepelnek: „legyen Atyanac, fiunac, es Bent lelec vr I}tennec neue *dichiretire*” (RMNy. I. 173. A3 r.), „Az iambort penig nem bép Bauabol, hanem vgyan iambor *eletib#l* kel meg i}merni” (RMNy. I. 362. 296 v.–297 r.), „HETED napon, meg bunec minden ter#mte}et#l es meg niuguuec, kinec *emleke@etire* meeg mo}tis a@ hetedic napot ydlic a@ Sidoc es a' Kereβtienec” (RMNy. I. 156. A2 r.), „A Magyar nemzetnec *eredetir#l*” (RMNy. I. 307. a1 r.) stb. Ezen

³² RMNy. I. 16., 17., 49., 74., 92., 95., 96., 108., 154., 155., 169., 171., 173., 192., 194., 213., 233., 269., 303., 304/1., 307., 315., 319., 320., 334., 339., 340., 342., 344., 360., 362.

³³ RMNy. I. 15., 16., 49., 64., 74., 90., 91., 92., 95., 96., 100., 108., 125., 144., 151., 154., 156., 162., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 208., 213., 218., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 269., 288., 290., 294., 296., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 315., 319., 320., 322., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 346., 358., 359., 360., 362.

művek közül 32-ben ellenpélda nélkül szerepelnek a zárt adatok, ám csak kilenc esetben (RMNy. I. 91., 173., 205., 229., 246., 294., 304/1., 320., 360.) nagyobb adatszámmal (kettőnél több alak).

A 39 műből³⁴, amelyben nincsenek felső nyelvválású alakok, csupán kettőről mondható el, hogy valószínűleg következetesen nyíltabb alakokat használ a szóban forgó képző után: az RMNy. I. 353. és 368. jelzetű munkákról (hét, valamint öt adat ellenpélda nélkül). A többi esetben a mintavétel hibájából igen kevés adat található, 21 mintában egyáltalán nincs ilyen képzős alak.

A nyíltabb birtokos személyjellel záruló formák 34 mű³⁵ 63 adatában fordulnak elő: „forogion }zankban ö ßep *diczerete*” (RMNy. I. 353. B3 v.), „az I}tennec ßent *Gy%lek#zete a' poganoktól meg vndokittatéc*” (RMNy. I. 304/1. a3 v.), „miképpen lako@ik ebben i}tennek *ßeretete*” (RMNy. I. 88a C v.), „az Vrnac neue félelmes, es a' bironac *neuezete rettenetes*” (RMNy. I. 125. L5 v.) stb. Bár 23 mintában kizárólag nyíltabb alakok találhatók, ezek közül csak egy: Méliusz Juhász Péter RMNy. I. 205. jelzetű művéről mondható el, hogy valószínűleg következetesen kerüli a zárt formákat (négy adat).

A további toldalékkal elátott nyíltabb alakok 41 mű³⁶ 90 adatában szerepelnek: „a@ I}tennek *e}meretében ék%lhetnének*” (RMNy. I. 88a A2 r.), „En az oe *termeten*, maga hordoza}an, es vite}}egen nem gioztem aelege czudalkoznij” (RMNy. I. 144. D6 r.), „Iakob *nemzetéből*, tamadna fenes czillag” (RMNy. I. 353. x2 r.), „mert az atyafiui ßeretet ig az vgyan #r%li mas embernece *el#menetét*” (RMNy. I. 125. M10 r.) stb. Ezek közül 12-ben ellenpélda nélkül nyíltabb formák találhatók, ám csak három esetben szerepel kettőnél több adat (RMNy. I. 78., 353., 368.).

Az alábbi táblázatokban azon *-et* képzős tövek adatai láthatók, amelyek nyílt és zárt birtokos személyjellel is szerepelnek a korpuszban³⁷.

³⁴ RMNy. I. 8., 13., 63., 77., 78., 80., 86., 88a, 98., 101., 102., 109., 158., 160., 164., 181., 207., 219., 220., 260., 264., 280., 284., 289., 295., 297., 308a, 311., 324., 326., 343., 345., 348., 349., 350., 351., 353., 367., 368.

³⁵ RMNy. I. 13., 49., 77., 78., 86., 88a, 95., 96., 98., 101., 102., 125., 155., 160., 162., 186., 194., 205., 208., 219., 259., 296., 304/1., 308a, 328., 334., 340., 341., 342., 349., 353., 360., 362., 368.

³⁶ RMNy. I. 13., 64., 74., 78., 88a, 90., 95., 96., 100., 102., 108., 125., 144., 151., 156., 158., 164., 169., 186., 194., 213., 218., 219., 222., 259., 264., 269., 288., 296., 299., 315., 319., 328., 334., 340., 344., 350., 353., 358., 362., 368.

³⁷ Csak a kettőnél több példában előforduló tövek adatait szerepeltettem.

Azon <i>-et</i> képzős tövek, amelyek zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjel egyaránt előfordul (más toldalék nélkül)	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
<i>élet ~ ílet</i>	4	17	19,05
<i>igyekezet</i>	1	4	20,00
<i>öltözet</i>	2	2	50,00
<i>termet</i>	2	2	50,00
<i>természet</i>	7	7	50,00
<i>esmeret ~ ismeret</i>	11	5	68,75
<i>eredet</i>	3	1	75,00
<i>szeretet</i>	9	2	81,82

7. táblázat: A nyílt és zártabb birtokos személyjellel egyaránt előforduló *-et* képzős tövek

A következő táblázat a további toldalékokkal ellátott alakok töveinek adatait összegzi.

Azon <i>-et</i> képzős tövek, amelyek zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjel egyaránt előfordul (további toldalékkal)	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
<i>termet</i>	1	3	25,00
<i>nemzet</i>	3	8	27,27
<i>élet ~ ílet</i>	29	63	31,52
<i>felelet</i>	3	1	75,00
<i>dicséret</i>	10	2	83,33
<i>esmeret ~ ismeret</i>	55	7	88,71
<i>kezdet</i>	11	1	91,67
<i>természet</i>	21	1	95,45

8. táblázat: A nyílt és zártabb birtokos személyjellel egyaránt előforduló, további toldalékokat is kapó tövek

Mindkét táblázatban szerepelnek az *élet ~ ílet*, *esmeret ~ ismeret*, *termet* tövek. A *termet* négy-négy példjából nem lehet következtetni a valós arányokra, ám a többi esetben igen: az *élet ~ ílet* mindkét helyzetben gyakoribb nyíltabb személyjellel, a *természet* további toldalék előtt gyakrabban zárt, míg az *esmeret ~ ismeret* mindkét pozícióban

nagyobb számban szerepel felső nyelvválású birtokos személyjellel. Mindegyik tő esetében szignifikánsan megnövekszik a zárt alakok aránya további toldalék esetén, azonban a zártak mellett szereplő nyílt alakok számának eltérése mutatja, hogy nem kizárólag a képző miatt jelennek meg a felső nyelvválású alakok.

Összesítve a kétféle pozíció adatait: 25 műben³⁸ csak zárt birtokos személyjellel szerepelnek az *-et* képzős szavak, ebből 12-ben (RMNy. I. 16., 17., 91., 154., 171., 173., 229. 246., 294., 307., 320., 339.) szerepel kettőnél több adat. 18 nyomtatványban³⁹ a nyíltabb formák kizárólagosak, ám ezek közül csupán hat esetben szerepel kettőnél több példa (RMNy. I. 13., 78., 88a, 102., 353., 368.).

Az egy szótagos tövek közül csak azokat vizsgáltam meg, amelyek mindkét formájú birtokos személyjellel előfordulnak a korpuszban. Az egy szótagos tövön előforduló, szóalakzáró helyzetű személyjel 95 műben szerepel. Ebből 24 mű⁴⁰ 46 adatában zárt: „}emmi *b#dzi* es *ßáma a' ßabaditá}*ra nincz mind azoknak, ackik na^l *er#uel birnak*” (RMNy. I. 213. Y3 r.), „*a' Chri}*tusban ilyen *er#s h%oti* volt” (RMNy. I. 334. Zzz4 v.), „Az # haia mint az oroblánnac # *ß#ri* keménny vala” (RMNy. I. 324. B4 r.), „Mindennec ä Chr^ls *ßeki* eleibe kel menni” (RMNy. I. 229. S4 r.) stb. Ugyanebben a pozícióban a nyíltabb alakok 56 mű⁴¹ 195 adatában fordulnak elő: „Az *Hetheu}*oknac egéß *f#lde*, a' napnyugati nagy tengeric leßen” (RMNy. I. 208. A r.), „*ßsp}*egem nec nagy az *hire*” (RMNy. I. 367. C3 v.), „Mindent a@ _ *hite* odo@ meg” (RMNy. I. 78. O3 v), „azokb± %neki *kedue* vala” (RMNy. I. 299. A v.) stb. 17 műben⁴² nagyobb számú (kettőnél több) adat mellett nem található el-lenpéldák. Két mű, az RMNy. I. 169. és 288. esetében valószínűsíthető a következetes zárttság további toldalék hiányában. A szóvégi helyzetben csak két tő: a *kéz* és a *tiszt* fordul elő mindkét alakváltozatban, az előbbi zárt formája egy: „a@ en ke@em el feletheti a@ % *ke@i* munkaiat” (RMNy. I. 74. m4 v.), nyíltabb formája 12 adatban: „az ö *keze* czinalta a *ßaraz földet*” (RMNy. I. 353. B2 v.), „t}ac *keze* illeté}éuel fel támaßtá az *f# ember leányát*” (RMNy. I. 334. Zzz3 r.) stb., az utóbbi zárt alakja 17: „A}ßony ember nec ez

³⁸ RMNy. I. 15., 16., 17., 91., 92., 154., 171., 173., 192., 229., 233., 243., 246., 290., 294., 303., 304/2., 307., 308b, 320., 322., 337b, 339., 346., 359.

³⁹ RMNy. I. 13., 77., 78., 86., 88a, 98., 101., 102., 158., 160., 164., 219., 264., 308a, 349., 350., 353., 368.

⁴⁰ RMNy. I. 13., 17., 74., 154., 155., 156., 169., 173., 186., 194., 205., 213., 259., 260., 269., 284., 288., 304/2., 324., 334., 350., 353., 358., 362.

⁴¹ RMNy. I. 13., 49., 64., 74., 78., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 108., 109., 144., 155., 156., 160., 162., 171., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 222., 259., 260., 264., 269., 284., 296., 299., 303., 307., 308b, 315., 319., 322., 326., 334., 339., 340., 341., 342., 348., 349., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

⁴² RMNy. I. 49., 78., 90., 92., 95., 109., 162., 208., 308b., 322., 339., 340., 341., 342., 348., 351., 360.

az # *tíβti*, hogy az # feriet igen βere}}f” (RMNy. I. 353. g2 r.), „f%zítŧ}t kelletec tenni a K#zbeia}ro keze}nec *tíβti* βerent” (RMNy. I. 169 C3 v.) stb., nyíltabb alakja három adatban: „e' volt minden prophetánakis *tíβte*” (RMNy. I. 95. C v.) stb. Tehát ez esetben sem a szótagszám okozhatja a zárt alak megjelenését, hiszen a két fő különböző arányokat mutat.

A további toldalékkal ellátott zárt birtokos személyjeles alakok 56 mű⁴³ 194 adatában szerepelnek: „Io}ef ezeket forgatn}c *eβiben*” (RMNy. I. 49. A3 r.), „az Aβoniállat LóLétá}ánac t}oda-tétele által meg er#}seitet}c *h%otiben*” (RMNy. I. 334. Zzz2 v.), „az wrnac Lelke meg izeliteti velec edes *izit* ez itt valo tanu}agoknac” (RMNy. I. 362. (3) r.), „fél vala az # atyánac háza *népit#l*” (RMNy. I. 208. H7 r.) stb. A nyíltabb alakok ezzel szemben 86 mű⁴⁴ 578 adatában fordulnak elő: „ha valamely%nc a' vagy az ira}nac értelmet, auagy a' magyar βonac modgyat es iara}at iol *eβebe* nem vette volna, a' ma}%nc, auagy a' haramad%nc *eβebe* venneie” (RMNy. I. 90. c2 v.), „viβa ter az # *f#ldebe*” (RMNy. I. 358. M3 r.), „Nem io emberne}c egyed#l lenni, de β%k}ég neki *felé}nc* lenni, hozzá ha}onlo tar}anac lenni” (RMNy. I. 353. g r.), „micor e@ a o u vocali}oc el#tt e}nec a@ k accor a@ c iobb a@ k *hel'é}nn*” (RMNy. I. 77. B r.), „a@ @ena kew@et *ke@ebe* akada a @arwas @arwa” (RMNy. I. 17. 26 v.) stb.

27 műben⁴⁵ szerepelnek kettőnél több példában kizárólag nyíltabb formák, ugyanakkor mindössze két műben fordulnak elő következetesen zárt alakok ebben a pozícióban: az RMNy. I. 49-ben, és az RMNy. I. 164-ben. Tehát egyedül Sylvester János tűnik következetesnek: további toldalék kapcsolódása esetén í-ző alakot, abszolút szóvégen (l. fentebb) viszont nyíltabb formát használ.

Összefoglalva az egy szótagos tövek E/3. birtokos személyjeles zárt és nyílt alakjainak összehasonlítását: egyetlen műről sem állítható, hogy kizárólag zárt alakokat használna akár a szóvégen fordul elő a jel, akár más toldalék előtt. 17 műben⁴⁶ azonban csak nyíltabb formák találhatók, egy kivétellel (RMNy. I. 359.) kettőnél nagyobb számú adatban.

A korpusz 18 egy szótagos tövén fordul elő mindkét alakváltozat toldalék előtt, az alábbi táblázat ezek arányait mutatja meg.

⁴³ RMNy. I. 8., 16., 49., 64., 74., 77., 88a, 90., 95., 96., 108., 109., 125., 144., 154., 156., 164., 169., 171., 173., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 220., 222., 233., 259., 260., 269., 280., 284., 288., 294., 295., 296., 297., 307., 308b, 315., 319., 320., 328., 334., 340., 341., 342., 343., 346., 349., 350., 351., 362., 367.

⁴⁴ Az alábbi 17 műben nincs példa: RMNy. I. 8., 49., 86., 102., 125., 164., 173., 181., 192., 246., 289., 290., 295., 308a, 337b., 343., 346.

⁴⁵ RMNy. I. 15., 17., 91., 92., 100., 155., 158., 160., 162., 219., 229., 243., 264., 299., 303., 304/1., 304/2., 311., 324., 326., 339., 344., 348., 353., 358., 360., 368.

⁴⁶ RMNy. I. 78., 86., 91., 92., 160., 162., 218., 264., 299., 303., 322., 326., 339., 348., 359., 360., 368.

Egy szótagos tövek, amelyeken további toldalék előtt zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjel egyaránt előfordul	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
<i>hely</i>	1	65	1,52
<i>kéz</i>	3	102	2,86
<i>nép</i>	5	147	3,29
<i>ész</i>	1	21	4,55
<i>könyv</i>	3	60	4,76
<i>föld</i>	2	39	4,88
<i>vég</i>	1	18	5,26
<i>kedv</i>	3	38	7,32
<i>hír</i>	1	9	10,00
<i>fél</i>	3	21	12,50
<i>víz</i>	3	14	17,65
<i>szőr</i>	1	2	33,33
<i>tőr</i>	3	2	60,00
<i>jegy</i>	3	1	75,00
<i>hit</i>	32	5	86,49
<i>köz</i>	13	1	92,86
<i>szék</i>	29	1	96,67
<i>tiszt</i>	46	1	97,87

9. táblázat: A zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjellel egyaránt előforduló egy szótagos tövek

Ebből leolvasható, hogy az egy szótagos tövek után sem mindig feltétlenül zárt a személyjel – még további toldalékok kapcsolódása esetén sem, valamint hogy egy-egy töre jellemző a birtokos személyjel zártsága-nyíltsága, mert mindkét esetben 20% alatt vannak az ellenpéldák a nagyobb adatszámú szereplő töveken. Ezek az ellenpéldák tíz esetben olyan mintákban jelennek meg, amelyekben az adott tő a másik alakban is szerepel, azonban közülük csak az RMNy. I. 109-ről mondható el, hogy egynél több ellenpélda szerepel: a *nép* tő három zárt és három nyílt birtokos személyjellel fordul elő.

A korpuszban az 1430 egy szótagos és *-et* képzős tő mellett található néhány tucat több szótagos és más képzőkkel ellátott szóalak is: „b#rb#l czinált #ue az # agyékin korny%l” (RMNy. I. 186. A4 v.), „Hiuelib#l hoher t#rit ki ranta” (RMNy. I. 296. A2 v.), „Probal meg minden rendet erk%lchiben, Eleitul fogua minden igieben” (RMNy. I. 303. B4 r.) stb. Ezen példák között több *-SÁG* képzős alak található, tehát valószínűleg az ilyen derivátumokra is jellemző lehetett, hogy gyakrabban következik utánuk felső nyelvválású

birtokos személyjel, ám elsősorban további toldalékok kapcsolódása esetén: „#kis igen óua czelekedgyenec, magoc *b#lczē}egiben* ne bizzanac” (RMNy. I. 362. 293 r.), „A@ napnak es a@ eijenek *eg'ene}sighir#l*” (RMNy. I. 63. B6 v.), „Altal viué a' Iehoiacijntis Babylloniaba, [...] es a' Ioacijn kiraly *fele}egit*” (RMNy. I. 205. Qq6 v.), „It a@ profeta kiri a@ i}tent hog' bobut allion a@ E}au *nem@et}igin*” (RMNy. I. 74. m4 v.) stb.

A fentebb már említett nyelven kívüli tényezőkön kívül (egyész szerzők nem következetes törekvése egyik vagy másik alak kerülésére) még talán a szöveg műfaja befolyásolja a zárt alakok gyakoriságát. Az egyes műfajok átlagértékeit a következő táblázatok összegzik.

Szóvégi alakok				További toldalék előtti alakok			
Az egyes műfajok	A zárt adatok száma	A nyíltabb adatok száma	A zárt adatok aránya (%)	Az egyes műfajok	A zárt adatok száma	A nyíltabb adatok száma	A zárt adatok aránya (%)
törvénykönyv	2	43	4,4	graduálé	15	238	5,93
graduálé	3	59	4,8	törvénykönyv	16	123	11,51
bibliafordítás	22	40	5,3	vallásos próza	98	695	12,36
kalendárium	1	16	5,9	világi próza	29	188	13,36
világi próza	7	92	7,1	bibliafordítás	161	738	17,91
vallásos próza	32	30	9,1	dráma	8	32	20,00
dráma	2	14	1,4	prédikációk	161	630	20,35
prédikációk	49	30	1,6	kalendárium	11	23	32,35
			2,50				
			3,69				

10. táblázat: A szóvégi és további toldalék előtti zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjelek aránya a különböző műfajú nyomtatványokban

A graduálékról kijelenthető, hogy kerülnek a zárt alakokat. A prédikáció- és drámaidőalomra viszont jellemző, hogy mindkét helyzetben nagyobb arányban használ felső nyelvállású formát.

Ezek után már fel kell tennem a kérdést: mitől függ tehát a zárt alakok megjelenése? A válasz azonban nem egyszerű. A jel zártságát mindenképpen befolyásolja a további toldalékok megjelenése, a fő szótagszáma, valamint az előtte elhelyezkedő egyéb toldalékok (leggyakrabban képzők). Ezek a nyelvi okok azonban nem kizárólagosak, mindegyik eset-

ben van kivétel, ellenpélda. Az egyes tövek vizsgálata azt mutatja, hogy inkább maga a tő kíván meg zárt vagy nyíltabb személyjelet maga után. Viszont ezek sem tiszta esetek. A nyelven kívüli tényezők közül a szerző nyelvjárása egy-egy esetben befolyásolja a zárt alakok gyakoriságát, hiszen az általános szabályszerűségtől eltérő példák egyszer-egyszer *í-ző* anyanyelvjárást beszélő szerző – Sylvester János – sajátosságaként jelennek meg (az *í-zés* korábban is beleszólt ennek a toldaléknak a használatába, vö. KOROMPAY 1992a: 331). Ezen kívül még a különböző műfajú szövegekben más-más a gyakoriság: a talán beszélt nyelvi sajátosságokat inkább tükröző prédikációk és drámaszövegek gyakrabban használnak zárt alakokat.

A dilemmát kizárólag a nyomtatott könyvek nyelvét vizsgálva, valamint a könyvnyomtatás első fél századán belül maradván valószínűleg nem is lehet megoldani: nagyobb távlatban, az írásbeliség más rétegeit is megvizsgálva minden bizonnyal hitelesebb képet kaphatnánk. Számomra a következő magyarázat tűnik a legelfogadhatóbbnak: a zárt alakok megőrződött archaizmusok, amelyek nyelvjárási megoszlástól függetlenül voltak használatosak. Később persze kialakulhatott ilyenfajta megoszlás, hiszen bizonyos nyelvjárások (különösen az *í-ző* dialektusok) tovább megőrizhették. Bizonyos felépítésű tövek sokáig kedveztek a zárt alakoknak (pl. az egy szótagos, vagy – paradox módon – a hosszú tövek). Bizonyos töveken már ebben a korszakban – és ebben a nyelvváltozatban – a nyíltabb formák uralkodnak, gyakran akkor is, ha egyébként a töre jellemző a zárt személyjel. Ezek a tendenciák feltehetőleg később kialakítanak egy írott nyelvi–beszélt nyelvi megoszlást, amit a prédikációk és drámák már ekkor is gyakrabban zárt alakjai alátámasztanak. A könyvek nyelvében tehát idővel a nyíltabb formák terjednek el, bár közzismert tény, hogy még a 19. században is előfordulnak a zárt megoldások. A nyíltabb alakok normává válása tehát jóval későbbi esemény.

3.2. A BIRTOKTÖBBESÍTŐ JEL ALAKJAI

A birtoktöbbsesítő jelnek a kései ómagyarban már mindhárom alakváltozata él: az ősi *-i* forma mindenféle fonetikai helyzetben előfordul, gyakoriságát legfeljebb a *tő* hossza befolyásolja (a hosszabb töveken szinte egyeduralkodó), valamint a magánhangzós töveken is ez használatos; az *-ai/-ei* elsősorban egy szótagos – de egyre gyakrabban testesebb – teljes *tő* : csonka *tő* szembenállást mutató töveken jelenik meg; a legújabb keletű *-jai* pedig analógiás alakulat, azokon a mássalhangzós szóvégeken jelentkezik, amelyeknek egy birtokra utaló E/3. alakjában már a *-ja* használatos; a *-jei* – csakúgy, mint az egy birtokra utaló E/3. *-je* – ebben a korban még kivételesnek mondható (vö. KOROMPAY 1992b: 327–9). A TNyt. konstatálja azt a tényt, hogy a fenti nyelvi kötöttségek nem általános érvényűek, azonban jellegénél fogva ennél tovább nem mehet: az esetleges nyelvjárási vagy egyéb megoszlást nem taglalja. Az *-i* és a többi alakváltozat tehát archaizmus-neologizmus viszonyban vannak egymással, az előbbi lassan háttérbe szorul, az utóbbiak lassan terjeszkednek. A folyamat a *tő* szótagszámától függő kötöttségeket mutat: az egy szótagos töveken tért hódítanak a testesebb változatok, majd lassanként a testesebb tövekről is kiszorítják az ősi alakot.

A korpuszban is az *-i* alakváltozat a leggyakoribb. Magánhangzós töveken kizárólagos, 85 mű⁴⁷ 296 adatában fordul elő: „az K^oral^o t^ozttarto^o, es }oldo} }^o ellene nem alhatnanak” (RMNy. I. 207. A3 r.), „ennec vtannais minden nyaualyainkba es minden ß%k}eginkbe legy }eget}egel minek%nc” (RMNy. I. 91. O3 r.), „Meg er#} }itti a@ te kapuidnac @aarit” (RMNy. I. 74. n v.), „a' te eßtend#id meg nem ß%nnec” (RMNy. I. 162. c4 v.) stb. A mássalhangzós tövek birtoktöbbsesítő jeles alakjainak elkülönítését megnehezíti, hogy homonimiában van az E/3. birtokos személyjellel (l. 3.1.). Ez esetben is csak azokkal a példákkal foglalkoztam, amelyek bizonyos kritériumok (pl. az igével egyeztetett birtokos szerkezetben szereplés stb.) alapján minden kétséget kizáróan többsesjelet

⁴⁷ RMNy. I. 8., 13., 16., 17., 49., 74., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 102., 108., 109., 151., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 342., 345., 346., 348., 349., 353., 358., 359., 360., 362., 367.

tartalmaznak. A biztosan birtoktöbbségitős alakok 98 műben⁴⁸, 903 adatban található meg: „Fel geriedett az en haragom te reád, es atte két *barátidra*” (RMNy. I. 213. Cc2 v.), „A@ mi *tarha@inc* rakuac legéneec” (RMNy. I. 74. m8 v.), „Ki i#ue kedig Ioacim, az Iudabeli király, a' Babiloniai királyhoz, # és az # anyya, az # Bolgai, *hadnagyi és komornyiki*” (RMNy. I. 208. yy4 r.), „Az # *ai±dokiual* mind az egéß házat meg tellye}iti” (RMNy. I. 92. A5 v.–A6 r.), „tériek meg az en gono}z vtaimbol [!] es az en *gondolatimbol*, melliek nem igazak” (RMNy. I. 308a D3 r.), stb. A példák nagy száma arra utal, hogy az *-i* változat még ebben a korszakban is általánosnak mondható. Ritkán (13 adatban) még egy szótagos töveken is előfordul: „A mi tarhazainc [!] rakuac legyenec, minden fele iauaiual b%e}ec: A mi iohainc tenyeß#c legyenec, hogy }oc ezer forogyon, a' mi mayor *hazinkban*” (RMNy. I. 362. (1) r.), „Az én *napim* emultac mint az árnyéc” (RMNy. I. 162. c3 r.), „E@t a *tar}ij* hogij hallak ire}}en ees we@teghalgata}}al menenek el onnet” (RMNy. I. 17. 12 r.), „Es azok # *nipi* lißnek” (RMNy. I. 49. Xx4 r.) stb. A kevés példa nem teszi lehetővé a nyelven kívüli tényezőktől való függés tüzetesebb vizsgálatát. Az elenyésző adatszám arra enged következtetni, hogy a korai középmagyarra az egy szótagos töveken az uralkodó alakváltozatok a testesebb formák.

Az *-ai/-ei* 99 műben⁴⁹, 850 adatban fordul elő: „A@ mi #*kreinc* a@ ter#h alah Boktatta}}anac” (RMNy. I. 74. m8 v.), „Ny}d fel @*emeydeth*” (RMNy. I. 8. 10 r.), „Az I}ten *k#nyueit* es ß#rze}it el rontotta” (RMNy. I. 205. Qq6 r.), „az te *iuhaidat* poßtorid által az te aklodba be hoztad” (RMNy. I. 160. c4 r.), „meg nem álhatnóc az te mérges *nylaidat*” (RMNy. I. 320. C7 v.) stb. Ezek elsősorban egy szótagos tövek, vagy ilyen utótagú összetett szavak. Ritkán szerepel több szótagos tövön is: „A@ te fele}eged oll'an leßen mint a@ term# Bol# t%, a@ te ha@adnac *oldalaiba*” (RMNy. I. 74. S2 r.), „Diczeretet eneklettenec öneki [...] A ßent Angyaloc, CHRISTVS Vrucnc az ö *tanituanyaiual* egyetembe” (RMNy. I. 353. A3 v.), „I#uetec el en Atyamnac *valasztottai*” (RMNy. I. 192. M10 v.), „nem enged }emmi f#ldnec, mind e' Béles világon, Akar az # iř egét nézzed, [...] Akar az # gabonáit, veteményit, *gy%m#lczeit*” (RMNy. I. 360. 2 r.), „skeerth rea bew}eeges adomanyual es fy@ete}eekuel nem c@ak a@ @ent Paal Apa}tal *leueleynek*, de meegh tewb @enth yra}nak magyar nyelwre valo fordoyta}arays” (RMNy.

⁴⁸ Az öt kisebb minta, amelyben ez a forma nem szerepel (RMNy. I. 98., 169., 295., 326. és a 348.) ezerszavas vagy annál valamivel nagyobb, tehát ezekben valószínűleg a mintavétel hibájából nem szerepel a szóban forgó alak.

⁴⁹ Négy kisebb mintából (RMNy. I. 63., 339., 345., 348.) terjedelmi okok, illetőleg a mintavétel hibájából maradhatott ki ez az alak.

I. 13. A6 r.) stb., összesen 22 példában. Ez a néhány példa azt mutatja, hogy lassan megindult az *-ai/-ei* használata testesebb töveken is.

A *-jai* forma 24 műben⁵⁰, 48 adatban fordul elő: „Az haborgo tenger *habiaiban* [...] minden reatoc fuo bél es vebedelem ellen meg tartott” (RMNy. I. 171. A2 v.), „ä mig az prophetac es apo}toloc Bola}oknac *modgyayt* fel nem vez%c. t#kelletes egye}}egben nem maradhatunc az aniaßentegyhazban” (RMNy. I. 269. A2 v.), „meg elégedett vala az # életi *napiaiual*” (RMNy. I. 213. Cc4 r.), „ewtet a@ Diana i}ten a@@@onnak *papiaij* a@ me@ewbe meg talaltak wolna” (RMNy. I. 17. 2 r.), „A b%nec te}t nec ellene alliuunc ne legiuunc ezec *rabiai*” (RMNy. I. 194. Pp3 r.), „ez Nap keleti B#ltsec meeg az Pogányoc k#z#tt-is az ISTEN k#r#ztyéni gy#lek#zetinec *tagyai* voltanac” (RMNy. I. 334. Q6 v.), „gonoßúl czelek#dec az Wrnac ß#mei el#t, [...] mint czelek#ttenec vala az # *attyai*” (RMNy. I. 208. Yy3 r.) stb. Ezek a példák – az *atya* rokonságnév kivételével – egy szótagos, plozívára vagy likvidára végződő szavakon szerepelnek. A *-jei* egyetlen bizonytalan olvasatú példája az öcs rokonságnéven szerepel: „Vitez #cciei oda gi%ltek vala” (RMNy. I. 311. A4 v.).

A birtoktöbbsesítő jel tehát a korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában sem mutat nyelven kívüli tényezőktől függő variálódást, az *-ai/-ei* változat a tő szótag-számától függően jelenik meg rövidebb vagy testesebb alakban, a *-jai* pedig ugyancsak egy szótagos, plozívára vagy likvidára végződő töveken használatos.

⁵⁰ RMNy. I. 8., 16., 17., 49., 90., 92., 95., 155., 164., 171., 194., 205., 207., 208., 213., 233., 264., 269., 303., 307., 334., 353., 358., 362.

3.3. A TRANSLATIVUS RAGJA

A translativus ragja a primer lativusi ragból alakult ki. A régi és az új funkció elkülönülése minden bizonnyal sokáig tartó, hosszú átmeneti időszakot magában foglaló folyamat volt (vö. KOROMPAY 1991b: 304), amelyet alaki változás is kísért. Az egy mássalhangzós szóvégek konzonánsa geminálódott a rag előtt, míg a *-vá/-vé* alakváltozat *v*-je a magánhangzós szóvégek előtti hiátustöltőként vált a toldalék részévé. A mássalhangzótorlódásos szóvégek a kiejtésben napjainkig őrzik az *-á/-é* alakváltozatot, ezekben geminálódás nem ment végbe.

A rag a korpuszban – néhány átmeneti példától eltekintve (l. 5.1.2.-ben a *semmi* névmástövön előforduló hiátustöltő nélküli adatokat) – magánhangzós szóvégeken *-vá/-vé* alakban, mássalhangzós szóvégeken pedig vagy geminátát, vagy rövid konzonánst jelölve található. Ez utóbbi esetben a rövid-hosszú korreláció jelölésének korabeli következetlenségei miatt lehet feltételezni már geminált ejtést, de jelentheti a korábbi, rövid mássalhangzós állapotot is.

A *-vá/-vé* alakváltozat példái: „let kedig *vráua* Chri}tus az b%nnec” (RMNy. I. 334. Zzz3 v.), „A te ez%}tet értz *ganéua* l#t: es a' te borod vazel elegyit#tet” (RMNy. I. 95. A2 v.), „embereknec *haláβoiua* teβlec t%teket” (RMNy. I. 186. A6 v.), „a' Babiloniai király *tíβtartoua* t#tte vólna Godolia}t” (RMNy. I. 208. Yy6 v.), „az kenier es az bor, Chri}tus *te}teue* es *vereue* változik” (RMNy. I. 269. A3 r.), „az maradék nepen hozzaioe lato *gondui}el#ué* czinalá a' Babel kiralya az Gedaliat” (RMNy. I. 205. Rr2 v.), „*iegye}iué* ez Kiraly valaβta” (RMNy. I. 353 y2 r.) stb. (66 adat).

Gemináta jelölésével előforduló példák: „Az k#nt#s # magaba, }em *farka}}*a, }em *barannya* nem teβen” (RMNy. I. 362. 280.), „engemet *kazdagga* tehetz minden te áldomá}iddal” (RMNy. I. 289. K5 r.), „az # igaz}agual, tizta}agual, fiu}agual *igazakka*, *tiztakka* t#t” (RMNy. I. 259. S4 v.), „bijne}ek ke@@ijl lewn *apa}talla*” (RMNy. I. 16. A4 v.), „Meg rutult *vtalato}}*a *feregge βidalomma*, βep}egnek%l valo lett ammi b%neinkért” (RMNy. I. 194. Oo4 v.), „vy idegen, kent, fent *I}tenne* teuek a' Chri}tu}t }ok varasb±” (RMNy. I. 280. A2 v.), „mondgyad, hogy e' k#uec *kenyérré* legyenec” (RMNy. I. 186. A5

v.), „a' te ió téteményed *kedue}sé* tegyen I}tenec tégedet” (RMNy. I. 92. C2 v.) stb. (134 adat).

A rövid mássalhangzós (nem geminálódó vagy nem jelölt) példák: „Chr|snac el i#uetelét, aua^l *embere* letét ho^l inkább meg tanulha}}uc” (RMNy. I. 334. A4 r.), „A Ki #reme}t elbenuedi a' dorgálá}t, az *b#lché* lében” (RMNy. I. 96. D r.), „*egy' l#ttec* minden nemzetec” (RMNy. I. 362. aaa v.), „e^l *te}té vérs* léz#n véle” (RMNy. I. 319. D6 v.), „es *paraftá* nem tebem” (RMNy. I. 205. A v.), „Mert az WR I}tenec tudomannya oly tudomany, mely mind® e' vilagi b#lchet *bolonda* teß®” (RMNy. I. 90. e2 r.), „A@ i es a@ u *con}onan}á* lében micor más vocalis vag'on vtánna” (RMNy. I. 77. A3 r.), stb. (46 adat, ebből 23 többjegyű betűt, 12 mássalhangzó-torlódást tartalmazó). A többjegyű betűk esetében a geminálódás jelöletlensége még gyakori lehet, hisz az ezeknek megfelelő hangok hosszúságát csak jóval később jelölik következetesen a magyar nyomtatványok (vö. 2.2.). A mássalhangzó-torlódásos szóvégek mai geminált jelölése pedig csupán később kialakult helyesírási konvenció, a kiejtésben valójában ma sem hosszúak. Tehát csak 11 adatban fordul elő a talán még nem geminálódott ragos alakot jelölő egy betűjegyes megoldás (bár az intervokális helyzetben ezek esetében is valószínűbb a geminált ejtés), ami arra enged következtetni, hogy a geminálódás ekkor már eléggé általános lehetett (a korpuszban 134 geminálnak jelölt adat áll szemben 11 nem geminálnak jelölttel).

A primer lativusi rag testesedésének a folyamata esetleg még nem zárult le teljesen a középmagyar kor elején: az eredetibb, egyetlen magánhangzóból álló alakváltozatok állnak szemben a vagy hiátustöltővel, vagy a mássalhangzós szóvég geminálásával testesedő újabbakkal, ez utóbbiak azonban már jóval gyakoribbak.

3.4. A KÖZÉPFOKJEL GEMINÁLÓDÁSA

A melléknévfokozás toldalékmorfémái közül egyedül a középfok jele mutat ingadozást a korai középmagyar korpuszában. Bár a korszak hangjelölési következetlenségei miatt nem állapítható meg teljes bizonyossággal az egyjegyű betűknek megfelelő hangok időtartama, el kell különítenem a 132 kettőzöttet a 496 egybetűs alaktól, hisz az előbbieken már valószínűleg a geminálódott fokjel példái láthatók. Lehetséges, hogy a 496 egyjegyű egy – kisebb – része is hosszú ejtést takar, de a pontosabb arányokra nézve legfeljebb csak találgatásokba bocsátkozhatnánk.

A 496 rövid *b*-s alak 91 műben⁵¹ szerepel. Ebből 52 mű⁵² 120 adata további toldalék előtt fordul elő, pl.: „*βentségesbeknec es igazbaknac* alittyác magokat” (RMNy. I. 95. A4 v.), „*gonozban* leβen annac az ember nec vtól}o álapattya az el}# neļ” (RMNy. I. 186. C8 v.–D r.), „*dragaban* aggyak marhaiokat hogy nem mint kellene” (RMNy. I. 88a B8 v.), „aldozni k’ldi *ki}}ebik* leaniat” RMNy. I. 144. H4 v. stb., ezek közül 48 példa intervokális. 86 mű⁵³ 376 adata szóvégi helyzetű. Ebből 206 magánhangzós végű tőhöz járul: „Mennyéuel kedig *drágáb* a' iuhnál az ember?” (RMNy. I. 186. C7 r.), „Houa *gyarlob* vagy, annal inkab epiczed magadat” (RMNy. I. 362. 306 r.), „ninchén nagyob es *iob* ióβág, az engedelemnél” (RMNy. I. 96. A4 v.) stb., 90 esetben véghangzós megoldás található: „Menyéuel *agab*, annyéual *lattrib*” (RMNy. I. 96. A4 r.), „Ezeket illik Catechi}mu}ra, } árrais ment%l lehet *r#uidebre* zoktatni” (RMNy. I. 346. A2 r.), „De bizon ezt er#}}en hitte kegyelmes vram ez el#t, mo}tanis az *#regebik*” (RMNy. I. 260. B3 v.) stb. E csoportból

⁵¹ Az alábbi 12 műben nincs egyjegyű betűs jelölés: RMNy. I. 101., 151., 155., 164., 171., 181., 192., 264., 280., 297., 308a, 308b. Ezekből valószínűleg a mintavétel hibájából maradtak ki a példák, közülük nyolcban (RMNy. I. 101., 155., 164., 171., 280., 297., 308a, 308b) geminált középfokjel sincs.

⁵² RMNy. I. 8., 13., 15., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 88a, 90., 92., 95., 96., 100., 109., 125., 144., 156., 160., 169., 186., 207., 208., 213., 218., 219., 246., 260., 269., 284., 303., 304/2., 307., 324., 334., 337b., 339., 340., 342., 343., 344., 346., 349., 350., 351., 353., 360., 362., 367., 368.

⁵³ Az alábbi művekben nincs példa a szóvégi rövid *b*-s középfokjelre: RMNy. I. 77., 100., 101., 151., 155., 164., 171., 181., 192., 246., 264., 280., 284., 297., 308a, 308b, 343. Nyolc műben nincs középfokjeles adat (l. fentebb). A további kilenc kisebb mintából – egy kivételével – valószínűleg a mintavétel hibájából maradtak ki a középfokjeles adatok. Dévai *Orthographiájában* azonban szóvégi pozícióban kizárólag öt geminált alakot találunk, ami arra utalhat, hogy a szerző ebben a helyzetben következetesen hosszú mássalhangzót jelölt.

különösen azok a példák érdekesek, amelyek – mint az utolsó – a korábbi mássalhangzó-torlódásos alakokat váltják föl (l. KOROMPAY 1992a: 351).

A 132 hosszú *b*-s alakból 46 mű⁵⁴ 113 adata toldalék előtti helyzetben fordul elő: „a' mit # paranchol: Annac fel#tte ebbe }emmit, }em *iobba*, }em gonozba nem kel tenn%nc” (RMNy. I. 95. B4 r.), „Aßt ne vélyyed [...], Hogy ha Magyar orßágba be férkeßhetnénc, Hogy [...] *lágjobb±* czelek#dnénc, mint ott czelek#ßnec” (RMNy. I. 288. Z5 r.), „az emberec }emmiben nem *re}tebbec* mint az iga}}agnac tanula}aba” (RMNy. I. 362. 278 v.), „Az igaznac *iobban* vagyon dolga” (RMNy. I. 96. D2 v.), „Az Chri}tust mint Iudas Agian arulliak, S#t Iuda}nal ezek *olcziobban* agiak” (RMNy. I. 296. A3 r.), „}ockal *nagiobbakat* rakoc annal a' nyakadra” (RMNy. I. 158. G2 v.) stb. Az adatok zöme intervokális, a négy ellenpéldából három nem tekinthető a mássalhangzó-torlódás melletti pozícióban megnyúlt középfokjel adatának: „*t#bbßer* nem tanulnac hadakozni” (RMNy. I. 95. A3 v.), „NALadnal *hatalmasbbal* ne ver}engy” (RMNy. I. 92. C3 r.), „The Nagy}a: iobbal, }*tudosbbal* }a@ }enth irasba nalamnal bewlc@ebbel yrathna” (RMNy. I. 13. A5 r.), ezekben valószínűleg a szóelemző írásmód korai előfutárai láthatók. Az alábbi példában azonban: „be akaram thelye}eyteny. Egerth a@eerth hogy... [...] Harmac@or annakokaerth *ielesbben*, hogy...” (RMNy. I. 13. A6 r.) a szibiláns kedvez a geminációnak, talán az egyedüli elfogadható példa a szóban forgó esetre.

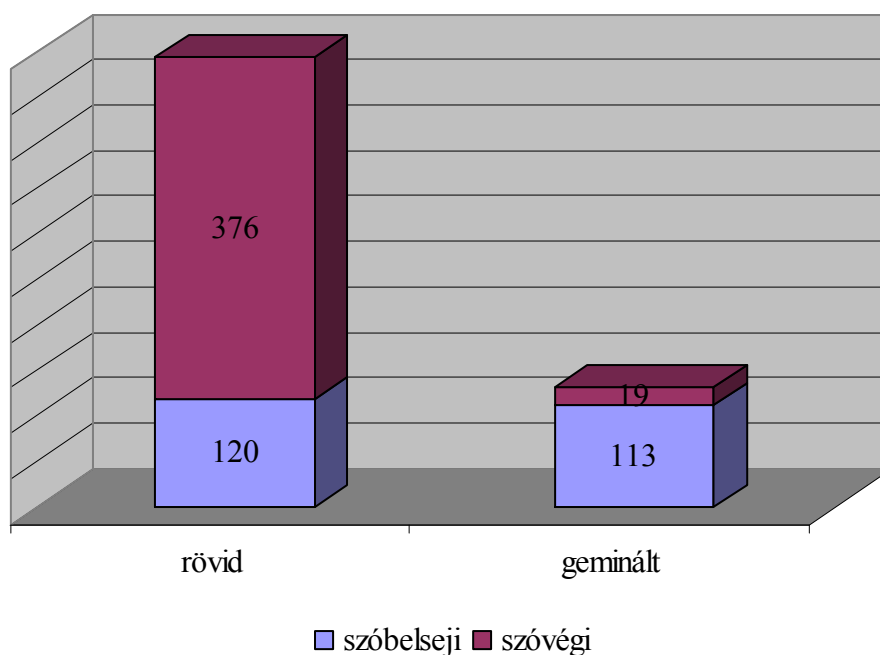
További nyolc műben (RMNy. I. 49., 77., 78., 88a, 205., 213., 259.) előforduló 19 geminált alak szóvégi helyzetű: „a@ Io new *dragabb* minden kénc@uel” (RMNy. I. 88a C2 r.), „Nemde *iobb* vagioke en teneked tiz fiaknális?” (RMNy. I. 205. A v.), „}emmirißben *k%}}ebb* nem vag'...” (RMNy. I. 49. A4 r.), „a' t#bbinél *nagyobb* báluány imadóc valánac” (RMNy. I. 95. B r.), „sockal inkább meg áldá, es *t#bb* ísual látogatá, hoL nem mint az el#tt” (RMNy. I. 213. Cc3 v.) stb. A példák megmutatják: a szóvégi gemináció akkor is végbemehet, ha a következő szóalak mássalhangzóval kezdődik. A geminált alakok a gyakoribb melléknevek középfokú alakjai: *kisebb*, *nagyobb*, *több*, *jobb* stb.

A geminált alakok összesen 48 műben⁵⁵ szerepelnek, ezekben egy esetben sem kivétel nélküliek. A korpuszban több művel szereplő szerzők közül csak néhányra – Batizi, Dévai, Ozorai, Sylvester, Szikszai Hellopeus – jellemző, hogy minden szövegrészletükben

⁵⁴ Az RMNy. I. 213. és 259. kivételével a következő lábjegyzetben szereplő művek.

⁵⁵ RMNy. I. 8., 13., 15., 17., 49., 64., 77., 78., 88a, 90., 92., 95., 96., 98., 108., 109., 125., 151., 156., 158., 181., 186., 192., 194., 205., 213., 219., 259., 260., 264., 288., 294., 296., 299., 304/2., 307., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 346., 350., 360., 362.

vannak geminált alakok, ezek azonban egyikük műveiben sem kizárólagosak. Azok közül, akik több mint két szöveggel szerepelnek, Dávid Ferencet érdemes kiemelni: korpuszbeli öt mintája közül csak az egyikben vannak geminált alakok. Valkai András az egyetlen, akinek egyik kiválasztott szövegrészletében sincs hosszú *b*-re utaló jelölés, ám az ő mintái igen rövidek, így a statisztikai hiba lehetőségét is számba kell venni.

12. ábra: Az egy *b*-vel, valamint a geminátával jelölt középfokjeles adatok aránya

Összefoglalva: a geminált alakok megjelenése elsősorban intervokális helyzetben, szó belsejében jellemző, a szóvégen jóval gyakoribb az egy *b*-s jelölés. Az intervokális helyzetben – bár kisebb gyakorisággal – előfordul a rövid fokjelre utaló jelölés is. Az adatok fent említett eloszlása miatt szociolingvisztikai változóról nem beszélhetünk. Valószínűbb, hogy egy általánosabb, hangtani kötöttségű változás, a középfokjel intervokális geminálódásának egy előrehaladottabb fázisa rajzolódik ki a nyomtatványok nyelve alapján.

A középfokjel másik ingadozása a teljes tő : csonka tő szembenállással kapcsolatos. Az ómagyarban a mássalhangzós tövek közül a teljes tőhöz akkor járult, ha arra valamilyen váltakozás volt jellemző (hangzóhiányos, *v*-s stb.), vagy ha az egy szótagú volt, esetleg mássalhangzó-kapcsolatra végződött, más esetekben a csonka tőhöz kapcsolódott (vö. KOROMPAY 1992b: 350–1).

A korpuszban hasonló megoszlás mutatkozik, azzal a kiegészítéssel, hogy bizonyos konzonzánások – szibilánsok, nazálisok, likvidák és veláris explozívák – után a fokjel akkor is közvetlenül kapcsolódik, ha a tő nem tartozik a fent említett csoportok valamelyikébe: „a@ Amalechitakaat le uagata mind, de [...] ah barmoknak, iuhoknak, #regbet [...] meg hagia” (RMNy. I. 15. O3 v.), „Soc verebekneł b#cz%letesbec vattoc t%” (RMNy. I. 186. C3 v.), „Ki lehet ez f#ld#n kegyetlenb Farahonal, i}meg kit b%ntetet kegyetlenb%l nalánal” (RMNy. I. 353. h4 r.), „βentségesbeknec es igazbaknac alittyác magokat” (RMNy. I. 95. A4 v.), „Meg haluan penig k#zelb vagiunc hazankhoz” (RMNy. I. 194. Pp3 r.), „Ees wala nem chak rab de meeg a@ ew ideijebe walo emberek kewzewt mijnd®nel rutab, ees termetij @erint wndokb” (RMNy. I. 17. 1 r.) stb. Erre mindössze öt ellenpéldát találtam: „bizon ezt er#}}en hitte kegyelmes vram ez el#, mo}tanis az #regebik ha azt hiβi” (RMNy. I. 260. B3 v.), „er#}seb® meg emlekezik rola” (RMNy. I. 346. A2 r.), „ha lehet}egesb er#}}eb leg Sam}onnal” (RMNy. I. 350. B r.), „az iga}}ag legyen er#}}eb az hami}}agnal” (RMNy. I. 158. C v.), „Atkozot hat acki naprol napra gonozzab” (RMNy. I. 259. Aaaa3 v.), ezek azonban azt mutatják, hogy már az ilyen tövek regresszív kiegészülése is folyamatban volt a korszakban.

4. A nyelven kívüli okok miatt variálódó elemek: a névszójelek változói

4.1. AZ ÁLTALÁNOS TÖBBESJEL UTÁNI VÉGHANGZÓ VÁLTOZÓJA

A TNyt. névszótövekről szóló fejezetei a relatív töveket – pl. a jelek utáni véghangzóhasználatot – csak érintőlegesen tárgyalják, a változások pontos menetéről nem tesznek említést (SÁROSI 1991: 160–87.; SÁROSI 1992: 239–67). A jelek utáni véghangzó – az abszolút tövek véghangzójához hasonlóan – minden bizonnyal csak akkor értékelődhetett át az utána álló toldalék részévé, azaz előhangzóvá, amikor már jórészt egységes nyelvállásúvá vált (vö. 2.1.). Ezért indokoltnak tartottam, hogy a korai középmagyarban még kétféle nyelvállásfokon is használt többesjel utáni véghangzóval mint a jel részeként számba vehető hangelemmel foglalkozzam. Mivel a jellel bővült relatív teljes tő csak primer rag előtt fordulhat elő, és ezek közül csak a tárgyrag járulhat többesjeles alakhoz, ezért kizárólag az általános többesjeles accusativusi alakokat kellett megvizsgálnom.

A korpuszban a tárgyrag előtti, többesjel utáni hang jelölésére középső és alsó nyelvállásra utaló betűk és betűkombinációk találhatók. Biztosan nyílt véghangzót jelölnek az *a* betűt tartalmazó alakok (*-kat*, *-kath*). Nyílt és középzárt egyaránt lehet az *e*-vel, illetőleg annak valamely mellékjeles változatával jelölt forma (*-ket*, *-kæt* stb.). Biztosan középzártak az *o*-val, ill. *#*-vel, továbbá *ew*-vel jelölt alakok (*-kot*, *-k#t*, *-kewt* stb.).

A *-kat* alakváltozat példái: „megh dorgallya a@ hamis ha@ug apo}tolokath” (RMNy. I. 13. P2 v.), „S. Pal nem emlekeziec ez leuelbe S. Peterr#l, maga meg a' *βolgakatis* meg emleti” (RMNy. I. 194. Eeee4 r.), „mikoron el i#ue az Ba}}akat hiuata” (RMNy. I. 342. C2 v.), „*nagyobakat* czelekedic ezeknel” (RMNy. I. 362. aaa4 r.), „fel }erkentuén az *i}trázokat* fuyác vala a' *trombitákat*” (RMNy. I. 208. I2 r.) stb., összesen 925 adatban. Ez az alakváltozat mindössze öt mintában nem szerepel, nyilvánvalóan a mintavétel hibájából.

Az *e* betűt (vagy valamely mellékjeles változatát) tartalmazó alakváltozatok az esetek többségében minden bizonnyal ugyancsak alsó nyelvállású véghangzót jelölnek, ám a nagyobb gyakoriság talán arra utalhat, hogy az adatok egy része középzárt: „E@eketh enys neked kywanom” (RMNy. I. 8. 75), „t_bbeketh @emued_th volna a@ euangeliomnak

okaerth” (RMNy. I. 13. P3 r.), „e}merd meg *ezecet* papai lelemenieknec l@ni” (RMNy. I. 246. D3 v.), „}oc *teuelg#ket* ki vetettel az karhozatnac #r#cké valo kinnyatul” (RMNy. I. 362. (2) v.), „mas }eregben haytnac ßep boryus *in#ket*” (RMNy. I. 108. s4 v.), „ki vágatom az Achab hazabol meg az falra huddozo *ebeketis*” (RMNy. I. 205. Gg4 r.) stb., összesen 1031 adatban. Mindössze két kisebb mintában nincs rá példa. Amely szövegrészletekben a *-ket* alakváltozat adatainak száma szignifikánsan nagyobb, mint a *-kat* adatainak a száma, és előfordul bennük középzárt példa is, azokban valószínűleg az adatok egy része középső nyelvállású palatális illabiális jelöl (vö. alább, a 11. táblázat adatait). Ezek alapján a következő művekben nagyobb valószínűséggel lehet feltételezni középzárt [e]-ket a többesjel után: RMNy. I. 8., 13., 49., 63., 74., 90., 156., 207., 299., 326., 346., 353.

A középzárt véghangzójú alakváltozatok közül – nyilvánvalóan a veláris illabiális magánhangzó hiánya miatt – a *-kot* forma a gyakoribb: „myes meg vyga@talhatnank a@okoth, kyk vadnak akar mynemw }anyaru}agban” (RMNy. I. 13. P4 r.), „}oc *atyafiakot* latoc, kic ira}t tudnac olua}nyi” (RMNy. I. 171. A3 r.), „ßer@e minden birodalmaba neeg' fele valo }ereget, ##r *allokot*, es *po}takot*” (RMNy. I. 156. f4 v.), „ezekr%l vedd ez *pildćkot*” (RMNy. I. 49. %oz4 v.), „fel emelled a@ eg'og'eket, es a@ *hatalma}}okot* le hantad” (RMNy. I. 74. m8 r.), „A@ me@#re *ganeokot* hord bu}a terme}ere” (RMNy. I. 63. A3 v.) stb., összesen 90 adat 20 műben (l. alább, a 11. táblázatban).

A *-köt* alakra csak hét példa van a korpuszban, ezek négy mű sajátjai: „hami}} dolognak lćttatik ennekem, k##zue boczćtnom %tet az Czćbćrhoz, es meg nem ielentenem az *b%n##k##t*, az mellekb#l vćdoltatik” (RMNy. I. 49. cc v.), „Teremczetek annakokairt *g##lcz##k##t* mellek az illetnek meg iobbijtć}ahoz illend#k legenek” (RMNy. I. 49. B r.), „ELLENE ALHATNAK KYralynak az neme}}ek ha az ew }zabada}agokban *ewkewth* megh banyta” (RMNy. I. 207. A3 r.), „thewb, wag° kewesb, kewz bewcch°el adat°k meg, k° rekeztwēn az mezewketh, rēteketh, *erdewkewth*” (RMNy. I. 207. P2 v.), „NYLWAN WALO GONNOZ *THEwewkewth*, az warmegye e}pany, [...] my kyppen bewnteßfk megh” (RMNy. I. 207. Dd4 v.), „Io borokkal meg t#lte naL *t##ml##k##t*” (RMNy. I. 299. A3 r.), „bodognac alituán vala magát I}tenni *tizt##let##k##t* kiuán vala magánac” (RMNy. I. 319. D5 r.).

A példák tanúsága szerint a többesjel utáni véghangzó nyíltságát-középzártságát gyakran meghatározza a jel előtti tő véghangzójának minősége. A 97-ből 66 példa *-okot*, *-ököt* felépítésű, a palatális labiálisok mind efféle hasonulásszerű véghangzóhasználatot mutatnak, ez a típus azonban egyik számottevőbb adatmennyiséget felmutató műben sem kivétel nélküli, ezért nem minősítettem a szóban forgó váltakozást rendszerváltozónak.

A középzárt véghangzójú alakokat tartalmazó művek adatainak megoszlását az alábbi táblázat ábrázolja.

A művek RMNy- száma	Az alakváltozatok			
	<i>kat</i>	<i>ket</i>	<i>kot</i>	<i>köt</i>
8.	3	1	3	0
13.	8	2	1	0
49.	3	8	2	2
63.	0	2	6	0
74.	2	7	4	0
77.	7	9	2	0
90.	2	3	1	0
108.	1	2	3	0
156.	2	1	3	0
160.	7	3	1	0
171.	7	8	4	0
205.	5	4	1	0
	6	8		

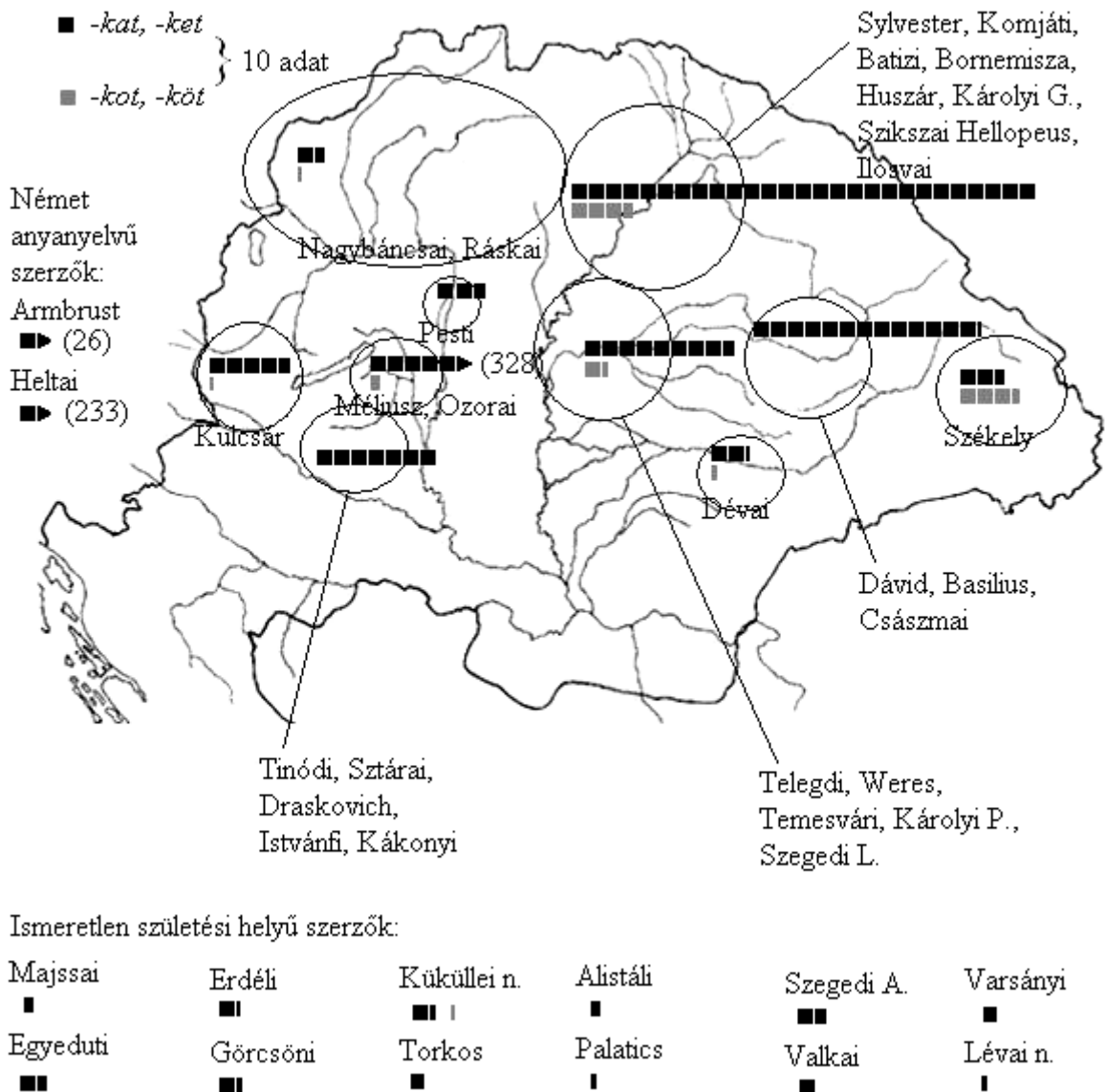
A művek RMNy- száma	Az alakváltozatok			
	<i>kat</i>	<i>ket</i>	<i>kot</i>	<i>köt</i>
207.	8	2	7	3
222.	1	2	1	0
299.	1	1	0	1
307.	1	9	1	0
319.	1	2	0	1
326.	4	9	1	0
342.	5	2	1	0
346.	1	5	3	0
353.	1	2	1	0
	5	8		
362.	6	6	2	0
	7	8		
Ösz- szesen	2	3	9	7
	51	36	0	

11. táblázat: A tárgyragos, többesjeles alakok

A művek közül egyikben sem kizárólagos a középzárt változóérték. Tíz műben szerepel egy-kettőnél több középső nyelvállású adat, ezekben valószínűleg tendenciaszerű használatról is lehet beszélni. Bizonyos többkönyves szerzők esetében állandó jellemzőnek látszik a középzárt véghangzós alakok megléte, mindegyik korpuszbeli művükben van rá példa (Sylvester János, Székely István, Weres Balázs). Ezen szerzőkön kívül még a korpuszba egy szövegrészlettel bekerült Komjáti Benedek bibliafordítás-részletében szerepelnek nagyobb számban ilyen adatok. A középzárt véghangzó tehát voltaképpen négy szerző sajátosságaként jelenik meg. Ők a keleti-északkeleti, valamint a székely vidék szülöttei. Ez utóbbi területen valószínűleg különösen jellemző lehetett a jelenség, hisz Székely István az egyetlen, akinek a műveiben gyakoribbak a középső nyelvállású alakok⁵⁶. Mivel a szóban

⁵⁶ Az ő esetében másodlagos nyelvjárási hatásokkal is számolni kell, de az épp az északkeleti vidék dialektusait jelenti (vö. 5.1.3.3.).

forgó változóérték néhány szerző műveiben jelenik meg, a további megoszlásvizsgálatoktól eltekinthetnek.

13. ábra: A tárgyragos, többesjeles alakok területi eloszlása a szerzők születési helye szerint

A többesjel utáni véghangzóhasználat a korai középmagyar nyomtatott írásbeliségben tehát egységesülően van: néhány, a század első felében publikáló keleti (székely), valamint északkeleti származású szerző műveiben még tendenciaszerűen bukkan föl a közép-zárt változóérték, ám a későbbiekben már csak szórványosan adatolható.

4.2. A BIRTOKOS SZEMÉLYJELEK VÁLTOZÓI

4.2.1. A tárgyragos alakok

A birtokos személyjelek tárgyragos alakjaiban – a többesjel fejezetében (4.1.) említetthez hasonló – nyílt-középzárt váltakozás fedezhető föl. A több birtokosra utaló alakok voltaképpen a többesjel véghangzójának az ingadozását mutatják, az E/1. és az E/2. véghangzója pedig ahhoz jellegében és arányaiban hasonlóan variálódik, ezért egy fejezetben tárgyalom őket.

Az E/1. alakjai közül 45 mű⁵⁷ 112 adatában biztosan nyílt (veláris) véghangzó található: „*Hayaimath @ara@thom wala*”(RMNy. I. 8. 60.), „*Begen vramatis % vešte*”(RMNy. I. 260. E3 v.), „*Vegyétec reátoc az én igámat*”(RMNy. I. 186. C6 r.), „*akaram a@ en ira}omat ki Boc@atni*”(RMNy. I. 88a A2 v.) stb. Hasonlóképp az E/2. esetében, 41 mű⁵⁸ 158 adatában: „*At'adat an'adat ti@tell'ed*”(RMNy. I. 77. B3 r.), „*Kelly fel, vedfel a' te ágyadat, es menny haza*”(RMNy. I. 186. B8 r.), „*a te feyedelem}egedet, es Annyaß@tegyhazadat, kegyelme}}en meg #rizzed*”(RMNy. I. 91. c5 v.), „*ki vág€ gi#kere}t%l atte maradekidat es fiaijdat*”(RMNy. I. 205. Gg4 r.) stb.

Az E/1. esetében valamivel több adatban, negyven mű⁵⁹ 124 példájában *e* betű (vagy valamely mellékjeles változata) található, amely alakok – a többesjel utáni véghangzókhoz hasonlóan – az esetek egy részében valószínűleg középzárt vokálist is jelölhetnek (l. 2.1.): „*Beßydemeth keo@be ne wedd*”(RMNy. I. 8. 39.), „*az én I}tenemetis meg bányátoc*”(RMNy. I. 95. C2 v.), „*Valaki eßi az en te}t##met es ißa az en véremet, en bennem lakozic*”(RMNy. I. 334. A3 v.), „*h%t##met es minden reménségomet ebben e' k#ziklában az Ie}us Chri}tusban helh#ztetem*”(RMNy. I. 320. F7 v.) stb. Az E/2. adataiban azonban a nyíl-

⁵⁷ RMNy. I. 8., 16., 49., 64., 78., 88a, 92., 95., 96., 98., 108., 109., 125., 158., 162., 173., 186., 194., 208., 219., 243., 259., 260., 280., 289., 295., 297., 304/1., 304/2., 307., 308b, 320., 322., 328., 340., 343., 344., 348., 349., 351., 353., 359., 360., 362., 367.

⁵⁸ RMNy. I. 8., 15., 16., 49., 77., 86., 90., 91., 92., 95., 101., 108., 109., 160., 162., 173., 186., 205., 208., 213., 222., 259., 260., 264., 288., 289., 299., 304/2., 308a, 308b, 311., 320., 322., 324., 337b, 340., 343., 353., 358., 362., 367.

⁵⁹ RMNy. I. 8., 15., 16., 49., 74., 88a, 95., 96., 98., 109., 125., 151., 156., 162., 181., 186., 194., 260., 280., 289., 295., 297., 299., 304/2., 308a, 308b, 311., 320., 324., 334., 337b, 340., 342., 343., 349., 351., 353., 360., 362., 367.

takhoz képest valamivel kevesebb az *e*-t tartalmazók száma: 41 mű⁶⁰ 142 példája említhető meg: „Ny}d fel @emeydeth” (RMNy. I. 8. 10.), „ahol az ebek a' Nabot vérét fel nialák, atte veredetis” (RMNy. I. 205. Gg4 r.), „S@eretem (fiam) a' te }eren}eg#det” (RMNy. I. 324. B5 r.), „meg e}mertem iambor hi%}egedet” (RMNy. I. 340. A3 v.) stb.

A biztosan középzárt alakok száma jóval kisebb, az E/1. esetében tíz mű (l. alább, a 12. táblázat) 19 adatában: „meg akartac #lni, auag', elet##m#t el akartac venni” (RMNy. I. 74. m6 r.), „Egyptombol hiu}cm meg az en fiamot” (RMNy. I. 49. A4 v.), „te ver#d arc@ul minden ellen}igim#t” (RMNy. I. 74. A2 v.), „Vedd io neuen azért ezzel egyetembe az en te hozzád valo io akaratomot es atyafiu}agomot” (RMNy. I. 160. A3 v.) stb. Az E/2. esetében kilenc mű (l. alább, a 12. táblázat) 15 adatában: „A}boni allat magua meg törí feiedet, el ve}bi birodalmadot, minden hatalmadot” (RMNy. I. 353. x2 r.), „Ne ki}irczed az te uradot i}tenedet” (RMNy. I. 49. B2 r.), „Kere}ic mo}tan is a' te iuhaidot” (RMNy. I. 288. Z5 v.) stb.

Az idézett példák is mutatják: a véghangzó nyíltságát nem kizárólag a jel előtti vokális határozza meg. Előfordulhat középzárt tő mellett nyílt véghangzós személyjel, és nyílt tővön zártabb alak is.

Az E/1. és E/2. esetében a következő művek tartalmaznak középzárt példákat:

A művek RMNy-száma	- <i>mat</i>	- <i>met</i>	- <i>mot</i>	- <i>möt</i>	- <i>dat</i>	- <i>det</i>	- <i>dot</i>	- <i>döt</i>
8.	1	8	1	0	2	7	5	0
13.	0	0	1	0	0	0	0	0
49.	1	3	1	0	2	3	1	0
74.	0	6	5	2	0	0	0	0
156.	0	1	1	0	0	0	1	0
160.	0	0	2	0	1	1	1	0
259.	2	0	0	0	3	3	1	0
260.	1	1	1	0	4	1	0	0
288.	0	0	0	0	2	0	1	0
308a	0	7	2	0	6	3	2	0
337b	0	2	1	0	2	2	0	0
349.	6	7	0	0	0	14	0	1
353.	3	8	2	0	11	8	2	0
Összesen	14	43	17	2	33	42	14	1

12. táblázat: A tárgyragos, E/1., valamint E/2. birtokos személyjeles alakok

⁶⁰ RMNy. I. 8., 15., 16., 49., 78., 90., 91., 92., 95., 108., 109., 154., 160., 162., 173., 186., 205., 213., 222., 259., 260., 264., 289., 297., 299., 304/2., 308a, 320., 324., 334., 337b, 340., 343., 348., 349., 353., 358., 359., 360., 362., 367.

A táblázatból világosan leolvasható, hogy jelentősebb arányban csupán az RMNy. I. 8., 74., 156., 160., 308a és a 353. tartalmaz középzárt véghangzójú, E/1. és E/2. birtokos személyjeles alakokat. Ezek egyik műben sem ellenpélda nélküliek, az egy-egy szórványos adatot tartalmazókról pedig a korpusz alapján nem lehet biztosan megállapítani, hogy milyen arányban volt rájuk jellemző a vizsgált jelenség, így róluk közelebbit nem lehet mondani.

A több birtokosra utaló alakok történetileg minden személyben egyaránt a többesjelet tartalmazzák, ezért véghangzójuk ingadozását az adatok összevonva is vizsgálhatók (a korpuszban T/2. tárgyragos alak nincs, ezért a továbbiakban csak a T/1. és T/3. alakjai szerepelnek a példák között). 75 mű⁶¹ 320 adatában nyílt (veláris) véghangzós alak található: „megh e}meruen a@ _ melto}agokath” (RMNy. I. 13. P2 r.), „bizony mayd meg lattyuc *βabadula}unkat*” (RMNy. I. 353. h4 v.), „meg kel ualaztanunc az mi ualla}}uncat az Pápa}ocnac es Poganocnac ualla}}atol” (RMNy. I. 269. I5 v.), „meg kel hinn%nc az # ira}}okat” (RMNy. I. 194. Dddd4 v.), „Meg mo}ota labokat # nekiec” (RMNy. I. 108. Z2 r.), „A m% vált}agonkat meg nem f%zethette” (RMNy. I. 290. A3 r.) stb. Az e-féle betűjelet tartalmazó alakok 82 mű⁶² 401 adatában szerepelnek: „E@ keppen keel a@ ferfiaknak @erethnyek a@ _ tulaidon fele}egeket” (RMNy. I. 13. X5 v.), „nagi melto}agokat niernek, es be#lcz#leti#ketis meg e#regbetik” (RMNy. I. 294. D7 r.), „atia fiac ackic itten velem Corinthusba vannac, ti nektec k#z#net#ket iriac” (RMNy. I. 194. Dddd4 r.), „Az mi nyomorult *nemzet%nketis* rébe}}ę teué azon vilago}}agban” (RMNy. I. 169. címlap v.), „vilago}its meg az mi homalos *elmenket*” (RMNy. I. 346. M2 r.), „Az Sido nipek kiálték vala ezt Pilétu}nak, mikoroñ %dv#zijtşnket halélra kirnek” (RMNy. I. 49. %oz3 v.) stb. Ezek valamivel nagyobb előfordulási aránya ugyancsak valószínűsíti, hogy egy részük középzárt alakokat takar (vö. 2.1.).

Biztosan középzárt nyolc műben (l. alább, a 13. táblázatban) húsz adat: „ve}}%c el mi rollunc a@ % n%g##k##” (RMNy. I. 74. A v.), „neg'u® e@eren hullanac el, három nemes capitaniokal #@ue, BELAVAL, KEMEVEL, es KADICZAVAL. Kiknec a@ #

⁶¹ RMNy. I. 13., 15., 17., 49., 64., 78., 80., 88a., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 158., 160., 162., 164., 169., 173., 181., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 229., 233., 259., 264., 269., 280., 288., 289., 290., 294., 296., 297., 299., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 319., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 342., 345., 346., 348., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362.

⁶² RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 64., 74., 77., 78., 80., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 151., 154., 155., 156., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 290., 294., 296., 299., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 319., 320., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 345., 346., 348., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 368.

te}t##k## Keue ha@ara ho@ac temetni” (RMNy. I. 156. f3 v.), „I}tent, tiztelliwk, es neki valo *engedelm##nk## bi}zonijtiuk*” (RMNy. I. 328. I3 r.), „az ew *d°okot* tartoznak meg f°zetn°” (RMNy. I. 207. Dd5 r.) stb.

A többes birtokos személyjelek esetében erősebb a hasonulásszerű használat, mint a singularisban: egyetlen kivétellel („Fordic@ meg vram a@ mi *fog}aginkot*”, RMNy. I. 74. S r.) középzárt tövön szerepelnek a példák. E jelenséget csupán a könyvnyomtatás nyelvén keresztül magyarázni nyilvánvalóan lehetetlen, ezért itt csak konstataólam. Ám úgy gondoltam, emiatt nem emelhetem ki a váltakozást a rendszerváltozók közé, hiszen a többes birtokos személyjelek többesjellel való történeti összefüggése ezt nem teszi lehetővé. Továbbá ugyanazon művekben szerepeltek a példák, mint az egyes számú birtokos személyjelekéi, amit erős korrelációként értékeltem.

A középzárt véghangzós, többes számú birtokos személyjeles alakokat is tartalmazó művek adatai az alábbi táblázatban láthatók.

A művek Ny-száma	-(V)nk ^{at}	-(V)nk ^{et}	-(V)nk ^{ot}	-(V)nk ^{öt}	-(V)k ^{at}	-(V)k ^{et}	-(V)k ^{ot}	-
13.	0	1	0	0	2	7	1	
49.	0	1	0	0	1	5	4	
74.	0	0	1	0	0	1	3	
156.	0	0	0	0	0	2	2	
207.	0	0	0	0	1	1	1	
308a	0	0	0	0	0	1	1	
328.	0	0	0	0	1	3	1	
362.	15	11	0	0	19	18	1	
Összesen	15	13	1	0	24	38	14	

13. táblázat: A tárgyragos, T/1., valamint T/3. birtokos személyjeles alakok

Az RMNy. I. 49., 74. és 156. sorszámú nyomtatványokban szerepelnek jelentősebb arányban középzárt véghangzójú alakok, ez esetben sem ellenpélda nélkül.

A két táblázat adatait összevetve megállapítható, hogy mely művekre jellemző a birtokos személyjelek utáni zárt véghangzóhasználat: az RMNy. I. 8., 13., 49., 74., 156., 308a sorszámúakra. Ezek Sylvester János, Komjáti Benedek, Székely István és egy ismeretlen szerző munkái. A három ismert szerzőre a többesjel utáni zártabb véghangzóhasználat is jellemző (l. 2.1.). Az RMNy. I. 308a nyelve más szempontból is olyan jelentős mértékben hasonlít az RMNy. I. 8. és különösen az RMNy. I. 49. nyelvére, hogy véleményem szerint valószínűsíthető Sylvester János szerzősége.

A birtokos személyjelek utáni véghangzóhasználat tehát a többesjel utánival megegyező változóértékeket és megoszlási arányokat mutat (l. 2.1.). Az általánosan elterjedt forma a nyílt véghangzós, a középzárt példák sohasem kizárólagosak. A többesjel és a birtokos személyjelek zártabb véghangzós alakjai a korai könyvnyomtatásban még fölfölbukkanó, esetleg nyelvjárási kötöttséget is mutató jelenségekként értékelhetők, amelyeket a későbbi nyomtatványokban a nyílt formák váltanak föl.

4.2.2. A T/1. birtokos személyjel zártsága

A T/1. birtokos személyjel az egy birtokra utaló paradigmában már az ómagyar korban is *-onk/-enk/-önk* ~ *-unk/-ünk* váltakozást mutatott. A TNyt. kései ómagyarról szóló kötete a zárt alakot terjedőben lévő jelenségként mutatja be, és megjegyzi, hogy tömegesebb jelentkezése, valamint tiszta zárt formában való használata csak a XVI. században lesz jellemző. Nyelvjárási megoszlást is feltételez, azonban ezt részletesebben nem fejti ki (KOROMPAY 1992b: 333–4).

A korpuszban a zárt alakok jóval gyakoribbak. 85 mű⁶³ 851 adatában fordulnak elő: „Valt}agat meg atta ammi *elet%onknec #r#k}eg%onknec*, ammi *te}t%onknekis*” (RMNy. I. 194. Pp v.), „Innet meg erthetti%k mi *allapatunkat*” (RMNy. I. 350. A2 r.), „*aßboniunkat nek%onk nallunk latnunk hagiad*” (RMNy. I. 340. A2 r.), „A mi *paßtorunc I}ten*” (RMNy. I. 162. b8 r.), „Ennec a' Chri}tus Ie}u}}al valo *réße}}%lé}}%onknec* czatornáia a' Bent Lélec” (RMNy. I. 155. A3 r.–v.) stb. 53 mintában⁶⁴ csak zárt formájú T/1. birtokos személyjel fordul elő. Ezek szerzői közül Heltai Gáspár és Székely István emelhető ki, akiknek műveiben kizárólag felső nyelvállású személyjelek vannak. Ez talán arra engedhet következtetni, hogy Erdélyben inkább a zárt formákat kedvelték⁶⁵.

⁶³ A következő művekben nincs rá példa: RMNy. I. 16., 17., 63., 77., 78., 109., 164., 171., 205., 213., 280., 337b, 341., 343., 348., 351., 358., 368. Ezek közül tízben középzárt adat sincs. A többiből öt esetben feltételezhetjük a következőketes középzártságot: RMNy. I. 16., 77., 78., 348., 358. (vö. később).

⁶⁴ RMNy. I. 49., 74., 86., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 144., 154., 156., 158., 160., 162., 169., 181., 186., 192., 218., 219., 220., 229., 233., 243., 246., 260., 284., 288., 289., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 307., 308a, 308b, 311., 315., 319., 322., 324., 326., 339., 344., 345., 349., 359., 360., 367.

⁶⁵ A sociativusi rag használata is korrelál Heltai és Székely nyelvében – bár a T/1. birtokos személyjellel épp ellenkezőleg: a középzártságban egyeznek meg –, ami tovább erősítheti e jelenségek keleti meglétének valószínűségét (l. 6.1.3.5.).

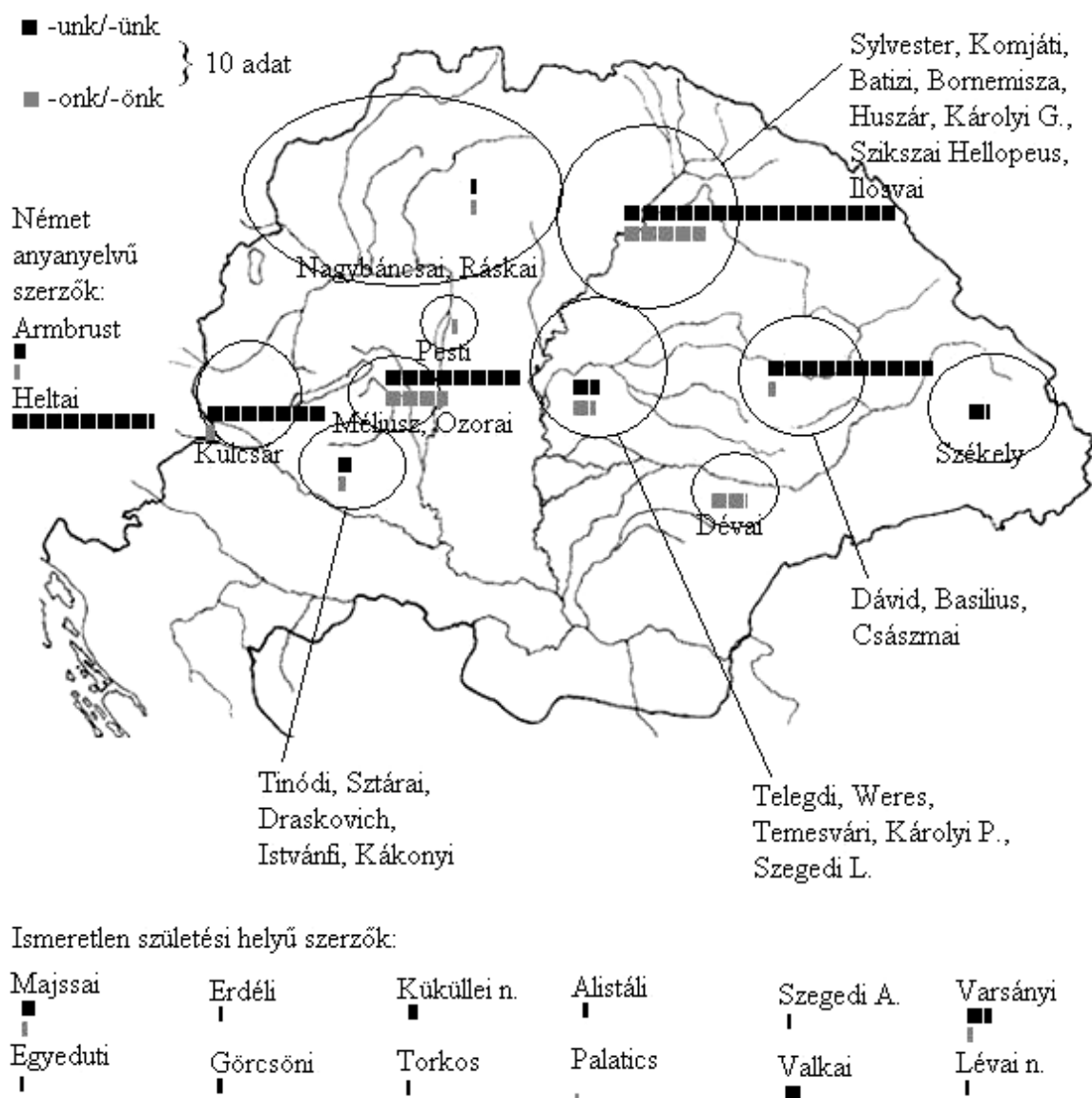
A középzárt alakok 40 mű⁶⁶ 171 adatában szerepelnek: „I}ten #tet rendelte, hoL legien mi b#lcze}eg#nk, Szent}eg#nk, iga}sagonk, es valt}agonk” (RMNy. I. 358. V3 r.), „az Cri}tu}t my meg ualtonknak ees my remen}eg#nknek mongya” (RMNy. I. 64. Bv r.), „Hany dolgot kel az io czielekedetben e}z#nkben tartanonk?” (RMNy. I. 328. I3 r.), „I}tenec Lonunc am mi bün#nket” (RMNy. I. 78. O3 r.) stb. Ezek közül mindössze nyolc mintában kizárólagosak (l. 14. táblázat), három kivétellel (RMNy. I. 109., 337b, 343. – ezek a táblázatban nem is szerepelnek) mindegyikben jelentősebb számú adattal.

A művek RMNy-száma	A zárt adatok száma	A közép-zárt adatok száma	A közép-zárt alakok aránya (%)
208.	7	2	22,22
194.	30	9	23,08
15.	6	2	25,00
290.	9	3	25,00
90.	24	9	27,27
80.	6	3	33,33
173.	4	3	42,86
64.	7	17	70,83
342.	1	3	75,00
259.	2	8	80,00
346.	6	28	82,35
328.	1	10	90,91
16.	0	3	100,00
77.	0	11	100,00
78.	0	10	100,00
348.	0	3	100,00
358.	0	8	100,00

14. táblázat: Az átlagnál nagyobb és jelentősebb számú középzárt adatot tartalmazó nyomtatványok

A szerzők közül kiemelendő Dévai Bíró Mátyás (RMNy. I. 77., 78.) és Szikszai Hellopeus Bálint (RMNy. I. 328., 346.), az ő mintáikban ugyanis szignifikánsan jellemzőnek látszik a középzárt alakok használata. Dévai esetében az *-onk/-önk* változat kivétel nélküli.

⁶⁶ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 64., 77., 78., 80., 88a, 90., 91., 108., 109., 125., 151., 155., 173., 194., 207., 208., 222., 259., 264., 269., 290., 304/1., 304/2., 320., 328., 334., 337b, 340., 342., 343., 346., 348., 350., 353., 358., 362.

14. ábra: A zárt és a középzárt T/1. birtokos személyjel eloszlása a szerzők születési helye szerint

A korszak domináns variánsa tehát a zárt alak, több szerző esetében már kizárólagos formának számít. A középzárt forma talán az északkeleti és a kelet-dunántúli vidékekhez köthetően jelenik meg. Erdélyben minden bizonnyal a zártabb alakok voltak kedveltebbek.

4.2.3. A T/3. középzárt alakjai és illeszkedésük

A kései ómagyar kor korpuszában az egy birtokra utaló paradigmában a jel fő variánsa a középzárt forma volt, bizonyos nyelvemlékekben kétalakú, míg másokban háromalakú

illeszkedést mutatott. A zárt labiális alakok néhány kódex sajátosságaként, és sohasem kivétel nélkül fordultak elő. A TNyt. megemlíti még a korszakban fölbukkanó zárt illabiális alakváltozatot is (vö. KOROMPAY 1992b: 335–6).

A korai középmagyar korpuszban alig látszik változás a kései ómagyar kori állapothoz képest. A labiális zárt alakváltozatra elenyészően kevés, mindössze hat példa van: „oth tanulth volna olyakath kyk emb_r_knek *elmeyuketh* es nyelueketh [!] felywl haladnak” (RMNy. I. 13. P3 r.), „adion valamyth a@ @enteknek *}eget}eg_kre* kyk Ieru}alembe valanak” (RMNy. I. 13. P2 r.), „Bent Pál Apa}tal a' nagy hitt# S@entec *k#zz%kbe* Bámlyalya #tet” (RMNy. I. 208. ><6 r.), „*k#z%kbe* ne Bállyon {degen ellen}ég” (RMNy. I. 315. A4 v.), „Mi eleink dolgat vegi%k ez%nkben, #ket k#ue}s%k iambor *elet%kben*” (RMNy. I. 349. B2 r.), „a' Király fiát k%ldene *k#z%kbe*” (RMNy. I. 351. F r.). Mindegyik műben középzárt alakok mellett fordulnak elő.

A zárt illabiális alakra négy példa van: „Niluan vagon az Attya Vr I}tennec hatalma}}aga es io volta: hogy az [...] emb#r#ket *életikre* [...] ayandokyual Berette es meg latogatta” (RMNy. I. 109. aa3 r.), „az #rd#g#t *k#zikbe* ereztette” (RMNy. I. 362. bbb v.), „idegen feiedelmeket rende le *k#zikben*” (RMNy. I. 359. A3 r.), „Vitez Turi Gi#rgy i%ue ki *k#βikben*” (RMNy. I. 311. A v.). A tíz zárt alakváltozathoz tehát hat az adverbális *közük* ~ *közik* szóalak példája. A zárt formák tehát még a középmagyar eleji nyomtatott írásbeliségben is csak szórványosan jelennek meg.

A középzárt alakok közül az illabiális forma⁶⁷ illabiális töveken, azaz illeszkedve 79 mű⁶⁸ 582 adatában fordul elő: „Ki k#ueti mo}t az Egyptusbelieknek *%due}égekr#l* valo tudományat?” (RMNy. I. 90. b r.), „GONNOZ AZZONYEMBEREKnek *erkelchekroel* vallo aenek.” (RMNy. I. 80. címlap), „a' Sidóknac az # *t#ruényekr#l* k%lemb k%lemb priuilegiomoc e}mertetnec l#nnie” (RMNy. I. 307. x6 r.), „az WR az # *βép}égeket* eluéli” (RMNy. I. 95. B v.) stb. Amely mintákban nincs példa rá, azokban összesen kilenc T/3. birtokos személyjeles alak található. Ezek közül egy adat van a nem illeszkedő alakra: „el vetetnec es ki *t#reltetnec* az kereβtieneknek *β%uekb#l*” (RMNy. I. 246. D3 v.), a többiben

⁶⁷ Az *e*-féle betűjelet tartalmazó példák esetében nem lehet kizárni az alsó nyelvválást sem, ám mivel a korpuszban mély hangrendű nyílt alakokat nem találtam, ezért az összes adatot a középzártakhoz soroltam.

⁶⁸ RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 64., 74., 80., 86., 88a., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 219., 222., 229., 233., 243., 259., 260., 264., 269., 284., 288., 289., 294., 295., 296., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 319., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 342., 345., 346., 348., 349., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

csak labiális formák vannak. Az illabiális töveken az egynél több adatot tartalmazó 41 min-tában⁶⁹ kizárólagos.

Az illeszkedetlen illabiális alakok 19 mű (l. 15. táblázat) 42 adatában szerepelnek: „Es az #f#ldec S@ëkekre vagyon oβtuán” (RMNy. I. 36. 6 r.), „Felix haladikot t%on az %ogekben” (RMNy. I. 49. dd3 v.), „a' keuélyeknekis β#mec meg gyaláβta}}éc” (RMNy. I. 95. B3 v.), „Az # t%zec }oha meg nem aloβic” (RMNy. I. 208. ><5 v.) stb. Egyetlen mű (RMNy. I. 246.) magányos adatában ellenpélda nélküli (l. fent). A többiben minden esetben kisebb arányban fordul elő az illeszkedő alakváltozathoz képest.

A művek RMNy-száma	Az illesz- kedő illabiális alakok száma	A nem il- leszkedő illa- biális alakok száma	Az illesz- kedő labiális alakok száma
49.	14	1	1
88a	6	3	0
90.	22	1	0
92.	7	1	0
95.	37	9	1
154.	6	2	0
155.	1	1	0
162.	11	3	0
186.	9	5	0
208.	10	3	0
246.	0	1	0
284.	11	2	0
296.	11	1	1
304/1.	5	2	0
304/2.	11	1	0
334.	15	1	3
351.	9	1	0
360.	15	2	1
362.	55	2	4
Összesen	255	42	11

**15. táblázat: A T/3. birtokos személyjel illeszkedő és nem illeszkedő illabiális, va-
lamint illeszkedő labiális alakjai**

⁶⁹ RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 96., 100., 102., 125., 154., 158., 192., 207., 213., 219., 243., 260., 269., 288., 289., 296., 304/1., 304/2., 307., 324., 326., 346., 348., 349., 351., 358., 359., 360., 367., 368.

A 19 műből 13 kolozsvári nyomtatvány, a 42 példából 33 ezekben fordul elő. Ez esetben azonban nem Heltai nyelvhasználatára jellemző az illeszkedetlen alakok kedvelése, hisz az ő műveiben összesen négy ilyen példa található. A másokkal együtt elkészített bibliafordítás-sorozat jelentősen megnöveli a nem illeszkedő példák számát (összesen 22 adat található a hat kötetben), továbbá Dávid Ferenc három kolozsvári nyomtatványában (RMNy. I. 284., 304/1., 304/2.) található öt adat. Úgy tűnik, Heltait a T/3. birtokos személyjel illabiális illeszkedetlen alakja nem zavarta annyira, hogy az általa nyomtatott művekben azokat kijavítsa.

Az illeszkedetlen alakok következetesebb használata azokban a művekben valószínűsíthető, amelyekben több – legalább három – példa kevesebb labiális illeszkedő alakkal áll szemben vagy kizárólagos. Az RMNy. I. 88a, 162., 186., 208. jelzetű nyomtatványok min-táiban kivétel nélkül illabiális alakok szerepelnek a labiális töveken is. Ezek Batizi András vallásos prózája (RMNy. I. 88a) kivételével kolozsvári nyomtatványok. Az RMNy. I. 95-ben egyetlen ellenpélda szerepel. A kolozsvári bibliafordítás-sorozat érdekessége, hogy a labialitás szerinti hasonulás tekintetében ellentmondásos képet mutat, ami bizonyára annak tudható be, hogy több szerző különböző nyelvhasználati megoldásai keverednek benne. A hat kötetből négyben például a labiális tövön előforduló illabiális formák mellett található illabiális tövön előforduló labiálisok is.

Az illeszkedő labiális alakok 33 mű⁷⁰ 57 adatában szerepelnek: „I}tenis az # fiainc #r##kre, ti}te}}egekre, az rabokat az barmokat meg }abadittia” (RMNy. I. 194. Pp r.), „meg kere}telkednek vala % t%le az Iordanban, valla}t tiuiñ az % tulaydon b%n#kr%l” (RMNy. I. 49. B r.), „Az ř gy%#lcz#kröl i}meritec meg řket” (RMNy. I. 362. 281 r.), „czonkan bonkan magyaraztác az Apa}toloknak, profetaknac auagy Eu±geli}taknac k#nyu#ket” (RMNy. I. 171. A3 r.) stb. Ebből húsz műben egy-egy, míg további 13-ban nagyobb számú példa fordul elő (l. 16. táblázat).

A mű- vek RMNy- száma	Az il- leszkedő labiális ala- kok száma	A nem illeszkedő labiális ala- kok száma	A nem illeszkedő illabiális alakok szá- ma
13.	2	0	0
15.	2	0	0
64.	3	0	0

⁷⁰ RMNy. I. 13., 15., 16., 49., 64., 74., 95., 108., 109., 144., 156., 171., 194., 205., 213., 219., 222., 229., 233., 259., 269., 280., 294., 296., 303., 311., 319., 328., 334., 353., 358., 360., 362.

A művek RMNy-száma	Az illeszkedő labiális alakok száma	A nem illeszkedő labiális alakok száma	A nem illeszkedő illabiális alakok száma
74.	3	8	0
108.	2	1	0
109.	5	11	0
156.	3	2	0
213.	4	0	0
259.	2	9	0
311.	2	2	0
328.	2	1	0
334.	3	5	1
362.	4	7	2
Összesen	37	46	3

16. táblázat: A T/3. birtokos személyjel illeszkedő és nem illeszkedő labiális, valamint nem illeszkedő illabiális alakjai

Látható, hogy a labiális alakok ritkán jelennek meg csupán illeszkedő formában, ám a labiális töveken már sok esetben (a táblázatban megjelenített művek közül két kivétellel mindben) kizárólag ilyenek találhatók. Ezen művek esetében a labiális töveken tehát elég következetes illeszkedésről lehet beszélni.

A nem illeszkedő, azaz illabiális tövön előforduló labiális alakok 36 mű⁷¹ 101 adatában fordulnak elő: „nagi melto}agokat niernek, es *be#lcz#leti#ketis* meg *e#regbetik*” (RMNy. I. 294. D7 r.), „Kalachokual hagigalnac cherepekuel Kijc mija hullanac # tar *fei#kuel*” (RMNy. I. 109. T v.), „*Kez#ck* munkaiat I}ten meg *algia*” (RMNy. I. 222. N2 v.), „MINNyaian ti kyc βomiuhoztoc I#yet#c az vizre, es *kykneç penz#c* ninczien, I#uet#c el” (RMNy. I. 337b A4 r.) stb. Az egynél több példát tartalmazó minták adatai a következő táblázatban láthatók.

A művek RMNy-száma	Az illeszkedő illabiális alakok száma	A nem illeszkedő labiális alakok száma	A nem illeszkedő labiális alakok aránya (%)
362.	55	7	11,29
162.	11	2	15,38

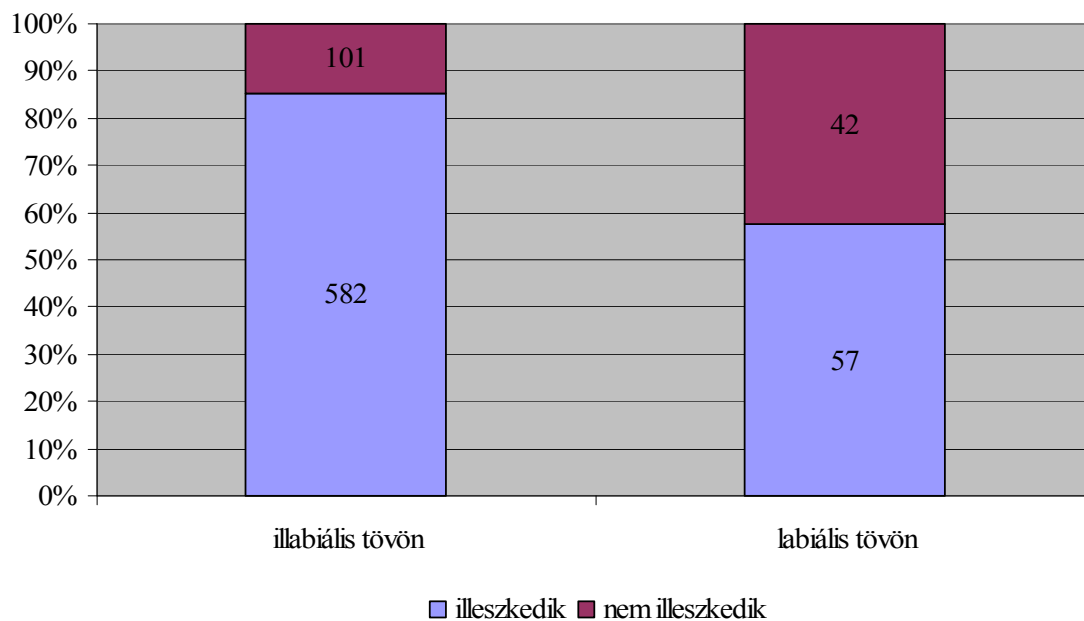
⁷¹ RMNy. I. 74., 95., 108., 109., 151., 156., 160., 162., 164., 171., 173., 186., 194., 205., 208., 222., 229., 233., 259., 264., 284., 294., 303., 308b, 311., 319., 320., 328., 334., 337b., 339., 340., 343., 345., 353., 362.

A művek RMNy-száma	Az illeszkedő illabiális alakok száma	A nem illeszkedő labiális alakok száma	A nem illeszkedő labiális alakok aránya (%)
186.	9	2	18,18
222.	9	2	18,18
205.	8	2	20,00
208.	10	3	23,08
151.	6	2	25,00
334.	15	5	25,00
319.	10	4	28,57
229.	8	4	33,33
194.	5	3	37,50
156.	2	2	50,00
259.	9	9	50,00
345.	2	2	50,00
74.	7	8	53,33
308b	1	2	66,67
311.	1	2	66,67
164.	1	3	75,00
294.	2	8	80,00
109.	1	11	91,67
303.	0	2	100,00
337b	0	2	100,00

17. táblázat: A T/3. birtokos személyjel illabiális tövön előforduló alakjai

Kevés műre jellemző, hogy nagyobb arányban használ illeszkedetlen alakokat. A jelentősebb adatszámú szereplő minták közül csak az RMNy. I. 259., 74., 294., 109. jelzetűekről valószínűsíthető, hogy a szerző nyelvének sajátossága az illabiális tövön is labiális birtokos személyjel használata. A dunántúli szerzők (RMNy. I. 259., 294., 109.: Méliusz, Egyeduti, Tinódi) esetében más toldalékokon is kimutatható a szuffixumbeli *ö*-zés. Székely István (RMNy. I. 74.) szuffixumbeli *ö*-zésére már MOLNÁR JÓZSEF is föl hívta a figyelmet (MOLNÁR 1963: 90), ennek eredete valószínűleg a keleti székely nyelvjárásokban keresendő.

A T/3. birtokos személyjel illeszkedéséről összefoglalóan az alábbiakat lehet elmondani. Az illabiális töveken 41 műben valószínű a következetesen illeszkedő toldalékhasználat, míg a labiális töveken csupán 11-ben. A labiális alakok nagyobb arányban szerepelnek illeszkedetlenül, mint az illabiálisak.

15. ábra: Az illabiális, valamint a labiális töveken előforduló illeszkedő és illeszkedetlen T/3. birtokos személyjelek aránya

Vagyis a labiális tövek toldalékolása még elég bizonytalan, az adatok 42%-ában nincs meg az ajakműködés szerinti illeszkedés, míg az illabiálisok esetében ez az arány csak 15%. A könyvnyomtatás nyelvében bizonyos területi kötöttségek is megmutatkoznak: például a dunántúli szerzők szuffixumbeli *ö*-zése ez esetben is jól látszik. Az illeszkedetlen illabiális formák bizonyos művekhez, szerzőkhöz köthetően jelennek meg, valószínűleg a kolozsvári nyelvhasználatra jellemző lehetett ez a jelenség, mert elsősorban e helyütt nyomtatott művekben, valamint az ugyancsak mezőségi származású Dávid Ferenc esetében mutatható ki.

5. A nyelven kívüli okok miatt variálódó elemek: a névszóragok változói

5.1. A FŐNEVEKHEZ JÁRULÓ RAGOK

5.1.1. A rendszer szilárd elemei

5.1.1.1. Az inessivusi és illativusi esetek és ragjaik

A TNyt. a vizsgált ragok használatáról az alábbiakat mondja el. A kései ómagyar korpusz adatainak „31,13%-a az alak és a funkció viszonyát tekintve »szabálytalan«-nak mondható” (KOROMPAY 1992b: 397). Ebből a nem hagyományos funkcióban (pl. illativusban) álló *-ban/-ben* az összes előfordulás 13,64%-a, míg az eredetitől eltérő funkcióban (pl. inessivusban) álló *-ba/-be* az összes adat 52,52%-a. Az alak és funkció megfelelésének három fő típusát különíti el: a) a *-ban-ben* és a *-ba/-be* használatát világosan megkülönböztetöt, b) a két ragot közös *-ba/-be* alakban kiegyenlítő típust, c) a két ragot a *-ban/-ben* javára kiegyenlítő típust (vö. KOROMPAY 1992b: 398–9). A korai középmagyar kori nyomtatott írásbeliséget képviselő korpusz adatait is elsősorban abból a szempontból fogtam vállatára, hogy mintái mely típust testesítik meg.

Az illativusi és inessivusi esetben álló névszók elkülönítése nem mindig egyszerű feladat, bizonyos esetekben pedig egyenesen lehetetlen. Több ige mellett mind a két vonzat megfelelő lehet, és mivel sokszor mindkét rag előfordul, ezért nem lehet az egyik vagy a másik mellett dönteni. További akadályt jelenthet, hogy bizonyos esetekben a maitól eltérhetett a korabeli vonzat. Ez esetben ellenőrizni kell az összes előfordulást, és statisztikai alapon, valamint a korra vonatkozó pótkompetencia (vö. FORGÁCS 1994) felhasználásával lehet valószínűsíteni egyik vagy másik vonzat meglétét. A korpusz azon példáit, amelyekről nem tudtam egyértelműen megállapítani, hogy mely esetet jelölik, kihagytam a vizsgálatból. Ilyen kétes esetek pl.: „El temettetek kegijg *C€}tantinapolijba*” (RMNy. I. 16. P7 r.), „Ennec okaert fel nem tamadnac a@ hitetlenec a@ itiletbe: }em a@ b%n#}#c a@ iga@aknac gi%lek#@et#kbe.” (RMNy. I. 74. A r.–A v.), „\$ maga czac k#zel egy kis ház-

ban bálla” (RMNy. I. 351. K3 r.), „a k#zen}égr#l valo gondvi}ele}ec, es hadakoza}oc adatic itt é k#ny%be mi el#nkbe” (RMNy. I. 90. f2 r.), „végéh#z vinne a' t#ruényec be#édit, mellyec írúa valánac a' k#nywbe, mellyet meg találta vala a' Helcias pap” (RMNy. I. 208. Yy2 r.), „az adĕ fel venni ment%nc vala Philep királyhoz *Macedoniában*” (RMNy. I. 324. I3 v.) stb.

Az illativusi esetben álló *-ba/-be* 90 mű⁷² 976 adatában fordul elő: „el menénc *Egiptusba*” (RMNy. I. 208. Yy7 r.), „ã tiz parancholat azért adatot nek%nc *el#nkbe*, hoL nylyuban meg erchęcec mindenec” (RMNy. I. 173. C6 v.), „egyic k#uet {ze a' má}ikat be *Erdelybe* az S@apolyai Iánoshoz” (RMNy. I. 360. 206 v.–207 r.), „Ime az }z%z *terehbe* fog e}ni, es fiat }z%l” (RMNy. I. 308b N4 r.), „Te adtál vidámságot az én *β%uembe*” (RMNy. I. 162. A6 r.) stb.

Ugyanebben az esetben 62 minta⁷³ tartalmaz összesen 375 *-ban/-ben* formájú ragot: „vegezetre e}%nk halálnak *torkaban*” (RMNy. I. 350. B3 r.), „Elk%lde a' fel}éges Király Berin#erte az Orbágba minden *Varmegyében* egy egy k#nyuet auagy Decretomot” (RMNy. I. 307. <:>4 r.), „Cziak hamar nagy *vitekb*en Daud e}ek” (RMNy. I. 303. A r.), „Papa hatalmasa az mig regnala, #rd#g orbaga meg gazdagula, e' beles vilag *vak}agban* iuta” (RMNy. I. 264. A3 r.) stb.

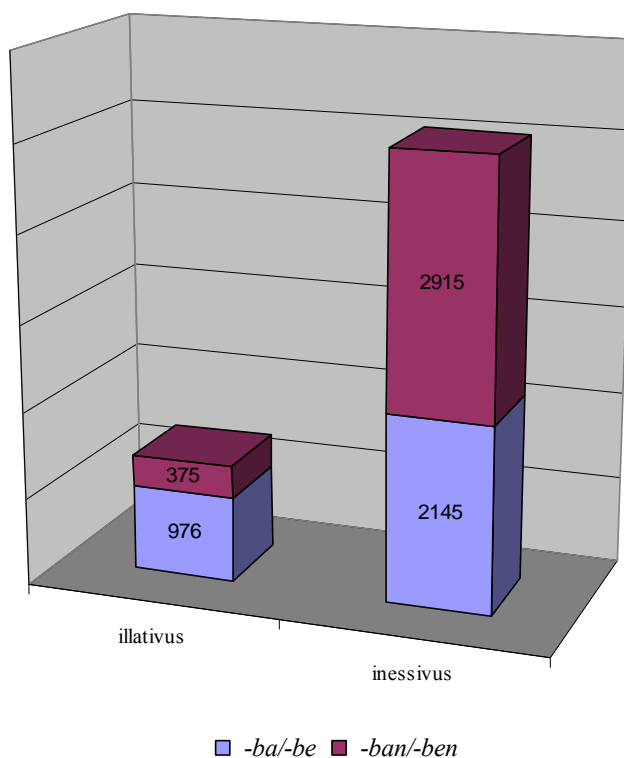
Az inessivusi *-ban/-ben* 2915 adatban fordul elő, minden mintában van rá példa: „az *ABCben* az i ees az ° thouabba az c ees az k nem }okath kewlewbewznek eg° ma}tol” (RMNy. I. 207. A v.), „ott lakoztanac mind az *Aegiptomban* valo budo}ä}okig” (RMNy. I. 334. Q4 v.), „kialtattya hogy ne élly%nc ily *felyetlensegb*®, *gy%l#ségb*® *irigységb*en es nagy *keuelségb*en, *buya}agban hami}sagban telhetetlenségb*en” (RMNy. I. 108. Hh3 r.), „Er#}en f% *mérgeben* az vitez Ban” (RMNy. I. 349. A4 r.) stb.

Az inessivusban álló *-ba/-be* hét minta kivételével (RMNy. I. 246., 295., 296., 308a, 315., 328., 343.) mindenütt megtalálható, összesen 2145 adatban: „Ma}t kedig a' mi %d#nkbe immár, vgyan el hatalmazot raitunc a' nagy β%k}ég” (RMNy. I. 334. a3 v.), „AZ I}ten ADAMTOL es EVATOL eg' fat tilta meg a@ Edennec *kertebe*, hog' annac *g%mlc@ebe* ne egienecc” (RMNy. I. 156. A2 r.), „a@ en lelkem ollán en bennem mint a@ Boptato *g'ermekbe*” (RMNy. I. 74. S3 v.), „Bent Ianos azt mongya, *kezdetbe* vala az

⁷² A következő művekben nincs példa: RMNy. I. 164., 260., 295., 296., 297., 328., 339., 343., 344., 346., 348., 350., 359. (L. a következő bekezdésben.)

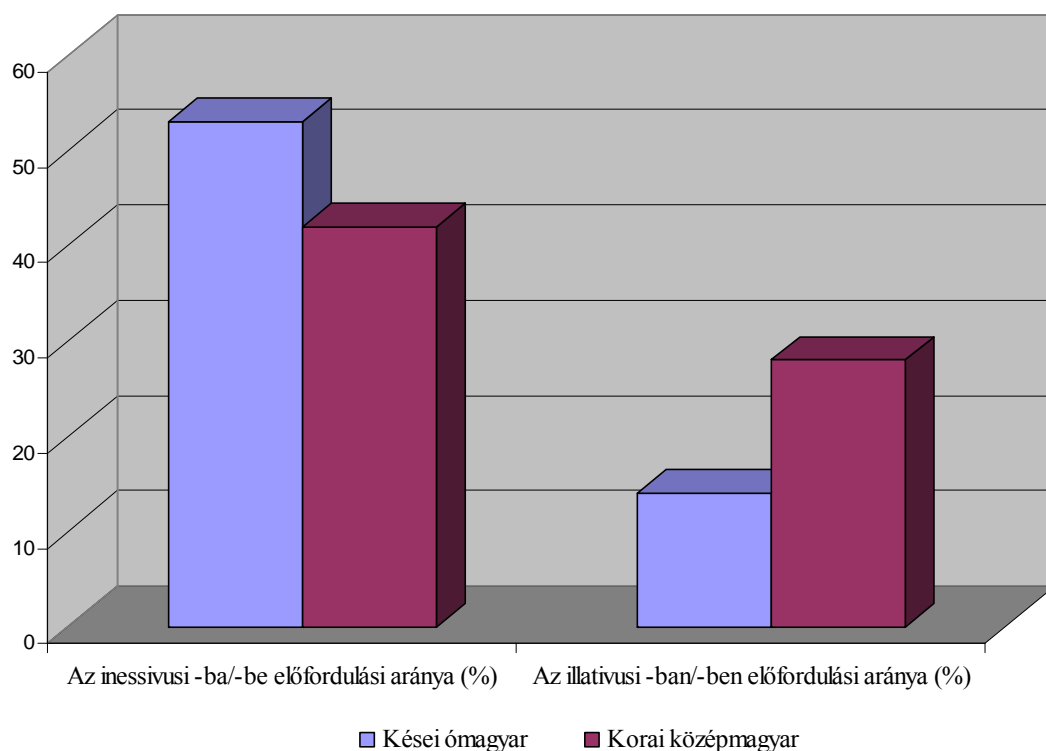
⁷³ RMNy. I. 13., 15., 64., 108., 109., 125., 151., 171., 173., 186., 194., 205., 207., 208., 218., 222., 233., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 311., 315., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

ige” (RMNy. I. 269. Q v.), „ha *Sodomába* l#ttec vólna e' czodác, mellyec l#ttec te benned, meg marattanac vólna mind e' mai napig” (RMNy. I. 186. C5 v.) stb.

16. ábra: Az illativusi és inessivusi *-ba/-be*, valamint *-ban/-ben* ragok aránya

Mindkét esetben jelentősebb számú adatban szerepelnek az eredeti illativusi *-ba/-be*, valamint az inessivusi *-ban/-ben* formájú ragok. Az előbbivel szemben kisebb arányban, 28%-ban fordulnak elő a másik alakváltozat példái, míg az utóbbi mellett 42%-ban. A kései ómagyar adatokkal összehasonlítva jól látszik a változás iránya: a *-ban/-ben* irányában kiegyenlítődő típus némileg megerősödött a nyomtatványokban, míg a *-ba/-be* kizárólagos használata felé mutató típus meggyöngült (l. 17. ábra).

17. ábra: Az esetnek megfelelő és nem megfelelő raghasználat a kései ómagyarban és a korai középmagyarban

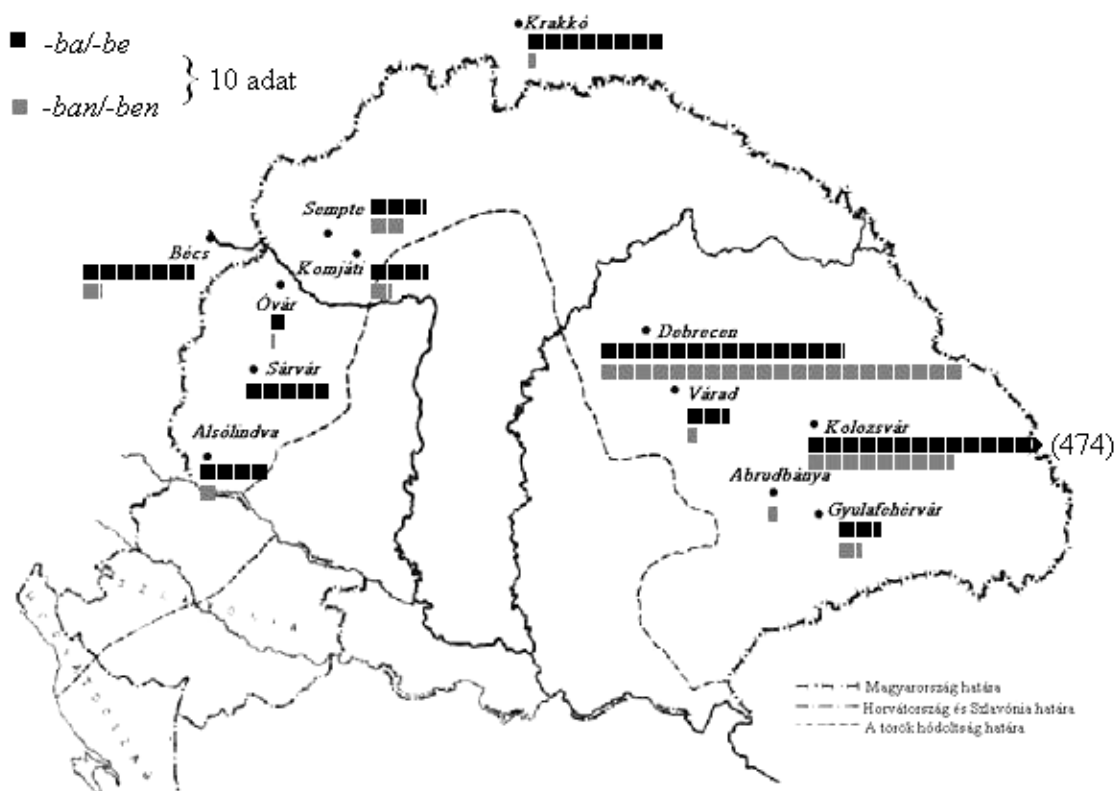
A *-ban/-ben* alakot mindkét esetben előnyben részesítő művek közül 12-ben a nazálist is tartalmazó alak *-ba/-be* formájú ellenpéldák nélkül, 16-ban 50%-nál nagyobb arányban fordul elő (l. 18. táblázat).

A művek RMNy-száma	Az illativusi -ba/-be ragok száma	Az illativusi -ban/-ben ragok száma	A -ban/-ben forma aránya (%)	A művek RMNy-száma	Az illativusi -ba/-be ragok száma	Az illativusi -ban/-ben ragok száma	A -ban/-ben forma aránya (%)
299.	7	8	53,33	264.	2	15	88,24
322.	5	6	54,55	340.	4	30	88,24
304/2.	3	4	57,14	367.	1	12	92,31
294.	2	3	60,00	349.	1	16	94,12
326.	2	4	66,67	260.	0	6	100,00
341.	4	9	69,23	295.	0	3	100,00
284.	3	7	70,00	296.	0	8	100,00
303.	3	7	70,00	297.	0	7	100,00
280.	1	4	80,00	328.	0	2	100,00
342.	3	13	81,25	339.	0	3	100,00
324.	2	13	86,67	343.	0	3	100,00
345.	1	7	87,50	344.	0	4	100,00

346.	o	6	100,00
348.	o	10	100,00
350.	o	19	100,00
359.	o	3	100,00

18. táblázat: Az illativusi *-ban/-ben* alakjai és más esetek

A 28 mintából húsz a debreceni nyomdából került ki Komlós András működése idején, az 1570-es években. A nyomda beavatkozását jól bizonyítja – más szerzők mellett – Valkai András két művének különbsége: az RMNy. I. 349-ben a 16 illativusi *-ban/-ben* mellett egy *-ba/-be* áll, míg az RMNy. I. 368-ban, amely Kolozsvárott jelent meg 1576-ban, két *-ban/-ben* van hét *-ba/-be* mellett. A Debrecenben ekkor megjelent művek java-része (18 mű) verses prózai alkotás. Ez a műfaj talán a zeneisége miatt kedvezett a nazális-ra végződő formának, továbbá a rím kedvéért is előfordulhatott az esetnek egyébként nem megfelelő rag használata.

18. ábra: Az illativusi *-ban/-ben* ragok területi megoszlása a kiadás helye szerint

Az inessivusi *-ba/-be* általánosnak mondható, ám csupán hat műben kizárólagos (RMNy. I. 16., 17., 74., 91., 92., 96.). Ezek szerzői közül kiemelendő Pesti Gábor: mindkét korpuszbeli műve szerepel a felsorolásban. Az ilyen használatú *-ba/-be* ragok mindössze

39 műben⁷⁴ fordulnak elő az átlagnál nagyobb arányban, ebből az RMNy. I. 155., 304/1., 351. számú nyomtatványokat kivéve minden esetben több mint 50%-ban. A minták zömében tehát inkább a *-ban/-ben* tölti be az inessivusi rag funkcióját.

Az egyes műfajok közül a graduálékban és a verses prózai művekben a legalacsonyabb az inessivusi *-ba/-be* ragok aránya (8,6, valamint 20,24%), míg a bibliafordításokban a legmagasabb (80%). Az előbbieket verses jellege a fentebb már említett módon bizonyára befolyásolta az alakváltozatok megoszlását.

A könyvnyomtatás első fél századában tehát már kirajzolódik az inessivusi és illativusi esetek következetes megkülönböztetésének igénye: az esetnek megfelelő (hagyományos) raghasználat már ekkor is gyakoribb a nyomtatott írásbeliségben, míg az inessivusi *-ba/-be* előfordul ugyan, de nem gyakoribb az esetnek megfelelő (hagyományos) raggal szemben, továbbá az illativusi *-ban/-ben* inkább szerzőhöz, műfajhoz vagy nyomdához (nyomdászhoz) köthető módon jelenik meg. A teljes következetes megkülönböztetés azonban ekkor még nem valósul meg⁷⁵.

5.1.1.2. Az instrumentalis-comitativusi rag hasonulása

A névutói eredetű instrumentalis-comitativusi ragot az ómagyar korban az etimon elején álló [*β*] kiesése után a *tő* és a rag hangteste között létrejövő hiátus különböző irányú megszüntetése vagy épp meg nem szüntetése miatt nagy alaki gazdagság jellemezte (vö. KOROMPAY 1991b: 309–10., KOROMPAY 1992b: 379–80). A középmagyar eleji nyomtatott könyvekben ebből a formakészletből már csak bizonyos elemek jelennek meg. A korpuszban magánhangzós szóvégeken *-val/-vel*, mássalhangzós szóvégeken az utolsó konszonánst jelölő kettőzött vagy egyjegyű betűvel (l. 2.2.), illetőleg hasonulatlanul, ugyancsak *-val/-vel* alakban találhatók meg.

A magánhangzós *tő*végeken a *-val/-vel* forma az általános: „hyre neue a@ euangeliomnac *predicala*}*aua*l #@ue mind e@ vilagnac halla}ara ki mene” (RMNy. I. 74. +3 r.), „Az Kyralne azzon, *leeniaua*l *Electraua*l oe}ze vez” (RMNy. I. 144. H4 v.), „*βa*@ huß eßtendeig *predical*tata a' *Noeua*l e@ hittetlen vilagnac” (RMNy. I. 156. A4 v.),

⁷⁴ RMNy. I. 13., 16., 17., 63., 74., 78., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 109., 144., 154., 155., 156., 162., 186., 194., 205., 208., 213., 219., 220., 229., 243., 259., 299., 304/1., 308b, 337b, 351., 362.

⁷⁵ Egyetlen műben példátlan egyaránt az inessivusi *-ba/-be* és az illativusi *-ban/-ben*: az RMNy. I. 308a jelzetűben. Ám az illativusi adatok kis száma miatt ebben sem vehető biztosra a következetes megkülönböztetés.

„Su}anna be i#ue attyauual annyauual, édes magzattyauual attyafiaiujual, es rokon}agiual }oc io baratijual” (RMNy. I. 108. Bb3 r.), „az Pa}cha el#t negy báz eztend#uel t#t vala az I}ten igeretet Abrahamnac” (RMNy. I. 362. ccc2 v.), „minden hazugoknak az % ríbek lißen az ioban, mell t%zuel, es kink%uel ig, mell az mc}odik halcl” (RMNy. I. 49. Xx4 r.), „zapor es%uel #t meg haboritom” (RMNy. I. 108. H3 r.), „minden igaz tanyitoknakis tizti, hogy a' Chri}tu}t vgy tanicza, hogy valóba k#ue}}e, mind hitiuel, mind életiuel” (RMNy. I. 362. 277 r.) stb., két kisebb minta (RMNy. I. 125., 315.) kivételével minden műben van rá példa, összesen 1211 adatban.

A leggyakoribb alakváltozat a mássalhangzós tövégeken jelentkező geminált forma: „el iöue}et nagy ohaita}}al vártác, es nagy fohazkoda}}al” (RMNy. I. 353. z3 r.), „NALadnal hatalmasbbal ne ver}engy” (RMNy. I. 92. C3 r.), „chapo ruddal agyon vertec” (RMNy. I. 90. b3 r.), „haromféle tulaidon}ággal k%l#mb#z egyéb tsillagoktul” (RMNy. I. 334. Q5 r.), „ne olgyecz%k, mint az czyaplároc az io bort az hituánnal, az I}t® ighiet az hamis emberi tudománnial” (RMNy. I. 194. B3 r.), „AZ oro@lan a@ iwghal ees egijebekkel meg @er@ewdek” (RMNy. I. 17. 11 v.), „nem hazudnac a' bent prophetác, meg }em chalnac az # i#uend# monda}ockal es hi}toriaiiockal” (RMNy. I. 95. A4 r.), „meg tanyit mi móddal berezze meg azokat, tudni illic: nagy kinnyal, halallal, es fel támada}}al, es #r#ckf valo wralkoda}}al” (RMNy. I. 362. a4 v.), „a' lelkeket meg ne foyczuc es olczuc t%bel [!] va}}al bidolommal ne kerget}uc” (RMNy. I. 233. R4 r.), „\$r%ll hogy leßen egy hadban Czaßárral” (RMNy. I. 351. F r.), „Akhab kirallyal en ma bembe lebec” (RMNy. I. 108. h2 r.), „nagy }egyennel el futnánac” (RMNy. I. 95. C r.), „Viadalt #c hegy#s t#rrel kezdenec” (RMNy. I. 109. Q r.), „Mana}es kiraly f%oréßbel metzeté kett#” (RMNy. I. 95. C2 r.), „Egik a' ma}ikat igen kezdek kezzel ott arczol czapado}nia” (RMNy. I. 342. B2 v.) stb., mindegyik műben van rá példa, összesen 1845 adatban.

A mássalhangzós tövégeken -val/-vel formájú – azaz nem hasonult – alakváltozat 42 műben (l. 19. táblázat), 325 adatban fordul elő: „Nagy }ira}ual adak az kopor}onak” (RMNy. I. 296. A3 r.), „minket a' te }zent aiandekidual meg elegit#ttel” (RMNy. I. 308b X4 v.), „nagy }oc fel fualkot}agual, hami}}agual, kép mutato bin tarta}}al [!] naponkent vétkez%nc” (RMNy. I. 362. 307 r.–v.), „ßeghén nyomorultakual Ideghenekkel [!] iol nem tébnek” (RMNy. I. 88a C r.), „be tellie}egietek }ent lelekuel, ihlee}uel” (RMNy. I. 13. X5 r.), „minem# tu}akodá}a vagi€ az valaßtottáknac a' te}tuel, b%nuel es az #rd#guel” (RMNy. I. 194. B v.), „illy nagy dih#}éguel ne vegy® hatalmat” (RMNy. I. 353. h3 v.), „# magoc minden telhetetlen}eguel, keuely}eguel, tobzoda}}al [!], reßeg}eguel, parazna}agual, lopa}}al [!], czalard}agual rakuac” (RMNy. I. 362. 282 v.), „az

Chri}tu}nak euangeliomót iré Sido *bet%okuel*” (RMNy. I. 49. A v.), „k#ny% bebeddel [!] es igaz *ertelemuel* boloc” (RMNy. I. 151. a3 v.), „en t%t#k#t *vizuel* kereftellek” (RMNy. I. 49. B r.) stb.

Változót tehát a mássalhangzós szóvégeken szereplő hasonult, illetőleg hasonulatlan alakok alkotnak. Az alábbi táblázatban a nem hasonult alakokat is tartalmazó művek adatait ábrázoltuk, feltüntetve a geminátát tartalmazó adatok számát is.

A művek RMNy-száma	Nem hasonult alakok	Geminátát tartalmazó példák	A művek RMNy-száma	Nem hasonult alakok	Geminátát tartalmazó példák
8.	7	4	299.	1	32
13.	31	7	304/2.	1	19
15.	1	9	307.	1	15
49.	58	4	308a	9	0
64.	1	13	308b	4	4
88a	13	8	322.	5	13
92.	1	49	328.	9	11
98.	1	6	337b	5	3
108.	5	13	339.	1	4
109.	29	30	340.	1	12
125.	1	6	343.	1	6
151.	5	13	345.	2	5
160.	11	13	346.	1	27
169.	3	6	348.	6	8
171.	9	13	349.	1	12
181.	6	10	350.	4	3
194.	6	72	353.	19	90
222.	9	7	359.	3	6
259.	1	44	362.	32	131
264.	7	12	367.	1	3
295.	4	8	Összesen	325	753
296.	9	2			

19. táblázat: A nem hasonult instrumentalis-comitativusi ragokat tartalmazó művek nem hasonult és geminátát tartalmazó adatainak száma

Egyetlen műben (RMNy. I. 308a) a hasonulatlan alakok kizárólagosak. E nyomtatvány mintájában egy – bizonytalan olvasatú – rövid mássalhangzós példa volt, tehát valószínűleg a tiszta hasonulatlan típust képviseli. A többi mintában nem kivétel nélküliek a hasonulatlan alakok, ám hét műben (a nagyobb minták közül az RMNy. I. 13-ban és 49-ben szignifikáns)

többségben vannak (RMNy. I. 8., 13., 49., 88a, 296., 337b, 350.), illetőleg további 17-ben jelentősebb arányban fordulnak elő.

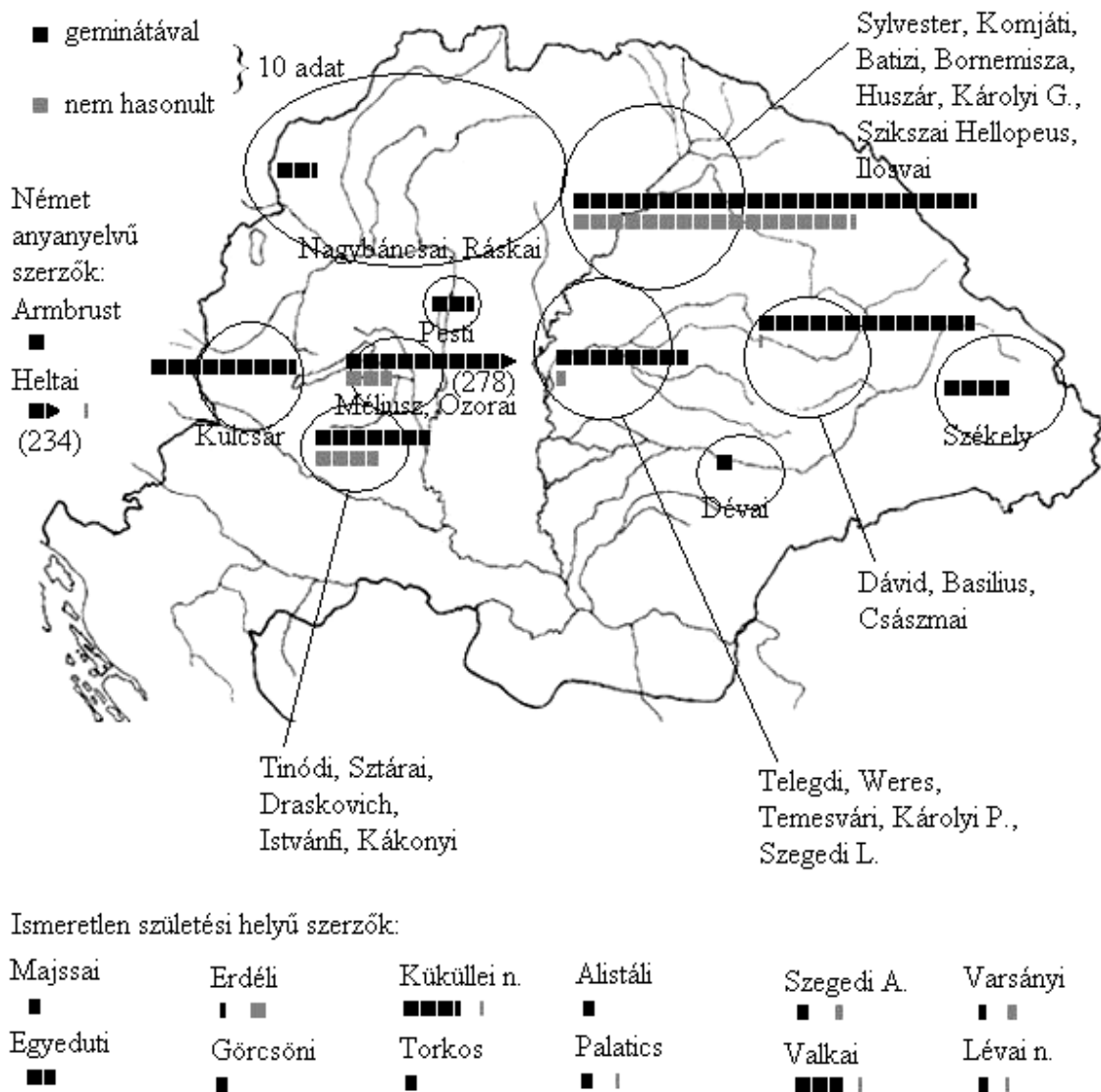
Meg kell vizsgálnom a hasonulatlan alakok hangtani felépítését, hogy kizárhassam a fonetikai kötöttségű alakváltkozás lehetőségét. Kizárólag mássalhangzós tövég utáni *-val/-vel* alakokat tartalmazó nyelvmlékek a kései ómagyar korpuszában sem voltak. Bizonyos művekben azonban a *k* és *g* utáni ragok voltak hasonulatlanok, míg más konzonánsok után hasonult alakok kerültek. (KOROMPAY 1992: 379). Ilyen hangtani kötöttség a korpusz adatain nem látszik: mindenféle mássalhangzó után következhet *-val/-vel*. Egy-egy lexéma vagy morféma után szórványosan előfordul az egyes műveken belüli ingadozás, ám jóval többször találhatók következetes megoldások. Az ingadozás néhány példája: „Begehén *nyomorultakual Ideghenekkel* iol nem tébnek” (RMNy. I. 88a C r.); „No }emit en arrul nem panazolkodom, mert nem i#het vizza *azual* azen karom” (RMNy. I. 350. B3 r.), de: „*Azzal* }emit Adam attiank nem gondola” (A2 v.); „minem# tu}akodá}a vagi€ az valaßtottáknac a' te}tuel, b%nuel es az #rd#guel” (RMNy. I. 194. B v.), de: „b%ont b%onnel b%ontet” (Eeee2 r.); „Agyon I}ten nekic olj io malaztot / Taplalyac io *borral* }eb#c deakot” (RMNy. I. 109. Q4 r.), de: „Az vr es az aßßon bir # hazauual / Kinec # akaria lehet io *borual* / Az kit lat hogy eng#delmes dolgauual / Az %re}t nem marad % poharauual” (Q3 r.) stb. Ez utóbbi példa jól illusztrálja, hogyan befolyásolhatja pl. a verses jelleg az alakváltozatok megoszlását: a rím kedvéért él Tinódi a hasonulatlan formával.

A hasonulatlan alakok 23 ismert, négy ismeretlen szerzőjű, továbbá hat többszerzős nyomtatványban fordulnak elő. A következő szerzőkre, ill. művekre a nem hasonult alakok előnyben részesítése jellemző: Batizi András, Sylvester János, Erdéli Máté, Komjáti Benedek, Varsányi György, RMNy. I. 308a, 337b. Erdéli Máté és Varsányi György születési helye és életrajza ismeretlen (Erdéli – nevéből kiolvashatóan – talán a nyelvterület keleti felén született). Batizi, Sylvester és Komjáti azonban egyaránt az északkeleti vidék szülőtte, ezért nagyon valószínű, hogy – főleg a század első felében – erre az országrészre jellemzőbb lehetett a hasonulatlanság. A kései ómagyar korpuszában adatai is ilyesféle területi megoszlást mutattak (KOROMPAY 1992: 379).

Bornemisza Péter, Méliusz Juhász Péter, Szikszai Hellopeus Bálint, Sztárai Mihály, Huszár Gál, Szegedi András, Szegedi Lőrinc, Tinódi Sebestyén műveiben, továbbá az RMNy. I. 108., 160., 222., 264., 308b, 322., 353. ismeretlen, ill. többszerzős nyomtatványokban nagyobb arányban szerepelnek hasonulatlan alakok. Bornemisza, Huszár Gál és Szikszai ugyancsak az északkeleti részekhez köthető, míg Méliusz és Sztárai a Délkelet-, ill. Dél-

Dunántúlhoz. Így valószínű, hogy a déli vidékre is jellemző lehetett valamelyest a vizsgált jelenség, beleértve Szeged környékét is, hisz a két, nevéből valószínűsíthetően szegedi szerző is ebbe a csoportba sorolható. Meg kell jegyezni azonban, hogy több szerző esetében feltételezhető másodlagos nyelvjárási hatás is, hisz pl. Méliusz vagy Tinódi dunántúli származásának betudható jellegzetességei mellett más vidékekre jellemző megoldásokat is használ, mert életük nagy részét nem a Dunántúlon töltötték.

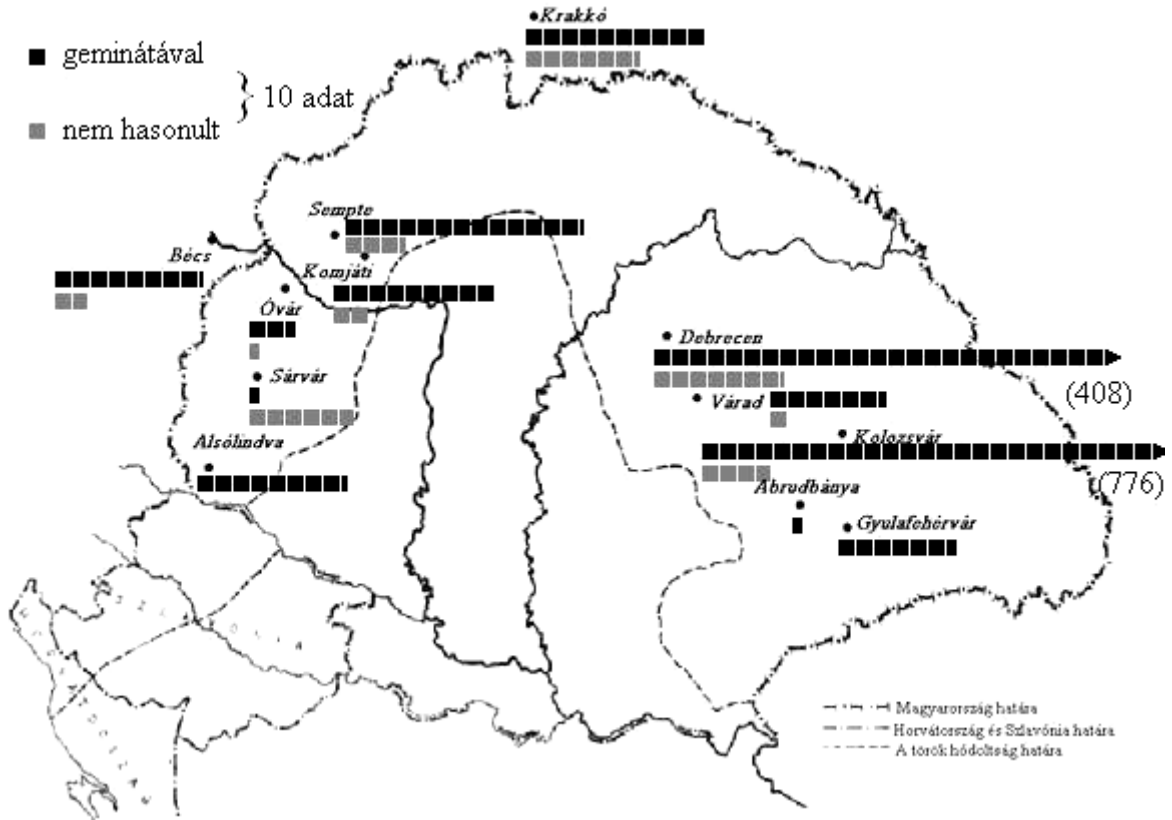
A szerzők születési helye szerinti összesített megoszlást az alábbi térkép ábrázolja.

19. ábra: Az instrumentalis-comitativusi rag geminatívával jelölt és hasonlatlan alakjainak megoszlása a szerzők születési helye szerint

Az egyes nyomdákban megjelenő hasonlatlan alakok számát nem a nyomdahely, hanem a műveket megjelentető szerzők nyelve befolyásolta elsősorban. Pl. Felvidéken és Nyu-

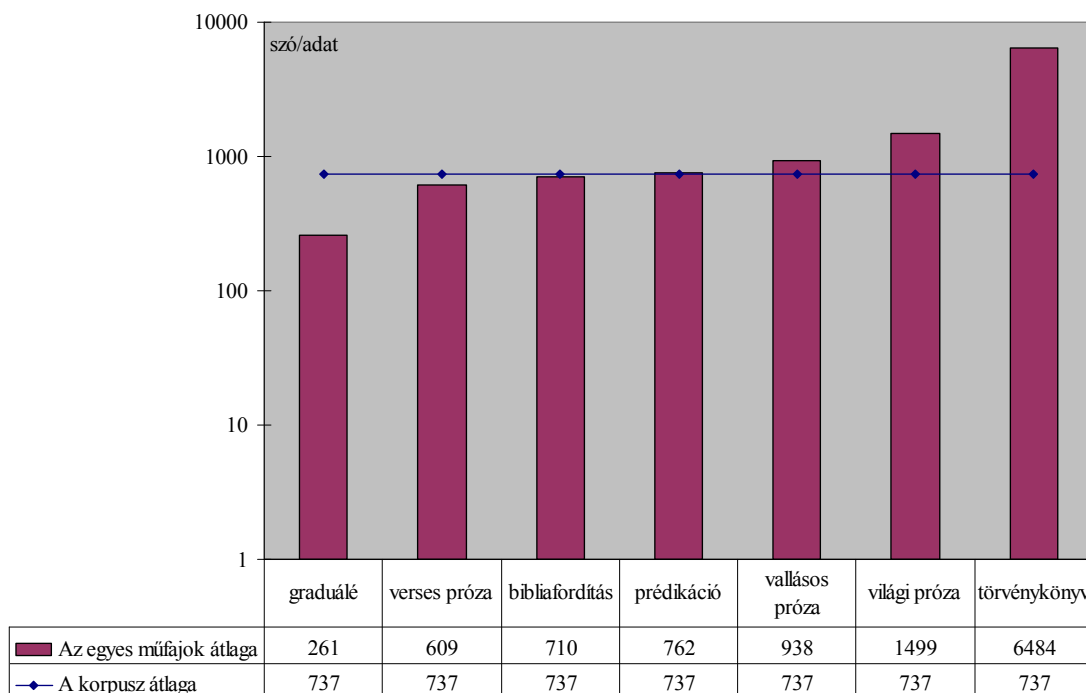
gat-Dunántúlon a fenti térkép tanúsága szerint nem lehetett jellemző a hasonulatlanág, ám az óvári, komjáti és semptei nyomdákban mégis megjelenik az északkeleti vidékekről jött Huszár Gál és Bornemisza Péter nyomdászati tevékenysége révén, Sárvár-Újszigeten pedig túlnyomórészt hasonulatlan alakokat tartalmazó művek jelennek meg Sylvester János gondozásában:

20. ábra: Az instrumentalis-comitativusi geminátával jelölt és hasonulatlan alakok megoszlása nyomdák szerint

A két térkép összevetése azonban fontos tanulsággal szolgál: a XVI. századi nagyarányú migrációs folyamatok kedveztek a különböző nyelvjárási jelenségek keveredésének, ez esetben a keleti gyökerű jelenség nyugatra-északnyugatra hurcolásának.

A vizsgált alakváltozatok műfaj szerinti megoszlását kell még megemlítenem, amely az alábbiak szerint alakul. A kalendáriumokban és a drámai művekben nem volt hasonulatlan példa a korpuszban. A további műfaji csoportok hasonult és hasonulatlan alakjainak megoszlását a következő diagram ábrázolja.

21. ábra: A hasonlatlan *-val/-vel* ragok száma a különböző műfajú szövegekben

Az ábra vízszintes vonala a korpusz átlagát mutatja, amely 737 szavanként egy hasonlatlan adat előfordulását jelenti. A vonal alatti oszlopok a gyakoribb előfordulást jelzik (hisz kisebb mintában fordul elő átlagosan egy adat). Eszerint a graduálékban jelentősen, míg a verses prózában és a bibliafordításokban kisebb mértékben az átlagost meghaladó a hasonlatlan alakok aránya. Ez arra enged következtetni, hogy a hasonlatlanság mögött mégiscsak lehetnek hangtani tényezők: az énekelt szövegek ritmikai viszonyai talán befolyásolhatták a *-val/-vel* megoszlását.

Tanulságos külön megvizsgálni a korpuszba került öt protestáns énekeskönyv (RMNy. I. 108., 160., 222., 264. 353.) adatait. A Kolozsvárrott és Komjátiban megjelentekben (RMNy. I. 108., 353.) arányaiban jóval kevesebb hasonlatlan alak található. Az előbbi Heltai Gáspár, az utóbbi Bornemisza Péter gondozásában jelent meg, az ő beavatkozásuk nyomait viseli. Illusztrációképpen álljon itt két Bornemisza által kijavított példa (a váradi és a debreceni énekeskönyvekből vett azonos szöveghelyekkel szembeállítva): „Bodogoc azoc ki I}tent félic, es igaz *hituel* kik #tet ve#ic” (RMNy. I. 222. N2 v.), de: „Bodogoc azoc kic I}tent félic, es igaz *hittel* kic #tet vé#ic” (RMNy. I. 353. g2 v.); „Etekuel *itokual* #c }emmit nem gondolnac, *hideguel* hala}okon egy Bálát }em bankodnac” (RMNy. I. 264. e3 v.), de: „Etekuel [!] *itokal* #c }emmit nem gondolnac, *hideggel* halá}ok€ egy Bálatt }® bankodnac” (RMNy. I. 353. h2 v.).

Összefoglalva a korpusz adataiból kirajzolódó képet: a vizsgált időszakban főként északkeleti-keleti, továbbá talán déli, délkelet-dunántúli dialektális kötöttségű alakváltakozásként jelennek meg a hasonult és hasonulatlan formák. Mivel tiszta hasonulatlan alakokat használó nyelvváltozatra az adatokból nem lehet következtetni, ezért az egyes dialektusokban különböző mértékű hasonulatlanlás feltételezhető, amelyet – mivel egyéb függőség nem mutatható ki – valószínűleg lassan megkopó nyelvjárási archaizmusként lehet értékelni. A gyakorisági adatok alapján a verseseinek jelleg hangtani korlátként jelenik meg az instrumentalis-comitativusi rag változóértékeinek megoszlásában. Bizonyos esetekben kimutathatók normatív törekvések is: a keleti vidékekről származó – azaz egyébként hasonulatlan alakokat használó közegben élő – nyomdászok már ki-kijavítják, valamint saját nyelvhasználatukban is előnyben részesítik a hasonult alakokat, elősegítve ezzel az azok irányában már megindult kiegyenlítő normává válását.

5.1.1.3. A superessivusi rag alakjai

A superessivus ragja a primer *-N* locativus alaki módosulásával, a szuffixum előtt zömmében középső nyelvállásúvá egységesült tövéghangzók toldalékhoz vonódásával testesült az ősmagyar és az ómagyar korban (vö. KOROMPAY 1991b: 296–7). Az alsó nyelvállású véghangzós alakok az állapotatórózói funkcióra foglaldtak le, ám némi keveredés – a sztenderdben és nyelvjárásokban egyaránt – mindkét esetben máig jellemző a nyílt és közép-zárt formák között. Ez azonban nem jelent igazi ingadozást, egy-egy alakban vagy zárt, vagy félig zárt előhangzó van, vagyis nyelvi változóról e tekintetben nem lehet beszélni. Ám a raghoz vonódott magánhangzónak az ómagyarban megindult a labialitás szerinti illeszkedése, a középnyelvi elején a palatális alakokon illabiális és labiális váltakozásban élő nyelvi változó a folyamat végső fázisát mutatja. Másfelől a ragvégi nazális bizonyos szerzőkre és bizonyos művekre jellemző nyúlása figyelhető meg. A két váltakozásból adódó 12 kombinációs lehetőség közül csak némelyek jelennek meg.

A superessivusi rag változói közül először a nyúlásos jelenséget tartalmazókat vesszük szemügyre. A magánhangzós szóvégeken jelentkező *-n* forma esetében csak a ragvégi *n* időtartama alkot változót. A 782 adat közül mindössze 11-ben található a hosszú *n* jelölése: „%neki #ueccz#ie b%r vala az # derekañ k#r%l” (RMNy. I. 49. B r.), „Bodogok az kik meg tarték annak az % paranczolatit, hoL hatalmok legen %nekik az il# fčň, ęs az kapukoñ be

menőenek az véro}ba” (RMNy. I. 49. Yy v.), „a@ ũ *hel'én*n ve}}e czac egg'iket a@ kett#nec” (RMNy. I. 77. B2 r.) stb., a többiben rövid: „ees }okan ewrijlnek a@ ew @*ijlete*}en” (RMNy. I. 16. P8 v.), „el c@udalko@ik a@ i}tennek nagy *B#lc@e*}eghén, es meg mondhatatlan Io *voltan*” (RMNy. I. 88a D5 v.), „Minden kazdag}ágot *Budán* hagyánac” (RMNy. I. 351. E3 r.) stb. A hosszú nazálist tartalmazó példák az RMNy. I. 49-ben és az RMNy. I. 77-ben szerepelnek.

A veláris *-on* esetében is csak az *n*-t érintő változóra van példa a korpuszban, a 657 adatból 35 esetben található hosszú nazális: „ki vélaßt'ék ez *vilčoň* az iokot az gonosoknak *k#zz#le*” (RMNy. I. 49. %o3 v.), „}enki nem adhat *aičndokoň* enghemet %nekiek” (RMNy. I. 49. dd4 v.), „nagy giakorta fogot meg e}ni, Neha valasztot *fiakonnis t#rtenni*” (RMNy. I. 303. B v.), „Annak okaert ez mai *naponnis* te neked aianl%k magunkat” (RMNy. I. 346. M2 r.), „*azonnis* igyekez%nc hogy a Chri}tu}t tik#r%l es peldaiol el#nkbe vegy%c” (RMNy. I. 151. e v.), „Az Vrnac napian, [...] }-a' töb *napokonnis*, [...] a' Mini}ter [...] imadgya az VR I}tent” (RMNy. I. 353. B r.) stb., a többiben rövid: „*Aiándékon v#ttétec: aiándékon* adgyátoc” (RMNy. I. 186. C2 v.), „ne legien annak hatalma a@ en *fiamon*” (RMNy. I. 322. A r.), „ollyan vagyoc, mint a' *heazaton* valo egyes veréb” (RMNy. I. 162. c2 v.) stb. Ez esetben nemcsak a szóvégi megnyúló nazálist következetesen jelölő RMNy. I. 49. és 77. szerepel az idézett művek között, hanem további négy nyomtatvány is, viszont kizárólag az *IS* partikula előtti nyúlás jelölése fordul elő bennük, más szóvégi példák nincsenek. Az *-on* többi adata rövid *n* jelölésével szerepel: „az ew wranak fijget ho@ot volna *aijandekon*” (RMNy. I. 17. A v.), „hatalma nem vólt a' Chri}tus *Ie}u}on*” (RMNy. I. 102. F2 r.), „a@ Hi}pano}oc meg vereec #k#t, kiknec *kon'haiokon* talalanac eg' s%t#t embert a' niar}}on” (RMNy. I. 156. Kk2 v.) stb.

A labiális palatális alakváltozat esetében mindössze két példa van a nazálisnyúlásra. Az egyik abszolút szóvégi az RMNy. I. 49-ben: „% k#z#tt#k tiz napnél *t#bb#ň* ott volt” (dd4 v.), a másik a partikula előtti intervokális nyúlás példája az RMNy. I. 213-ban: „S-nem találhatának penig ollian řep azbonijállatok mind az egéß *f#ld#nnis*” (Cc3 v.).

Az illabiális palatális esetében a hosszú nazális háromféle jelölésmódjával 28 példa található. Az *ň*-re 17 adat van, mind az RMNy. I. 49-ből: „Az i}tennek kemiń itilete az *embereň* vaŁon” (%o3 v.), „EgŁ *keňereň* vaŁok vele, az az egŁ *ileteň*” (%o4 v.) stb. Az *nn* jelölés hétszer szerepel, az RMNy. I. 8-ban: „Ho@dyde a@ thangyrokath. Az @*eekenn* wadnak” (38.) stb., az RMNy. I. 160-ban: „az I}teni Dichereteckel }em élne termeßete ellen a' korchomakon es egyéb *zabalo helekenn*” (A2 v.), az RMNy. I. 77-ben: „má}utt kellene a@ c,

imill'en *hel'enn. gác@ vac@ rác@*" (A4 r.) stb., és az RMNy. I. 144-ben: „TRAGOEDIA MAGIAR *NELVENN, AZ SOPHOCLES ELECTRAIABOL*” (címlap). Az *IS* partikula előtti intervokális nyúlásra négy adat van: „igy }oha az *hiuekennis* }oha }emmi t#rtenet nem eshetic” (RMNy. I. 194. A2 v.), „az nap az *ś* fenyeuel az rut *helyennis* ielen vagyon” (RMNy. I. 171. L r.), „*tengerennis* nagy czuda képpen által hoz” (RMNy. I. 362. bbb r.), „io *neuennis* v#ttem kegielmett#l” (RMNy. I. 260. B4 r.). Az *-ön* és *-en* rövid *n*-t tartalmazó példáit l. alább, a labialitás szerinti illeszkedésről szóló bekezdésben.

A hosszú nazálist tartalmazó superessivusi ragok számadatai összesítve az alábbi táblázatban láthatók.

A művek RMNy-száma	A hosszú nazálisra végződő adatok száma
8.	3
16.	1
49.	53
77.	7
144.	1
151.	1
160.	1
171.	1
194.	1

A művek RMNy-száma	A hosszú nazálisra végződő adatok száma
213.	1
260.	1
303.	1
344.	1
346.	1
353.	1
362.	1
Összesen	76

20. táblázat: A hosszú nazálisra végződő superessivusi ragok a korpuszban

Mindez azt jelenti, hogy valódi változóértékként csak az RMNy. I. 8., 49. és 77. esetében kell a hosszú *n*-t tartalmazó alakokkal számolni (l. még 6.1.).

A superessivusi rag másik alakváltozása a palatális alakok labialitás szerinti illeszkedésével kapcsolatos. A 72 labiális palatális adatból 58 teljes illeszkedést mutat, azaz labiális tőhöz járul: „HATOD napon, ter#mte, a@ *βara@ f#ld#n* valo eel# allatokat, es a@ embert” (RMNy. I. 156. A v.), „mind haragodat a' te nepeden, mind irgalma} }agodat *hiueiden*, Boktad meg mutatni az *b%on#}#k#n*” (RMNy. I. 353. h r.), „Valanak penig az itel# *βek k#rni%l, t#b* itel# *βek*ekis, huzon negy, es azokon a' *βek#k#n* latam hog ilnek vala huzon neg venek” (RMNy. I. 259. S3 r.), „eyel *t#ml#kk#n* által kelene a' Dunan” (RMNy. I. 156. f3 r.), „Altal ment volna a@ mi *l#k%nk#n*” (RMNy. I. 74. R7 v.) stb.

A művek RMNy-száma	A labialitás szempontjából illeszkedő adatok száma
15.	2
49.	3
74.	2
108.	1
109.	2
151.	1
156.	3
158.	1
160.	1
173.	1
192.	1
194.	1
205.	1
213.	4
222.	3
233.	1

A művek RMNy-száma	A labialitás szempontjából illeszkedő adatok száma
259.	1
264.	2
295.	1
308a	1
311.	1
319.	1
328.	1
334.	3
343.	5
348.	2
350.	1
353.	8
362.	2
367.	1
Összesen	58

21. táblázat: Az illeszkedő labiális palatális superessivusi ragok a korpuszban

A 14 illabiális tövön előforduló, azaz labialitás szempontjából nem illeszkedő adatból: „Az *t#re}#n* igen emb#rk#denec” (RMNy. I. 109. T v.), „Gondot adoc en az oly emberekne Kic ßegin *feiem#n* nem ke}er%lnec” (RMNy. I. 109. Q2 v.), „ISTEN vij t}illagot táamazta *nap kelet#n*” (RMNy. I. 334. Q2 v.), „el i# az *itélet#n*, a' melyre mindnyáian várioc” (RMNy. I. 334. A3 v.), „eßt io *neu#n* fogadgyad” (RMNy. I. 109. aa4 r.), „k#l#mb}zes k#uetk#zik e}z#n hogi az planetak k#}z#l mellik vala}zta}}ek az e}ztend#i vra}agra” (RMNy. I. 294. D4 v.) stb. Ezek három mű jellegzetességeiként táruinak elénk: az RMNy. I. 109-ben, 294-ben és 334-ben. Az adatok dunántúli szuffixumbeli ö-zésre utalnak, hiszen Tinódi Lantos Sebestyén és Kulcsár György biztosan, Egyeduti Gergely pedig valószínűleg ebből az országrészből származik (vö. MOLNÁR 1963: 235). Tinódi másik korpuszbeli művében (a *Cancionale* c. históriásének-gyűjteményben) azért nem található meg a jelenség, mert Heltai nagymértékben átírta azok nyelvét saját szája íze szerint. Kulcsár korábbi két művéből pedig csupán egyetlen labiális palatális superessivusi adat van: „f# képpen ackor kezd az *emb#r#k#n* hatalmat venni az ellen}ég” (RMNy. I. 319. D5 v.), amelyben – az egyébként ö-ző – tőhöz labialitás szerint illeszkedik a rag (l. még alább). A három műből egyedül az Egyeduti-kalendáriumban kizáró-

lagosak az illeszkedetlen labiális palatális példák, ám annak kicsiny mérete miatt a mintavétel hibájával is számolni kell.

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
109.	7	2
294.	2	0
334.	5	3
Összesen	14	5

22. táblázat: A nem illeszkedő labiális palatális superessívusi ragokat tartalmazó művek a korpuszban

A 407 illabiális palatális adatból 51 labiális tőhöz járul, azaz nem illeszkedik. Ezek közül 43 a *földen* szóalak példája: „hoßbu ideig élhe}s é *f#liden*” (RMNy. I. 86. D6 v.), „a *f#liden* a népec meg rem%lnec” (RMNy. I. 91. A5 r.), „Felgyuytottác az I}tennec e' *f#liden* minden haylekit” (RMNy. I. 162. T2 v.) stb. További példák: „Melly hitb#l mind az által naponként gy#zedelmet vegy%nc minden nyaualyainkon es ellen}eginken, az b%n#n, halalon, #rd#gen” (RMNy. I. 362. bbb2 r.), „ez e' dragalatos k#nyw, a' mi *nyelu%onken* is oluo}tathatot volna” (RMNy. I. 90. c v.), „Hegyen v#lgyen gialog budo}ik vala” (RMNy. I. 303. B4 r.), „nem hadnac te benned egy k#uet a' má}ic k#uen” (RMNy. I. 218. L7 r.) stb. Az adatokat tartalmazó 27 műből (l. a 23. táblázatban) 15 Heltai névéhez köthető kolozsvári nyomtatvány. Az ő nyelvének minden bizonynal jellegzetessége lehetett a szuffixum labialitás szempontjából történő elhasonulása (vö. a következő bekezdéssel, ill. az allativusi ragról szóló 5.1.1.6. fejezettel).

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
17.	2	3
74.	1	5
86.	2	0
90.	2	17
91.	1	2
95.	4	9
101.	3	1
154.	1	2
156.	1	7
162.	8	2

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
186.	4	11
194.	1	6
205.	1	11
207.	1	5
208.	1	4
218.	1	1
219.	1	0
288.	2	1
303.	1	4
308a	1	1

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
308b	1	0
326.	1	7
328.	1	4
351.	2	15

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
359.	1	1
360.	4	22
362.	2	17
Összesen	51	158

23. táblázat: A nem illeszkedő palatális illabiális superessivusi alakokat tartalmazó művek a korpuszban

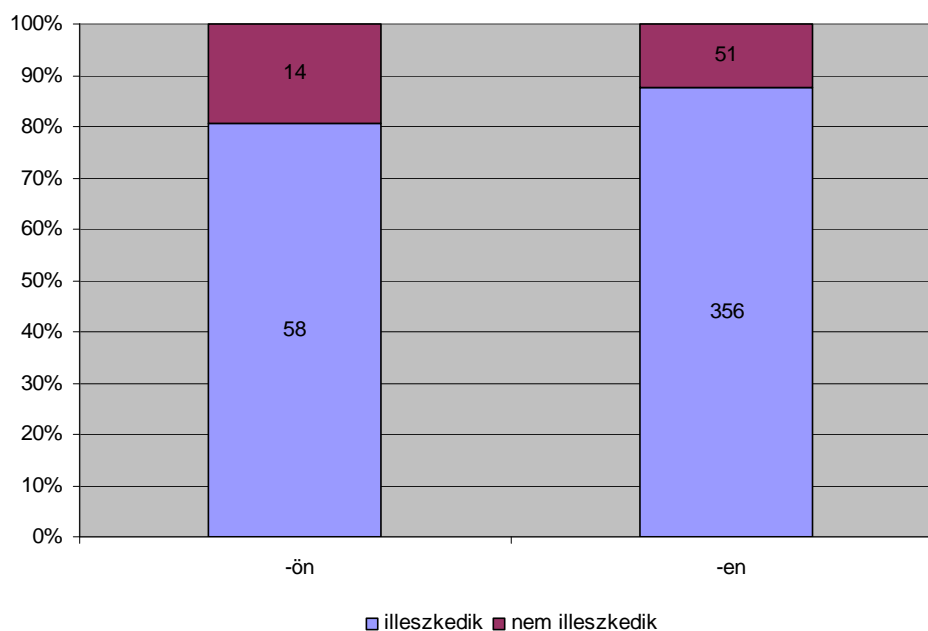
Három kisebb mintában (RMNy. I. 86., 219., 308b) kizárólagosak az illeszkedetlen alakok, de ezek mérete miatt inkább a mintavétel hibájának tudható be az illeszkedő alakok hiánya.

Néhány példa a 356 illeszkedő palatális illabiális alak közül: „az I}ten Sententiaia vagion *feieden*” (RMNy. I. 358. V3 v.), „az te *nepeden* vaLón a@ te alda}od” (RMNy. I. 74. A2 v.), „Illien nagy *h%}egen* almelkodik vala” (RMNy. I. 344. C2 v.), „meg eleuenedet, Hogy mind holtackon, s' mind *eleueneken* wralkodiéc” (RMNy. I. 304/2. BBb v.), „az el mult e}stend#kben kegyetlenk#det az *embereken*” (RMNy. I. 315. A3 v.) stb. Ezek 81 műben jelennek meg, azaz 22-ben⁷⁶ nincs illeszkedő palatális labiális példa. Ezek közül csupán három olyan található, amelyben viszont néhány példával előfordul labiális tövön illabiális alakváltozat: az RMNy. I. 86., 219. és 308b. A 22 minta mind kisméretű, valószínűleg ennek tudható be az illeszkedő palatális illabiális alakok hiánya.

Külön kell szólnom a két vagy annál több szótagos, labialitás szempontjából illeszkedő palatális tövek superessivusi alakjairól. A korpusz hét példája azt a szabályszerűséget világítja meg, hogy a labialitás szerinti illeszkedés esetében a tő utolsó szótagjának kerektsége vagy kerekítetlensége számít: „Valanak penig az itel# Bek k#rni%l, t#b itel# Bekekis, huzon negy, es azokon a' *βek##k##n* latam hog ilnek vala huzon neg venek” (RMNy. I. 259. S3 r.), „f# képpen ackor kezd az *emb##r##k##n* hatalmat venni az ellen}ég” (RMNy. I. 319. D5 v.), „Egri vitez#c hogy meg ne halnanac Io *neu##k##n* # vel#c vígadnanac” (RMNy. I. 109. T r.), „birodalma vagyon az *#rdegen*” (RMNy. I. 154. a3 v.), „Nagy diczireteket az I}tennec t#n, Hogy ki diadalmat pogán *T##r##keken*, Gyakran Magyaroknac ád ellen}égeken” (RMNy. I. 326. C2 v.), „a' hol [...] az *#kreken* munkálkodnac, ot }oc ha}on vagyon” (RMNy. I. 96. D5 r.), „Azon éyel, nagy Karáczon el#t vala, Má}od *cz##terteken* ír haynalba vala” (RMNy. I. 351. K3 r.).

⁷⁶ RMNy. I. 15., 78., 86., 98., 100., 155., 158., 181., 219., 220., 233., 280., 290., 304/1., 304/2., 308b, 319., 320., 322., 339., 346., 368.

Az első három példában a többesjel előtti véghangzó labialitása a hangsúlytalan helyzetben, szuffixum előtt vagy szuffixumban végbemenő ö-zés jellegzetes eseteként tárul elénk. Mivel mindhárom mű dunántúli szerzőé, ezért bizvást számíthatók ezek dunántúli nyelvjárási sajátosságnak. A további négy példában az ellenkező jelenséget, a hangsúlytalan helyzetben, szuffixum előtt vagy szuffixumban bekövetkező illabiális elhasonulás látható. A négy művet közelebbről megvizsgálva látható, hogy Heltai nevéhez köthető nyomtatványokról van szó (mindegyiket ő nyomtatta ki, háromban szerzőként is szerepel), tehát valószínűleg ez esetben is a nyomdász nyelvének sajátosságaként kell ezeket a példákat számba vennünk.

22. ábra: A palatális labiális és illabiális superessivusi ragok labialitás szerint illeszkedő és nem illeszkedő alakjainak megoszlása

A korpusz mintáinak zöme, 73 részlet egyáltalán nem tartalmaz illeszkedetlen superessivusi ragokat. A több művel szereplő szerzők közül egy sincs, akinek a mintái kivétel nélkül tartalmaznának nem illeszkedő alakokat, és egyedül Heltai esetében lehet beszélni viszonylagos gyakoriságról, a többi szerző műveiben szórványosak a példák, azaz senkinél nem tűnik következetesen érvényesülő idiolektális sajátosságnak a vizsgált jelenség. Az egynél több példát tartalmazó 11 műből kilenc Heltai Gáspár nevéhez köthető, ezzel az illeszkedetlen példák több mint fele hozzá kapcsolódik.

Összefoglalva a fentieket: a superessivusi rag a korpuszban magánhangzós tövekhez *-n*, veláris hangrendű tövekhez *-on* alakban járul, a palatális töveken 65 labialitás szempontjából

nem illeszkedő alak található (több mint 17 szerző 30 művében) a 414 illeszkedővel szemben. Az illeszkedetlen alakok zöme Heltai Gáspár nyelvének sajátossága, ezért a további megoszlásvizsgálatoktól eltekinthetnek. A korpuszban az uralkodó változóérték az illeszkedő (vö. 22. ábra). Megnyúlt nazálist tartalmazó alakokkal 16 mű 76 példájában találkozhatunk, ám ezek szerzői közül is csak Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás esetében feltételezhetők – az egy-nél több példa miatt – nagyobb arányú használatot, míg a többiben csupán egy-egy szórványos példa található. Így a hosszú nazálist tartalmazó alakok megoszlását sem kell tovább firtatnom.

5.1.1.4. A causalis-finalis ragjának alakjai

A névutóból az ómagyar korban szekunder raggá szilárdult *-ÉRT* (vö. KOROMPAY 1991b: 307–8) a középmagyar kor elején a korpuszban kétféle változóértékkel jelentkezik. A leggyakoribb az *é-ző -ért* alakváltozat: „a@ my gonos *Bwneynkeerth* reank boc@atoth haragya” (RMNy. I. 13. A2 v.), „A@ Babiloniabeli fog}agnac *ki βabadula}aert*, eruend#}uen halat adnac i}tenec” (RMNy. I. 74. R8 v.), „Harmadbor βerzé eñec *okaert*, gyarlo embernecc *oruo}}agaert*, fertelme}}égnec *gy%ol#}egeiért*, parazna}ágnac *tauoza}aért*” (RMNy. I. 353. g2 r.) stb. (1906 adat). Sylvester János művei (RMNy. I. 8., 49.), valamint az ugyancsak neki tulajdonítható RMNy. I. 308a kivételével minden mintában szerepel ebben az alakban.

Az *í-ző* alakok száma jóval kisebb: „Thehagh *myirth* keoltheel fel” (RMNy. I. 8. 54.), „meg vyga@tala}th vegywnk, aty *meg vyga@tala}tokyrt* es *idue}}egtekyrth*” (RMNy. I. 13. P4 v.), „meg vereil az en *b%on#mirt*” (RMNy. I. 308a C r.), „leigi jrgalmas ennekem *b%n#}nek* az te nagi *newedirt*” (RMNy. I. 308a D2 v.), „ennek vire *ontc}airt*, es *halclairt* kell βenuedni” (RMNy. I. 49. %o3 v.), „ah Chri}tusba ualo hutunket zerzy ees #regbiti my benn#nk, ezek által *azyrt* az i}tennek bezedenek általa” (RMNy. I. 64. C2 v.–C3 r.), „IEGY RWHA AZZONY ALLATHNAK AZ EW WYRAGZO *SZEWZESYGEYRTH* AZ EL}ew wra iozagabol egez adat°k” (RMNy. I. 207. P3 v.) stb. (70 adat). Ezek csak az idézett művekben jelennek meg, kettőben (RMNy. I. 64., 207.) egy-egy példa található (az RMNy. I. 64-ben ugyanaz a szóalak fordul elő négyszer). A több példát tartalmazók közül háromban (RMNy. I. 8., 49., 308a) ingadozás nélkül, csak *í-ző* változóértékkel adatolható a rag. Egyedül a Komjátihoz köthető Szent Pál levelei-fordítás mutat ingadozást: a négy *í-ző* alak 53 *é-ző* mellett szerepel. Ez a nyomtatvány kevert nyelvvel sok vitára adott okot: minden bizonnyal az *é-ző* alapváltozat Komjátié, míg az *í-ző* alakok vagy az általa felhasznált korábbi magyar fordí-

tásból (a Döbrentei-Kódex egy, Perényiné birtokában levő másolatából), vagy egy korrektor (MOLNÁR JÓZSEF szerint Sylvester) javításaiból származnak (vö. MOLNÁR 1963: 49–50). Fenn kell tartani azonban azt a lehetőséget is, hogy Komjáti nyelvére (talán csak kismértékben) jellemző lehetett az *í*-zés, hiszen a Perényiek birtokain eltöltött évek hatása nem elhanyagolható szempont. Nem zárható ki teljesen az sem, hogy Komjáti anyanyelvjárása *í*-ző volt, hiszen az Ugocsa megyei Komját is lehetett a szülőfaluja (vö. HORVÁTH 1953: 25). MOLNÁR JÓZSEF is (i. m.) felhívja a figyelmet arra, hogy az előszó két része némiképp eltérő nyelvhasználatot mutat, bár ő inkább két különböző személy nyelvhasználati különbségeit sejtí a háttérben. A Perényinéhez írott ajánlásban valóban kizárólag *é*-ző *-ÉRT* ragok találhatóak, míg az olvasókhöz írott mintegy kétoldalas részben két *í*-ző alak is van. Még valószínűbbnek látszik Komjáti szórványos *í*-zése, ha figyelembe vesszük, hogy a grófnéhoz írott részben is előfordul azonban *í*-zés – igaz, csak néhány példában, ám az arányokra tekintettel ezek is inkább bizonyítékként szolgálnak (pl.: *ydes fiat* A2 v., *yleteketh* A3 r., *fel neuekedyk* A4 r.). Az ajánlás vége, az olvasókhöz írott két oldal azonban arányaiban sokkal több *í*-ző példát tartalmaz: *keresyk*, *vetuin*, *e}meri}ibe* A8 r., *nihol* (uo. *nehol* is!), *vykony* A8 v. stb. A két rész közötti eltérés magyarázata véleményem szerint az, hogy a Perényinéhez írott rész stílusa fennköltebb, „irodalmibb”, míg az olvasókhöz írotté a beszélt nyelvihez közelebb álló. Az *í*-zés pedig – akár csupán beszüremkedett Komjáti nyelvhasználatába, akár már eleve jellemző volt rá – nagyobb arányban a beszélt nyelvben jelenhetett meg. (L. még a 2.3.2.3. és az 5.1.3.2. fejezeteket.)

A tiszta *í*-ző változatot tartalmazók közül az RMNy. I. 8. és 49. Sylvester nevéhez fűződik, akinek *í*-zése minden művében következetes, nem ingadozó. A század első felében megjelent művekben ez a nyomtatott szövegben akkor még kevésbé nyelvjárásiaknak számító hangtani jelenség szabadon megmutatkozhat. Az RMNy. I. 308a ismeretlen szerzőjű nyomtatvány, bizonyos John Fisher imádságoskönyvének a fordítása. Az 1572 körül megjelent mű *í*-zésével feltűnően elüt a század második felében megjelent többitől, mert ez a nyelvjárási sajátosság nyomtatott könyvekben ekkor már ritkán található meg. A fordító nyelvjárása hasonló Sylvesteréhez: az *í*-zés mellett az *ü*-zés szempontjából erős labializáló hajlam is megfigyelhető: „Ime mo}tan kellemetes %d# vagion” (C2 r.), „h%ot#tlen fiu l%k” (A6 r.), „elnem fordytod az te }zinedet m% el#tt%nk” (D4 v.) stb. Egyedülálló ez a nyomtatvány azért is, mert viszonylag következetesen jelöli az elbeszélő múlt jelének diftongusos változatát, ami a század második felében a könyvnyomtatásban ugyancsak teljesen szokatlan: „El *forduloik* [!] tetüled, es nem #rzejim az te frigedet, nem io vton i±rok az en gondolatim vt±n, azokat

vala}zt±m magamnak, mellieket te nem *kedueleil*” (A6 v.). Ez esetben tehát egy, a maga korában már szokatlanul erősen nyelvjárásias nyomtatványról lehet beszélni, amelynek nyelvét a bécsi nyomdász eredeti állapotában meghagyta, az *í-ző -írt* formájú ragok valószínűleg erre vezethetők vissza. Más szuffixumok alakváltozatainak a megoszlása is arra enged következtetni, hogy a mű szerzője Sylvester János.

A causalis-finalis uralkodó változóértéke a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában az *-ért* forma, s mivel az *í-ző* nyelvjárások alakváltozata inkább csak a század első felében napvilágot látott néhány műben jelenik meg, ezért a részletesebb megoszlásvizsgálatoktól eltekinthetnek.

5.1.1.5. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok változói

Az elativusi, delativusi és ablativusi eseteket jelölő ragok az alakváltozatok megoszlásában egymással korreláló nyelvi változókat alkotnak, ezért célszerű őket egy fejezetben tárgyalni. BENKŐ (1957) a következőt írja erről: „Míg a *-ból/-ből* és *-ról/-ről* határozóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú (*ó, ő*) monoftongizáció révén jött létre, addig a mai *-tól/-től* rag – a *tëü ~ töü* ’tő’ szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-túl/-tűl* formájúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvemlékeink nagyobb részében a *-ból/-ből; -ról/-ről; -túl/-tűl* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk [...]. Egyes nyelvjárástípusokban azonban már a XV. század folyamán analógias kiegyenlítődés történt: az *ó, ő*-s változatok lettek uralkodóvá a ragsor minden tagjában [...]. Az *ó, ő*-s kiegyenlítődés középső és főként keleti nyelvjárástípusainkra volt jellemző. Tiszta *ú, ű*-s kiegyenlítődésre, vagyis *-búl/-bűl; -rúl/-rűl; -túl/-tűl* ragsorra a XV. századból nincs példánk. A következő században azonban ez a folyamat is megindul, elsősorban a nyugati magyar nyelvterületen.” (BENKŐ 1957: 81; a térképmellékleteken a ragsor történeti változásai.) Hasonló képet vázol föl KOROMPAY (1988, 1992b) is, azzal a különbséggel, hogy az újabb tanulmányában felteszi a *tëü ~ töü* nyíltabb irányú fejlődését is, amelynek eredményeképpen a kései ómagyarban a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* kombináció (a TNyt. alapkorpuszában főtypusként) is megjelenik, illetőleg a kései ómagyar korban a keleti-északkeleti vidékek esetében számol egy *-ból/-ből, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* ragsorral (KOROMPAY 1992b: 373–5). Vagyis lehetséges, hogy egyrészt bizonyos nyelvjárásokban már a kései ómagyarban a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor a kiinduló helyzet (ez esetben a zárt irányú kiegyenlí-

tődésről természetesen nem lehet beszélni), másrészt a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* kiinduló helyzetből kétféle irányban, és lehet, hogy a nyelvterület több részén is, egymástól függetlenül megindult az analógiás kiegyenlítődés a kései ómagyar korban: egyfelől a középzárt alakok (a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor), másfelől a zárt alakok (a *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* ragsor) kizárólagos használata felé. A két szélső állapot közötti átmeneti vagy ingadozó kombinációk elvileg a következők lehetnek:

A középzárt irányban:

-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl

A zárt irányban:

1. *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl*
2. *-ból/-ből, -rúl/-rűl, -túl/-tűl*
3. *-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl*

Előfordulhat, hogy egyszerre a ragsor delativusi és ablativusi, illetőleg elativusi és delativusi tagjában, esetleg mindháromban egyszerre van jelen az ingadozás:

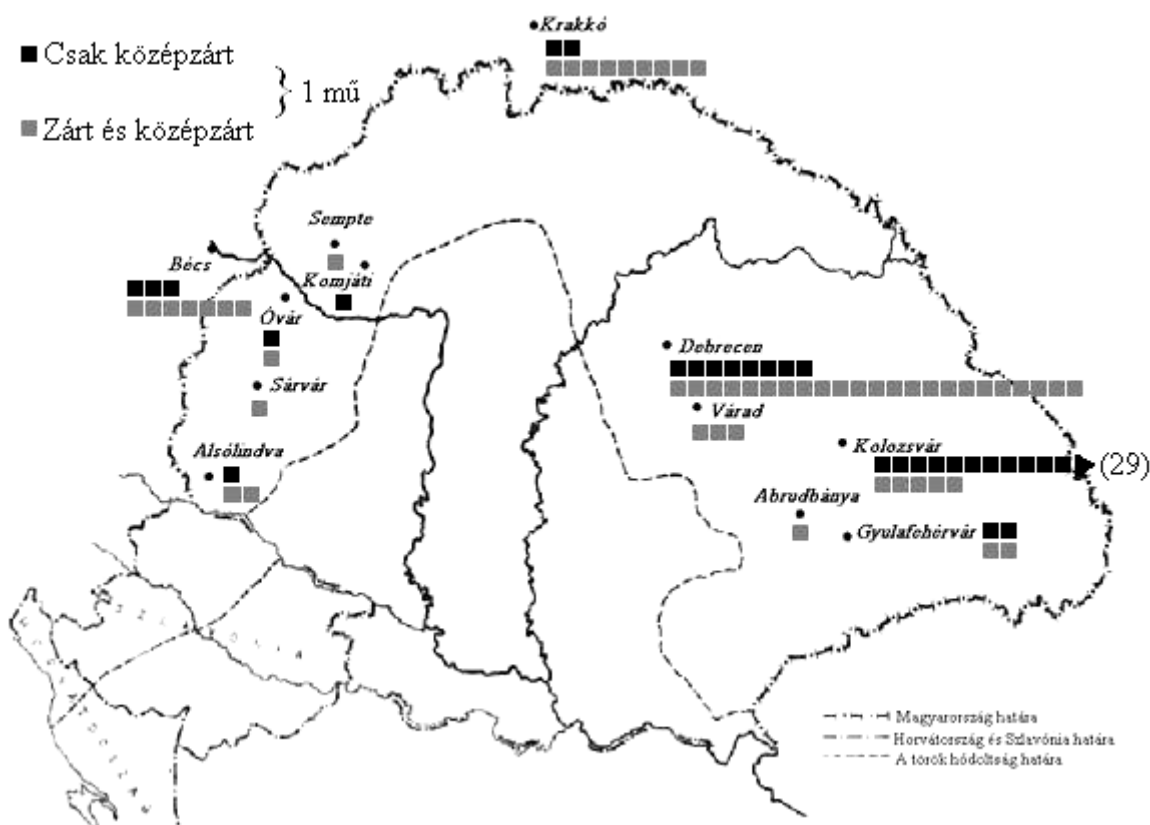
1. *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -tól/-től ~ -túl/-tűl*
2. *-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl*
3. *-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -tól/-től ~ -túl/-tűl*

Mivel a hosszú-rövid szembenállás következetes jelöléséről a 16. századi nyomtatványok esetében még nem lehet beszélni, ezért ezek a névutói eredetű szekunder ragok a korpuszban háromértékű változóként vizsgálhatók: középzárt labiális, zárt labiális és középzárt illabiális változatokban jelennek meg. Ez utóbbi szórványosan fordul elő nyolc példával, mindössze hét nyomtatványban, amelyek mindegyike különböző szerzőtől származik: „Ferfiaknak melto}agok ebbolis meg tezik hogij az i}ten tizta *foldbel* eeket teeremte, *kibel* aranij bwza ezw}t, es minden io dolgok, teremenek” (RMNy. I. 80. A3 v.), „minden embernek aggion peldat ebben, *kibel* diczierte}}ek az fel}eges I}ten.” (RMNy. I. 350. B4 r.), „Viteß#knek fizetni nem akartok, *Kikbel* az f#ld nepet oltalmaznatok” (RMNy. I. 311. A r.), „IOI lehet }okan akartak a@ dolgoknak meg ielente}et ira}ba @er@enij, *melijekrel* mij nekewnk nijwan walo hijtewnkwagijon” (RMNy. I. 16. P7 v.), „az eccle}ia g#r#g zo ees az g#r#g#ktel _#ttek ah deiakok” (RMNy. I. 64. B6 r.), „*gyermek}ég#ttél* fogua a' ßent írásban neuek#ttél legyen fel” (RMNy. I. 208 ><3 r.), „Mindeket%l, *b%ntel* halaltul kent%l, ez

vilagtul romla}tul valo allát berint, vegbe valo meg Babadulas, es az #r#c eletbe valo be iktatas remen}eggel vagion” (RMNy. I. 194. Pp2 r.) stb. Ezek esetében a nyomdahiba gyanúja is fölmerülhet, mivel több esetben labiális tőhöz járuló ragváltozatokról lehet beszélni, ez azonban a kései ómagyar korban teljesen példátlan volt: főként a nyelvterület nyugati feléről adatoltak illabiális tövekhez járuló illabiális változatokat (vö. KOROMPAY 1988: 607; KOROMPAY 1992: 375–6). Ezek a példák azonban ilyen területi megoszlást a kiadás helye alapján nem mutatnak, van köztük debreceni, sőt kolozsvári nyomtatványban szereplő is. Három esetben azonban meg lehet állapítani a szerző születési helyét, és nyelvi szocializációjának főbb színtereit: Ozorai Imre, Pesti Gábor és Méliusz Juhász Péter a nyelvterület középső részéről származtak, ami alátámaszthatja a szakirodalom feltevéseit arról, hogy a keleti vidékekre az illabiális alakok kevésbé voltak jellemzőek.

A nyomtatványokban megjelenő főbb változóértékek tehát a középzárt és a zárt alakváltozatok. 46 műben kizárólag középzárt alakok vannak, azaz a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor irányában kiegyenlített típust képviselik.⁷⁷

⁷⁷ RMNy. I. 16., 17., 63., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 151., 154., 155., 156., 181., 186., 207., 208., 218., 219., 220., 233., 243., 264., 284., 288., 289., 290., 299., 304/1., 304/2., 307., 315., 319., 324., 326., 337b, 339., 351., 353., 358.

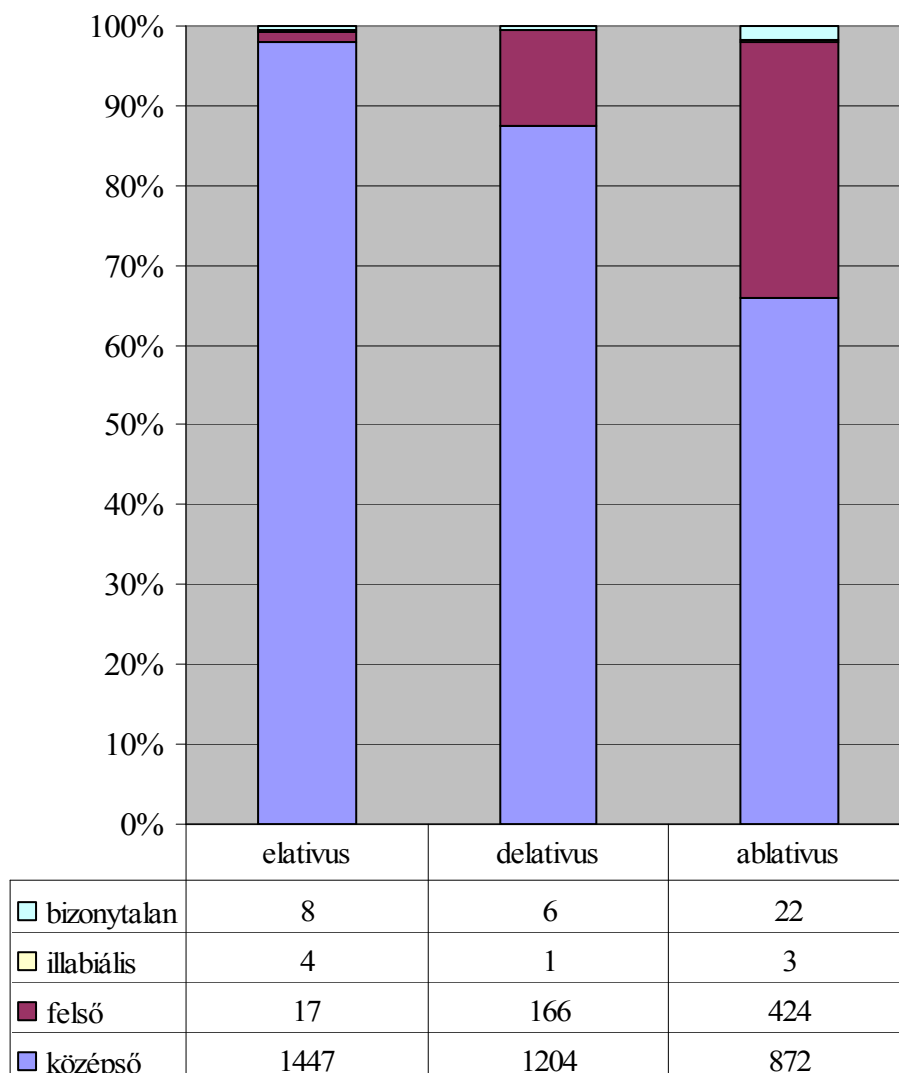
23. ábra: Az elativusi, delativusi és ablativusi eseteket jelölő ragok csak középzárt, ill. zárt alakjait is tartalmazó nyomtatványok megoszlása nyomdák szerint

A nyomtatványokat áttekintve látható, hogy 29 a kolozsvári nyomda terméke. A vizsgált időszakban Kolozsvárott megjelent 34 mű zöme tehát ezt a típust képviseli. Meg kell jegyez-nem, hogy a további öt mű (RMNy. I. 109., 125., 162., 360., 368.) közül csak az RMNy. I. 162. köthető Heltai Gáspár nevéhez, a többi vagy közreműködésének szüneteltetése idején – Hoffgreff György munkája révén – vagy már halála után – a felesége gondozásában – jelent meg Kolozsvárott. A zsolnárfordításokat tartalmazó RMNy. I. 162. valószínűleg nem kizárólag az ő munkája, hanem a bibliafordítás-sorozata részeként munkatársaival közösen fordította. Nem tűnik tehát túlságosan elhamarkodottnak az a következtetés, hogy Heltai a nyomdájában megjelenő művek elativusi, delativusi és ablativusi ragjait egységesen középzárt alakúra for-málta.

A kolozsvári nyomtatványokon kívül zömében külföldön (két esetben Bécsben és három esetben Krakkóban), illetőleg a nyelvterület keleti felén (nyolc esetben Debrecenben és két esetben Gyulafehérvárott) megjelentek található. Mindössze három könyv látott napvilágot a Magyar Királyság nyugati felében: RMNy. I. 151., 319. és 353. Az RMNy. I. 151. Huszár Gál prédikációgyűjteménye, amely Óvárott jelent meg. A szerző korábban főként az észkeleti

vidéken tevékenykedett, így nyelvhasználatába bekerülhettek az ottani jellegzetességek is. Az RMNy. I. 153. egy Bornemisza Péter által összeállított énekeskönyv, több szerző műve, ezért egységes nyelvi képet hiába is várnánk tőle. Tehát valójában csak az RMNy. I. 319., azaz Kulcsár György *Az halálra való keszöletről rövid tanosság* c. műve jelent kivételt, mert valóban a Nyugat-Dunántúlhoz köthető a szerzője. Kulcsárnak három műve jelent meg a vizsgált időszakban Alsólindván, Hoffhalter Rudolf nyomdájában. Mindhárom különböző képet mutat az elativusi, delativusi és ablativusi ragok nyelvválását illetően. A másik két műben megjelennek zárt alakok, de nem egyforma arányban. Az RMNy. I. 320-ban csak az ablativusra találhatók zárt példák. Az RMNy. I. 334. Kulcsár prédikációgyűjteménye, azaz eredeti saját szöveg. Méretének megfelelően ebből került a legnagyobb minta a korpuszba: mintegy 8000 szónyi. Ez feltehetőleg híven tükrözheti a szerző nyelvét. Alapvetően a középzárt alakok szignifikáns dominanciája látszik ebben a műben, ám minden esetben állnak ellenpéldák is. A szöveget közelebbről megvizsgálva bebizonyosodik, hogy egy része egyszerűen plágium, korábbi bibliafordítások, prédikációgyűjtemények részleteinek szó szerinti átvétele. Vö. pl.: Székely István 1548-ban: „meg tekintem el#@#rt a@ talent gara}t, kit a@ menei i}ten en ream bi@ot, hog' ama@ re}t Bolganac mogá Berint el ne a}nam, hanem vele keresk#dnem, es a@ i}tenec Bekinec eleibe v}urauual vinnem” (RMNy. I. 74. +2 r.), Kulcsár 1574-ben: „meg tekintém az talent gara}t, kit az mennyei ISTEN en reiam bizot, hogy amaz re}t Bolgánac módgya Berint el ne á}nám, hanem véle kereskedném, es az ISTENNEC Béki eleibe v}oráual vinném” (RMNy. I. 334. (:)3 r.). A zárt példák a lemásolt szövegekből valók.

A korpusz zárt adatainak megoszlását az alábbi diagram szemlélteti.

24. ábra: Az elativusi, delativusi és ablativusi eset ragjainak változóértékei a korpuszban

A zárt adatok 56 nyomtatványban fordulnak elő. Ezek a három változó megjelenése szempontjából különböző típusokat képviselnek.

Nyolc műben van mindhárom eset ragjának zárt változata is (vagy csak az): RMNy. I. 15., 294., 308b, 322., 328., 334., 346., 349.

A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adatolható, ám ugyanakkor egyben csak középzárt értékkel előforduló kombinációk közül a leggyakoribb (végig az elativus/delativus/ablativus sorrendben, a zárójel azt jelöli, hogy a középzárt alak nem min-

denhol váltakozik a zárttal) a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) 20 műben⁷⁸, ezt követi a zárt (~ középzárt)/csak középzárt/zárt (~ középzárt) egy műben: RMNy. I. 205.

A csak egyféle változóban zárt adatot is (vagy csak azt), ugyanakkor a többiben csak középzártat tartalmazó kombinációk közül csak kettő fordul elő: a csak középzárt/csak középzárt/zárt (~ középzárt) 24 műben⁷⁹, és a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/csak középzárt három műben: RMNy. I. 78., 162., 342.

Fontos kérdés, hogy a zárt alakváltozatok mellett vannak-e, és ha igen, milyen arányban középzárt változatok is. Vagyis ha egy nyomtatványban mindhárom esetben szerepel zárt alakváltozat, még nem következik az, hogy többségben is van, tehát külön szükséges megvizsgálni a zárt és középzárt változatok arányait. Az alábbiakban ez következik részletesen.

A mindháromból zártat is (vagy csak azt) tartalmazók közül – a táblázatban szereplő adatok alapján – a következő típusok különíthetők el.

A művek RMNy-száma	Az elativusi alakok száma		A delativusi alakok száma		Az ablativusi ala- kok száma	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt	középzárt	zárt
15.	4	3	10	3	10	7
294.	1	2	7	7	1	3
308b	7	1	4	2	4	2
322.	4	1	2	1	0	8
328.	5	3	15	3	8	4
334.	57	1	48	2	30	6
346.	7	2	3	5	2	19
349.	3	3	0	7	0	8
Összesen	88	16	89	30	55	57

24. táblázat: Az elativusi, delativusi és ablativusi esetekben zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

Az RMNy. I. 334. túlnyomórészt középzárt alakokat tartalmaz: „az # Attiánac *kebeléb#l* i#t” (A5 r.), „Azért két}ég-nélk%l *Per}iábol* i#ttenec” (Q3 v.) stb. (57 adat), „mind a' *kett#r#l* egy aránt ból” (A2 v.), „Itt a' Chri}tusunac *hatalma}ságárol*, *termé}betir#l*, es *tiztir#l* tanoly” (A4 r.) stb. (48 adat), „i#t hozzánc az emberi te}tben, mellyet az *β%zt#l* v#t fel” (A3 r.), „Chri}tusunac halála es vére hullá}a által *Babadulhatunc* meg az *b%nt#l*, *haláltol*, *#rd#gt#l* es

⁷⁸ RMNy. I. 49., 64., 77., 88a, 125., 173., 192., 213., 246., 259., 280., 295., 296., 297., 308a, 340., 344., 348., 350., 367.

⁷⁹ RMNy. I. 8., 13., 74., 109., 144., 158., 160., 164., 169., 171., 194., 222., 229., 260., 269., 311., 320., 341., 343., 345., 359., 360., 362., 368.

az *#r#c pokoltol*” (Zzz4 r.) stb. (36 adat), ám mindhárom esetben szórványosan állnak zárt alakok is: „Tsillag támad *Iacobbul*” (Q5 v., 1 adat), „nemellyec kedig az *fákrul* agakat *t#rdeluén* [...] az vtat bé hintic vala” (A v.) stb. (2 adat), „Kit}oda leL® az acki az *β%zt%ol β%letu®* mi hozzánc *i#t*” (A4 r.) stb. (6 adat). Valamivel nagyobb arányban vannak ellenpéldák a középzárt alakok mellett RMNy. I. 15-ben: „a@ert i_ue hoL e@ uelagot megh @abadithtana minden *b_neib#l*” (Ee8 v.), „vrunk mykoron ah *templombol* ky _@e a@ arolokat” (B2 v.) stb. (4 adat) de: „*Egyptombul* ki *i#uęnek*” (O3 v.), „De e@t en @ent *irasbulis* megh *bi@onittom*” (O3 r.) stb. (3 adat), „@ent Paal *apo}tolrol* kiuallkeppen ualo *bi@on}agot t#n urunk*” (B3 v.), „emlek#@@#nk *arrol* ah *kir#l* leg el#@#r f_ keppen *ke@denk @ollani*” (Ee8 r.) stb. (10 adat) de: „meg uagion irwan ah *keraliokrul* irt el}# *k#niuenek ti@en#t#dik re@eben*” (O3 r.) stb. (3 adat), „el valhatik a@ ew *fele}eget#l*” (B2 r.), „hoL @ent Marcus ah mit irt @ent *Petert#l* irta, @ent Luchac e}met @ent *Paltol*” (B3 v.–B4 r.) stb. (10 adat) de: „a@ #rd#gnek hatalmatul ah pokoltul karho@attul, meg menteneie” (Ee8 v.) stb. (7 adat). Hasonlóan RMNy. I. 308b-ben: „Ki chac eLyc#l ment#t meg tit#ket, minden gono}ztul ES *ke}er%}egt#kb#l*” (N2 v.), „En megh }zabaditom #ket minden *helekb#l*, a' hol vetk#}ztenec” (E5 r.) stb. (7 adat) de: „IESVS CHRISTVSNAC *Halotaibul* valo fel tamadá}a” (N2 r., 1 adat), „az # nepėnec minden }zegen}eget el ve}zi az egė}z *f#ldr#l*” (N3 v.–N4 r.), „te nagi *kegielm#}eeg#dr#l* halakat adha}}unc” (X4 v.) stb. (4 adat) de: „el ve}zi az Vr minden *ortzarul* a' Siralmat” (N3 v.) stb. (2 adat), „az # byrodalma le}z#n EgLyc *teng#rt#l* fogua, a' ma}sik *teng#rig*” (E4 r.), „nem adatol a' fįjfiac kezebe, *kiktól rőtteg}z*” (E3 r.) stb. (4 adat) de: „eLyc#l ment#t meg tit#ket, minden gono}ztul ES *ke}er%}egt#kb#l*” (N2 v.) stb. (2 adat). Továbbá RMNy. I. 328-ban: „az Papi}taknak *erdemekb#l* valo tudomaniokot tellie}}eguel meg vetuen, azt valliuk hogij...” (I4 v.), „idu#}zit minket ingien az I}ten az e# *kegielme}}egeb#l*” (Uo.) stb. (5 adat) de: „minden *haboru}agabul* }zabadiczia” (A4 r.) stb. (3 adat), és „Szent leleknek }zinr#l }zinre valo meg lata}a” (X4 r.), „Ennek *bodog}agarol* az iras }ok keppen }zol” (X3 r.–X3 v.) stb. (15 adat) de: „meg tecczik az ki olua}}a az *Poenitentiarul* zabad *akaratrul*, Imad}agrol [!], es az Vr *Waczioraiarul*” (A4 r., 3 adat), „meg }zabaduluan minden *ellen}egt#l*, *bwnt#l* e' vilaghi *kegietlenekt#l*, az *#rdogt#l* *karhozattol*” (X4 r.) stb. (8 adat) de: „*attul* inkab o}toro}z}za” (A3 v.) stb. (4 adat). Ezek a nyomtatványok tehát – több-kevesebb ellenpéldával – a középzárt irányba kiegyenlítődő *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* típust képviselik.

Az RMNy. I. 322-ben csak az ablativusban kizárólagosak a felső nyelvválású adatok: „es az *naptul* fogwa mind igieke@ek mimodon #lhetne megh ewtet” (K v.), „a@ en fel}eges

vramtul iwtem ho@@atok” (O2 v.) stb. (8 adat), míg a másik két esetben (delativus, elativus) 1-1 szórványos zárt adat volt a korpuszban a középzártak mellett: „a@ en vramho@ *Burgondiabol* egi kiral iwt vala” (K r.) stb. (4 adat) de: „BECHBEN EBERVS BALAS altal eo feol}zege *engedelmebul* nyomtattatho” (címlap); ill.: „a@ ew fianak *tanita}arol* tanachiot kerde” (A v.) stb. (2 adat) de: „gondola a@t a@ ew *fiarul* [...] hogy imar eotet tanu}agra adni io volna” (Uo.). Ez a mű tehát a csak ablativusban zárt *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* típust képviseli.

Az RMNy. I. 346-ban a 19 zárt ablativusi rag mellett két középzárt is van: „minden L#lki, es te}ti *vededelem%l*, es az #rd#gnek merges *nijlaitul* meg #riztel” (M2 r.), „el zakadnak az *I}tent%l*” (F4 r.) stb. de: „az Ie}us Chri}tus iuhainak keuan az Atia *I}tent#l* kegielmet” (címlap v.) és „Volt penig zokas *eleit#l* foguan az Eccle}iaban, hoL” (Uo.). Még delativusban is – nem szignifikánsan – többségben vannak a zárt adatok: „az meniej *tudomanrul* mo}datlanul zolnak” (A2 r.), „halakot adonk te neked, az te io *tetemenidrul*” (M3 v.) stb. (5 adat) de: „illik minden embernek [...] az # Lelki e}meretiben bizonio}nak lenni, *hitir#l* es *ertelmer#l*” (A v.) stb. (3 adat). Elativusban azonban a középső nyelvállásúak gyakoribbak: „HOG FEIT\$ZHET|NK ki tahat *ebb#l* az *k#telb#l?*” (F4 v.), „I}ten az % io *voltabol* nek%nk b%on#}#knek meg keLielmez” (Uo.) stb. (7 adat), de két adatban zárt: „Vram I}ten, kinek *zaiabul* zarmazot ighiuel el ember halakot adonk te neked” (M3 v.) és „Ig az te *}egyt}egedb%l* [...] L#lki e}meret#nkis nugha}sek czende}segben” (M3 r.). Ez a mű a zárt alakváltozatok irányába kiegyenlítődő *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rül, -túl/-túl* típust képviseli, de azok közül az átmeneti fázisban lévőt: hisz elativusban még tartják magukat a középső nyelvállású változatok, és kisebb mértékben még delativusban is ingadozás van.

Az RMNy. I. 349. tartalmazza a legtöbb zárt alakot: itt az ablativusban és a delativusban kizárólag felső nyelvállásúak állnak: „*Banatodtul* meg B%onniel arra intlek” (A4 r.), „*vratul* vigasztaltatik aßbony” (Uo.) stb. (8 adat), és: „minden Magyar *err%l* ament mondgyon” (B2 r.), „Szolok mo}tan az vitez *Bank Ban nerul*” (A2 r.) stb. (7 adat), míg elativusban 3-3 zárt, illetőleg középzárt adat van: „Az vtan *hazabol* Bank Ban ky indula” (A4 r.) stb. és „Nemet *orßagbul* #czet be hiuatta” (B r.) stb. Hasonló típusba tartozik az RMNy. I. 294. is: míg elativusban és ablativusban – igaz, nem szignifikáns különbséggel – a zárt alakok dominálnak: „KALENDARIVM. Az egnek *forga}abi'l* megh i}mert [...] praktikaiual eggietembe” (D2 v.), „e# vroknak *parancziolattiabul*, }ok heleket iarnak be” (F7 v., 2 adat) de: „niomatott, az fe#l}eges Romai Cha}zar kegielmes *eng#delmebe#l*” (D2 v., 1 adat), és „*rabla}oktul*, es adoban valo *karualla}oktul*, fellienek” (F6 v.) stb. (3 adat) de: „*feiedelm#kt#l*

aiandekotis niernek” (D7 r., 1 adat), addig delativusban a középső és felső nyelvállású adatok egyenlő számban fordulnak elő: „t#bbet ide ala nem }zollunk az *el ve}zee}r#l*” (D2 v.), „miert hogi err#l az *vala}zta}r#l* [!] az *egh iara}r#l* [!] valo b#lcz embereknek k#l#mbř}z# }okfele akarattioock legien” (D4 v.) stb. (7 adat) de: „Az e}ztend#nek vralkodo *planetaiar%l*. [!]” (D4 v.), „Az nap alat *valokrul, &c.*” (F6 v.) stb. (7 adat). A nagy és egyenlő számú delativusi ellenpélda ellenére ez a mű minden bizonnyal a zárt irányba kiegyenlítődő *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviseli, amit az elativusban megjelenő (sőt domináló) felső nyelvállású példák is alátámasztanak.

Összefoglalva a mindhárom esetben zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

1. *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* (RMNy. I. 15., 308b, 328., 334.)
2. *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* (RMNy. I. 322.)
3. *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl* (RMNy. I. 346.)
4. *-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* (RMNy. I. 349.)
5. *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* (RMNy. I. 294.)

Tehát ezekben a nyomtatványokban mindhárom eset előfordul felső nyelvállású raggal, de csak kettőben valósul meg a mindhármat túlnyomórészt zárt alakváltozattal jelölő típus. Igaz, ezekben sokszor nagy az ellenpéldák száma, illetőleg nem szignifikáns többségben állnak a zárt adatok, de talán a zárt irányba kiegyenlítődő típus korai – még ingadozó – előfutá-raival állunk szemben.

A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adathatók közül a csak közép-zárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) kombinációt mutatók adatai a következők:

A művek RMNy-száma	A delativusi alakok száma		Az ablativusi alakok száma	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt
49.	1	42	0	31
64.	5	2	26	7
77.	3	10	0	5
88a	0	11	0	6
125.	1	1	7	3
173.	1	7	0	5
192.	9	4	4	4
213.	0	2	0	3
246.	4	1	12	2
259.	23	1	12	17
280.	13	0	0	15

A művek RMNy-száma	A delativusi alakok száma		Az ablativusi alakok száma	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt
295.	1	2	0	2
296.	0	3	0	3
297.	1	1	0	1
308a	0	4	0	1
340.	0	20	0	20
344.	8	8	1	3
348.	7	3	4	2
350.	0	4	0	2
367.	4	1	2	1
Összesen	81	127	68	133

25. táblázat: A delativusban és ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

Az adatok alapján két csoportot világosan meg lehet különböztetni. Az egyikben a középzárt irányban ment végbe a kiegyenlítődés, így annak alakjai dominálnak: RMNy. I. 64.: „meg yrta az apostoloknak *cyelekedetyr#l* yrt k#nyenek tyzedyk rezeben” (C3 r.), „Profetaknak *ira}okrol t#nn vronk bizon}agot*” (címlap) stb. (5 adat) de: „az *ifiurul* pegeg azt monga” (E4 v.) stb. (2 adat), és „e_tet mynd *bunt#l* mynd *halaltol* mynd az e#r#kkarhozat#l [!] meg mentete” (B6 v.) stb. (26 adat) de: „nincen }emy felélme ah *parancolattul*” (C3 r.) stb. (7 adat); RMNy. I. 246.: „nyluan *err#l* valla}t tebec” (D4 r.), „az Prophetac vgy mint *i#uend#r#l* Boltanac” (D3 v.) stb. (4 adat) de: „Az eL atia I}t@r#l, es az # Bent *fiarul*, [...] ki mutatot iga}agot becz%l@ es magabtal@” (A2 v.), és: „az attianac allatiabol *#r#kt#l* fogua β%llettet volna” (D4 r.), „azt mongya hogy az *Antichri}tu}tol* talalt kepeket nem akaria otalmazni” (A2 v.) stb. (12 adat) de: „amaz ki *#rekt%l* foguan az attianac allattiatol β%llettet” (D3 v.), „a' *papatul* talalt ideg@ I}teneket k#uett%o” (C2 v., 2 adat); RMNy. I. 348.: „Ottan az *haua}rol* ket medue ki i#ue” (C r.), „ILLIES Prophetanak megy *fedde}er#l*, valo }zép Hi}toria” (címlap) stb. (3 adat) de: „ACHAB KYRAL *HYTETLENSEGER|L*, [...] valo }zép Hi}toria” (címlap) stb. (3 adat), és „Bent *Illie}t#l* i}met Bolittatek” (címlap v.), „*I}tent#l* ream ollian naL haragot hoz” (A2 r.) stb. (4 adat) de: „az *Vri}tentul* egy Balat }em feltek” (C r.), „*Eleytul* foguan hoL világ kezdetik...” (Uo., 2 adat); RMNy. I. 367.: „Talám *Te}eu}rol* vöttsl te példát” (C4 r.), „tüzénc nagy *langiärol* beßllec” (A r.) stb. (4 adat) de: „Ez ll'n az Bölcheknec *err'll* értelmeç” (A r., 1 adat), és „*Aßontol* häboru Berzeteç” (A v.), „Hamar azert Iupterhez meneneneç, Hogy *Iupitertöl* meg iteltetşnec” (Uo., 2 adat) de: „az *hadtul* immar üc megváltanac” (F3 v., 1 adat). Ezek tehát a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-töl* típust képviselik.

A másik csoport művei a zárt alakok túlsúlyát mutatják delativusban és ablativusban, tehát a felső nyelvállás irányában zajlott le bennük az analógiás kiegyenlítődés. RMNy. I. 49.: „ime *napkeletr%l b#lczek i#uinek Hieru}alembe*” (A3 v.), „Ezt bent Ieronymus iria bent *Matherul*” (A v.) stb. (42 adat) de: „kiknek inai *belekr#l el indultanak vala*” (B2 v., 1 adat), és „meg ki}irtetnek az *#rd#gt%l*” (B v.), „}emmi az kerebsten *h%ott%l ideghemb }ententia nem volna*” (%o3 r.) stb. (31 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 77.: „EZ KAT *IGHE'TSkér%l, A@ E@.*” (B2 r.), „tudaco@ha}}onc a@ I}ten *acaratt'áiarul*” (A2 r.) stb. (10 adat) de: „ORTHOGRAPHIA VNGARICA. A@a@, Iga@ ira@ *Modiarol* valo tudomañ” (címlap) stb. (3 adat), és „Bolonac mondhatnsc, a@a@, oll' betünc, kinec *_mmagatul* vag'on Bua ha más betüt ho@@á nem tébnekés” (A2 v.), „meg ieg'e@@üc egg'iket hog' meg e}meriüc am *má}ictul*” stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 88a: „AZ CREDONAK MASODIK RÉSZE AZ *CHRI}tu}rul* es a@ *meg valc@agrul* valo.” (D5 r.), „*E@ekr%l* Bol B@t ianos a@ % leueléb@.” (C r.) stb. (11 adat) ellenpélda nélkül, és „a@ *bent egy ha@tul* es a@ *i}tent%l* el ne Bakadyunk” (A3 r.), „*Chri}tophtul* en meg értém a@ *Beghén atyafiaknak kéuan}agokat*” (A2 v.) stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 173.: „HARMADIC RESZE AZ *SZEretetr%l* es az tiz *parancholatrul*” (C5 r.), „AZ ATYAFIVI *SZEretet mir%l i}mertetic meg?*” (C6 r.) stb. (7 adat) de: „AZ KERES@TYENSEGNEC *FONDAMENTOMIROL* valo r#uid keonywechke.” (címlap, 1 adat), és „tarch meg az te *eleidt%l* noked adatot igaz hitet” (G3 v.), „Vegyetc azert yo newen, az en kegylmes es Ti}stelend# *vramtul* Er}ec *vramtul*, ez k#nywechket” (A3 r.) stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 213.: „Meg emlekezzél azert te Iob *err%l*” (Y3 r.), „}-vgian tául'l *f#ldr%lis* meg láhattia az ember az Vr czélekedetit” (Y3 v.) ellenpélda nélkül, és „*leit%l* fogua azon forgsdik ez iregh Sat± hoL az embertis ki vegie az % rendib#l” (>:<2 r.), „az emberi nemzet éppen meg maratt vala [...] *I}tent%l* adatott Bentségébe” (Uo.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 295.: „Bolon draga *voltarul* magas meniorBagnak” (címlap), „*olliakrul* Bolon kekyel [!] nappal *#rd#gnek Bolgalnak*” (A2 v., 2 adat) de: „CANTIO DE SZENT IANOS *Lata}arol.*” (címlap, 1 adat), és „mely *I}tentul* vagion” (címlap), „az lopok az draga *h%ottul* igen tauul vadnak” (A2 v., 2 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 296.: „*Szent lelekr%l* fel inditatot volna” (A r.), „AZ ZENT IANOS BAPTISTANAK FEIE *VETELerul* valo Szep enek.” (Uo.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül, és „Feiet *derekat%l* ig el vala}zta” (A2 v.), „Mi}e }i%#lt#nek kenierék vagion, *Kikt%l* nem }oka}odhatnak vilag€” (A3 v.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 308a: „Az en jffiu}agomnak *b%neir%l* es az en *vitkëimrül* meg ne emlekezzél” (D3 r.), „El téreik az te *vtáidrul*” (A6 r.) stb. (4 adat) ellenpélda nélkül, és „Kitzoda ti}zta az *fertelme}sigt%l*” (D4 r.,

1 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 340.: „meße *f#ldr%lis* i#nek vala hoza” (B r.), „vgi± }em illik hoL el feletkeznel, regi *mi voltodrul* mai *βerenczedr%ol*” (B v.) stb. (20 adat) ellenpélda nélkül, és „giermeket *daikatul* valasztotak vala” (B3 r.), „Volter *neniet%ol* varnaia, hoL ot titkon %tet nalla tartanaia” (Uo.) stb. (20 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 350.: „Vegi%nk βep peldakat ez fele *dolgokrul*” (B r.), „NAgy dolgok voltak immar az világban, *kikr%ol* emlekezn%nk β%k}eg mi magunkban” (A2 r.) stb. (4 adat) ellenpélda nélkül, és „Tellies ez vilagot ha mind meg kere}ed, es *kezdet%ol* fogua vegig meg βemleled” (B r.), „az attia *I}tent%ol* valt}agra adatek” (A2 v., 2 adat) ellenpélda nélkül. Meg kell jegyezni erről a csoportról, hogy öt mű esetében a zárt alakok túlsúlya szignifikáns, míg öt nyomtatványban csak néhány adat alapján állítható, tehát minden bizonnyal a statisztikai hibahatáron belül van. Ez a tíz nyomtatvány a *-ból/-ből, -rúl/-rül, -túl/-tül* típust képviseli.

A két szélsőség közötti átmeneti típusokra nagy tarkaság jellemző. A delativusban ingadozók ablativusban általában zárt alakokat használnak, azaz a zártabb irányú kiegyenlítődés félútján vannak. Ilyenek: RMNy. I. 297.: „Meg említek egy nehan Kyraliokat, [...] *Kikr%ol* zerzetekis βep Cronica kat” (A r., 1 adat) de: „*Eβ#kr#l* nagy gyor}an vgy gondolkogyatok” (G3 v., 1 adat), és „*ett%ol* meg β%nietek” (G3 r., 1 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 344.: „*Err#l* peldat vigien kiki % *magarol*” (címlap v.), „EGY regi *dologrol* βep Kronikat mondok” (Uo.) stb. (8 adat) de: „Az Franci}co *err%ol* ezt felelte vala” (B v.), „*Franci}corul* azért ki mind peldat vehet” (A2 r.) stb. (8 adat), és „io Zebernik varat *Kiraltul* meg nierne” (B r.), „minden }aiat *iauatul* hamar el βakada” (címlap v.) stb. (3 adat) de: „mert el vezhet, ki fellieb *I}tent#l* mit birhat k#uethet” (A2 r., 1 adat). Ezeket a műveket nem nagyszámú adat és nem szignifikáns különbség alapján lehet a *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rül, -túl/-tül* típusba sorolni. A mintavételből is adódhat az eredmény, lehetséges, hogy valójában máshová sorolandók, ám az bizton állítható, hogy delativusban és ablativusban használják a zárt alakváltozatot is.

A következő típusba a delativusban inkább középzárt, ám ablativusban zárt vagy ingadozó alakváltozatokat mutató művek tartoznak. RMNy. I. 192.: „Ha en enny *io tetemenr#l* el feletkeznem...” (A3 r.–v.), „immar βolunc az harmadic *rendr#l*” (E3 r.) stb. (9 adat) de: „n® veß%nc ma}onnat peldat, hanem az }ido *orzagrul* es annac *kyralyrul*” (E2 v.) stb. (4 adat), és „meg keeri az *kyralitul* az βegen ember hazat” (A2 v.–A3 r.), „Az hala adatlan embernecc *hazatul* el nem tauozic az gonoz” (A2 r.) stb. (4 adat) de: „harom rendb® volt *Mo}e}t#l* fogua az Babylloniabeli fog}agig” (E2 v.) stb. (4 adat); RMNy. I. 259.: „Itt *ember}eger#l* Bol” (Bbbb2 r.), „Atkozot hat acki *naprol* napra gonozzab” (Aaaa3 v.) stb. (23 adat) de: „βoltam

err% oda fel” (S3 v., 1 adat), és „ez vilagi, te}ti *marhatvl*, te}ti *gy%on##}egth%* [...] el nem fakadhatt” (Bbbb2 v.), „*Holtul* eletet ker, *baromtul fatul* oko} }agot” (Bbbb3 v.) stb. (17 adat) de: „e' vilagi *dologtol*, *βorgalmáto}ág}agtol*, az emberi *tudomantol*, *β#rze}t%* [!], *gondolattol* fogd el magad” (S4 r.) stb. (12 adat). Ezek a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl* típusba sorolhatók.

Egyetlen nyomtatvány határozottan a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-túl/-tűl* típust képviseli: RMNy. I. 280.: „NO azért mar *βollok* en *emb##}eg#mr#l* *βollok* az en *te}t#mr#l*” (D4 r.), „*Chri}tus* a' *lel#kne* *érei*er#l azt mongia” (D4 v.) stb. (13 adat) ellenpélda nélkül, és „Mert amaz *er#s Sam}étul*, *er#s Iehoua* vr I}ten *fiatul*, Attiahoz eL®l# *aldando* naL *I}tent%*, [...] el allottak” (A2 v.–A3 r.) stb. (15 adat) ellenpélda nélkül.

Egyben kivételes esetként csak delativusban látszik ingadozás, ablativusban a középzárt alakok gyakoribbak: RMNy. I. 125.: „mely *ira}om* *vala* a *kereβtyeni* tudomannac *el}# fundamentuirol* [!]” (A3 v., 1 adat) de: „*KEREZTYENI TVDOMANRVL* VALO R\$VID K\$NYVE CZKE BATIZI ANDRASTVL IRATTATOTT.” (címlap, 1 adat), és „*kereβtelkedic* *vala* *βent Iano}tol* a' *Chri}tus*” (L4 v.), „*Chri}tophtol* en meg ertém az *βeghén* atyafiaknak *kéuan}agokat*” (A3 v.) stb. (7 adat) de: „*azoktul* *varnac* }egedelmet” (A5 r.) stb. (3 adat). Ez esetben is meg kell jegyezni azonban, hogy a delativus kiegyenlítetttségét két adat alapján állítottuk, ezért valószínűbb, hogy a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* típusba tartozik, mint az, hogy a kivételes *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-tól/-től* változatot képviselné.

Összefoglalva a csak delativusban és ablativusban zártat is (vagy csak zártat) tartalmazó típusait:

1. *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* (RMNy. I. 64., 125., 246., 348., 367.)
2. *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl* (RMNy. I. 192., 259.)
3. *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-túl/-tűl* (RMNy. I. 280.)
4. *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl* (RMNy. I. 297., 344.)
5. *-ból/-ből*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl* (RMNy. I. 49., 77., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350.).

Az RMNy. I. 205. egyedül alkotja a csak delativusban kivétel nélkül középzárt, ám a többiben zárt alakokat is tartalmazó kombinációt. Adatai a következők. Elativus: 62 középzárt: „*Ioacijnt* az *t#ml#czb#l* ki hozzác” (Rr r.), „*viL* ki engem az *Taborbol*” (Hh r.) stb., egy zárt: „*Hebronbul* *Ieru}alembe* ment” (<:>3 v.); ablativus: 34 zárt: „*minden gy#n##}egt%* el fogtác magokat” (Gg5 r.), „*az ipatul Achabtul* }eget}eget *kérien*” (Uo.) stb., ellenpélda nincs.

Az elativus egyetlen zárt adata mellé biztosan lehetne állítani delativusit is a nyomtatvány más helyéről, azaz a zárt alakok be-beszüremkedhetnek a másik két esetben, de nem kerekednek felül. Az ablativus azonban határozottan zárt. A mű tehát a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* típust képviseli.

A középzárt ~ zárt váltakozást (vagy a zárt alakok kizárólagosságát) csak ablativusban mutató 24 nyomtatvány adatait az alábbi táblázat ábrázolja.

A művek RMNy-száma	Az ablativusi alakok száma		A művek RMNy-száma	Az ablativusi alakok száma	
	középzárt	zárt		középzárt	zárt
8.	0	4	260.	4	6
13.	13	9	269.	23	5
74.	11	6	303.	3	6
109.	5	12	311.	0	6
144.	0	1	320.	2	2
158.	7	1	341.	1	1
160.	10	1	343.	0	7
164.	0	3	345.	4	4
169.	7	1	359.	1	2
171.	12	3	360.	47	1
194.	10	44	362.	6	89
222.	4	1	368.	1	1
229.	13	1	Összesen	184	217

26. táblázat: Az ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

A zárt alakok kivétel nélküliek a következő, értékelhető adatmennyiséggel szereplő nyomtatványokban: RMNy. I. 8.: „Sok *ewdeothewl* fogwa thyghed nem latthalak wala.” (61.), „Kyiry *ma}thwl*.” (31.) stb. (4 adat), az olvasatokra nézve l. MOLNÁR 1963: 23, 46; RMNy. I. 311.: „Vitez Turi *Gi#rgitul* oli igen feltek” (A4 v.), „*Sira}tul* % nem akara meg β%nni” (A4 r.) stb. (6 adat); RMNy. I. 343.: „Meg oltalmazd magad az *gilko}}agtul*, Haragodban minden gonoz *dolgoktul*, *Bozzu}agtul* az gonoz *tar}a}agtul*” (A2 v.) stb. (7 adat). Szintén nincs középzárt adat a következő művek mintáiban, ám ezek kicsiny mérete miatt ez az eredmény fenntartással kezelendő. RMNy. I. 144.: „Azt ertaem vramtulis, hofi fel}egednek ennel nagioob oeroem nem lehet” (D5 r., 1 adat); RMNy. I. 164.: „az eretnek}egeknék zewrzey *I}tentwl* nem azonnal ky zaggattatnak” (K r.–K v.) – az olvasat biztosan felső nyelvállású, mert máshol is csak ilyet jelöl vele: „az polywaknak *kewnyw* wolta”, „*mwkanekwl*” (Uo.

stb.), „*Myndnyaioktul* inkább ez fele valaszt vettem” (B r.) stb. (3 adat). Ezek tehát a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* típust képviselik.

Az ingadozó, ám a zárt alakok túlsúlyát mutató művek a következők (a felső nyelvállásúak aránya alapján csökkenő sorrendben). RMNy. I. 362.: „az iót az *gonofitul* velec meg választ}a” (287 r.), „ód magad t%le, mint egy d%h#s *ebt%ol*, az mérges *kigyotul*, es az ragadozo *farka}tul*” (295 r.) stb. (89 adat) de: „Tauozzec el azért a' *hami}}agtol*” (305 r.), „valakic az I}tennec *Lelket#l* vi}elt#tnec” (276 r.) stb. (6 adat); RMNy. I. 194.: „*b%ont%ol, halaltul, karhozattul* meg *βabadet}on*” (Eeee r.) stb. (44 adat) de: „az vrnac *βolgaitol* hallanac az Vr *βauat*” (A4 r.), „meg foβtáttac I}tennec *d%ocz#}eget#l*” (B r.) stb. (10 adat); RMNy. I. 109.: „Igaz mondo iambor *vitez#kt%ol*, kic ez dolgokba iel#n voltanac ertek#βtem” (aa2 r.–aa2 v.), „Szomat iobban rikbantatom io *bortul*” (Q3 v.) stb. (12 adat) de: „Ez iffiu Vas Miklos *pi}p#kt#l* iuta Szabo Imre Egr#l” (S4 r.) stb. (5 adat); RMNy. I. 260.: „ebben en eleget hallottam *apamtulis*” (E3 r.), „az feiedelem}eg *i}tent%ol* vagyon” (Bev. 2 r.) stb. (6 adat) de: „azt kiuania *nagy}agottol*” (B4 r.), „io neuennis v#ttem *kegielmett#l*” (B4 r.) stb. (4 adat); RMNy. I. 303.: „Mennel t#b iokat *I}tentul* v#ttenek, Annal kemenibek hozza l#ttenek” (B4 r.), „Vegre *Kiralitul* % meg kedueltetek” (Uo.) stb. (6 adat), de: „Nem fel }enkit#l” (A r.) stb. (3 adat). Az RMNy. I. 359. nem szignifikáns adatmennyiséggel szintén ide vonható: „az kiLyó *Doctortvl* tanulta ezeket” (D r.), „az WR *lelket%ol* meg *βenteltetet*” (A2 r., 2 adat), de: „kşuan az Atya *I}tent#l* [...] meg *βentel# S@ent* *Lelket*” (A2 r., 1 adat). Még ezek is besorolhatók a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* típusba.

Teljesen kiegyenlített ingadozás van az RMNy. I. 345-ben: „Veβ#delmet hogy *Floru}tol* *βenuednenek*” (A2 r.), „nagy *ka}dag}agatol* foztatot vala” (C v.) stb. (4 adat) de: „*T#re}t%ol* nem meze %k meg allanak” (C r.), „*Rommatul* el ne hodolnanak” (A2 r.) stb. (4 adat). Az alábbi művekben hasonlóan, ám nem szignifikáns adatszámmal: RMNy. I. 320.: „az itéletig }em *β%nic* meg ez # álnoc es d%h#s *me}ter}égét#l*” (A3 v.), „ez világnac *kezdetit#l* fogua meg nem *β%nt*” (A2 v., 2 adat) de: „I}ten meg oltalmazzon *attul*” (C7 v.), „meg *βabaditott eng#met* az t#ruşnnec *átkátul*” (F7 r., 2 adat); RMNy. I. 341.: „*Cyru}tol* ezt hallak” (B r., 1 adat) de: „*kit%ol* terehben Lean e}#t vala” (A2 v., 1 adat); RMNy. I. 368.: „Az el}# *Adamtól* fogua” (címlap, 1 adat) de: „*Po•ontul* fogua addig vaga}oc l#n” (G3 r., 1 adat). Így ezek a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-túl* típusba tartoznak.

Két ingadozó műben billen a mérleg a középzártak oldalára: RMNy. I. 13.: „a@ *i}tent_l* mynekwnk adoth ayandekokerth }okak altal halak ada}}anak” (P4 v.–P5 r.), „feddetetnek a@ *velago}}agtol*” (X4 v.), „tauol legyen e@ *be}ydektewl* a@ *hy@elkedees*” (A3 v.) stb. (13

adat) de: „kwld_tte @enth Pal a@ Philippis neuw varosbol a@ Titu}tul es @ent Luca@tul” (P3 v.), „magokath meg tarto@ta}}ag a@ poganyoknak fertelme}}egegtwl” (P2 r.) stb. (9 adat), az olvasatokra nézve I. MOLNÁR 1963: 51–2; RMNy. I. 74.: „%ot#t a@ % ellen}igit#l meg babaditotta” (A2 r.), „a@ Sido Daidtol meg iratatot” (+2 v.) stb. (11 adat) de: „a@ el-len}igt%l meg babadult” (S2 r.), „a@ hatalmas guñoloktul es c@ufoloktul meg oltalma@@a” (R7 r.) stb. (6 adat). Míg az RMNy. I. 13-at inkább az előző csoporthoz számítanám, addig az RMNy. I. 74. már inkább a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviseli.

A többi nyomtatvány a zártabb alakok több-kevesebb ellenpéldájával a középzártak dominanciáját mutatja. RMNy. I. 158.: „oltalmaztatoc magatokat eñec vt±nais a ragadozo farka}oktol” (A2 v.), „Nem chac a' Mathyus f#ldét [...] foftá meg az Olah Er}ek a' nagy I}tennek igiét#l es ä Chri}tu}tol Berzett Sacramentomoknac igaz± valo ki ßolgaltata}atol” (A2 r.) stb. (7 adat) de: „Lo k#r#mre nyirt haytul volna az igaz Pap}ag” (A3 v., 1 adat); RMNy. I. 160.: „Tartoz}a meg # nyeluét a' gonof}tol” (c3 r.), „mLden veßedel@t#l meg otalmaztat” (C4 r.) stb. (10 adat) de: „EL tauozzéc az gonof}tul” (C3 r., 1 adat); RMNy. I. 169.: „Chri}tus ß%leté}et#l fogua” (A2 r.), „el }e Bakabtaná #magatol” (A2 v.) stb. (7 adat) de: „Attyatul ualo ß%lete}enec tulaidonságában” (G4 v., 1 adat); RMNy. I. 171.: „meg foft az b%n es az #rd#g az I}tennecc iouaitol” (L3 v.), stb. (12 adat, l. még az ellenpéldák idézetében is) de: „Iga}}agtul ßent}egt%l, #r#c élett%l, az toruénnecc be tellye}eité}et#l es minden io czelekedett#l meg fofta Adam” (L2 v., 3 adat); RMNy. I. 222.: „}egedelmeket I}tent#l nem váriác” (N v.), „Te vaL bizony #r#c I}ten, ki attiatol es Fiutol mind #r#ccke ßarmazol” (A2 v.) stb. (4 adat) de: „#r#kt%l te diczéréttel” (Z2 r., 1 adat); RMNy. I. 229.: „acki formáltatott ßent lélekt#l” (C v.), „a' Mariatol formaltá a' ßent lélec” (C r.) stb. (13 adat) de: „#r#kt%l fogua ß%lftet” (címlap, 1 adat); RMNy. I. 269.: „A ki az I}tennecc fel}eget vi}gallya, az a' dicz#}egt#l be burittatic” (Q2 v.), „el idegen%ltenec az iga}}agtol” (A2 v.) stb. (23 adat) de: „irtozik affele beßedekt%l” (A3 r.) stb. (5 adat); RMNy. I. 360.: „Gy#rt#l nem igen meßße vagon az Pannonius hegy” (4 r.), „Erdélyben (czac Bra}}ótol, és Fogaras k#rnyékét#l meg válua) b#w bor terem” (6 v.) stb. (47 adat) de: „Kic vóltanac Feiedelmec és Királyoc kez-dett%l fogua ez orßágban” (>2 v., 1 adat). Ezek tehát egyértelműen a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típusba tartoznak.

Összefoglalva a csak ablativusban zártat is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

1. *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* (RMNy. I. 74., 158., 160., 169., 171., 222., 229., 269., 303., 360.)

2. *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-túl* (RMNy. I. 13., 320., 341., 345., 368.)
3. *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* (RMNy. I. 8., 109., 144., 164., 194., 260., 311., 343., 359., 362.)

A középzárt ~ zárt váltakozást csak delativusban mutató három mű adatai az alábbi táblázatban láthatók.

A művek RMNy.- száma	A delativusi alakok száma	
	középzárt	zárt
78.	2	4
162.	26	1
342.	16	3
Összesen	44	8

27. táblázat: A delativusban zárt alakot is tartalmazó nyomtatványok adatai

Két mű a középzárt alakok szignifikáns túlsúlyát mutatja: RMNy. I. 162.: „*KEgyelmű}ségrr#l* es *itiletr#l* Éneklec” (b8 v.–c r.), „*pana}olkodic minden ke}erues nyauallyairól*” (C2 r.) stb. (26 adat) de: „*a' mi vtanunc valokrulis gondot vi}}elly%nc*” (C3 v., 1 adat); RMNy. I. 342.: „*meg emlekezek az % raytok e}}et romla}rol bo}u}a}Lagrol, az Lazlo kiralrol Magyarri vrakrol vitezek halalarol*” (B2 v.), „*ok}or az t#r#}r#l }egen Magyarokot az poganok meg toliak*” (C2 v.) stb. (16 adat) de: „*NEkt#k emlek#z#m [...]* Huniadi Iano}rol, nagy *iambor}agarul [...]*, Amurates *Cza}barrul, Nandor feiruarrul*” (A2 r., 3 adat). Ezek a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselik.

Az RMNy. I. 78-ban nem szignifikáns különbséggel a zárt alakok vannak többségben: „*at te}tr%ol }olonc itt*” (I3 r.), „*acaréc tinctec eh három dologr%ol r#uiteden irnom*” (címlap v.) stb. (4 adat) de: „*AZ GO'NASROL.*” (O2 v. fejezetcím) stb. (2 adat). Ebből azonban semmiképp nem lehet következtetni egy *-ból/-ből, -rűl/-rűl, -tól/-től* típus léte. Valószínűleg ablativusban is előfordulhat benne zárt változat, csak a mintákba ezek nem kerültek bele. (Jól rávilágít a mintavétel hibalehetőségeire az a tény, hogy az RMNy. I. 78-ból nincs ablativusi adat.) A műről MOLNÁR (1963) megállapítja: „*A -tól/-től* esetében már majdnem egyöntetű a zártabb alak használata, a *-tól* csak mellékváriánsként fordul elő” (MOLNÁR 1963: 95). Feltehetőleg tehát a *-ból/-ből, -rűl/-rűl, -túl/-túl* típusba tartozik.

A zárt alakváltozatot is tartalmazó nyomtatványokat összességében a következő csoportokra lehet bontani:

1. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselők (22 mű): RMNy. I. 15., 64., 74., 125., 158., 160., 162., 169., 171., 205., 222., 229., 246., 269., 303., 308b, 328., 334., 342., 348., 360., 367. Ezekben előfordulhat ugyan zárt ellenpélda, de különböző mértékben a középzárt alakok dominálnak. Vagy a csak ablativusban zárt ragsorból fejlődtek, a nyíltabb irányú analógiás kiegyenlítődés útján, vagy a tiszta középzárt típusból alakultak úgy, hogy ablativusban elkezdtek ingadozni, de a középzárt forma még domináns bennük.

2. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl* típust képviselők (7 mű): RMNy. I. 13., 192., 259. 320., 341., 345., 368. Ezekben a *-túl/-tűl* változatot tartalmazó ragsor kiegyenlítődése indult meg középzárt irányba, vagy esetleg a tiszta középzárt ragsor ablativusi ragjának a zárt alakváltozattal való váltakozása kezdődött el.

3. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* típust képviselők (12 mű): RMNy. I. 8., 109., 144., 164., 194., 260., 280., 311., 322., 343., 359., 362. Ezek vagy az eredeti, csak ablativusban zárt állapotot képviselik, vagy a tiszta középzárt állapotból kibillenve, ablativusban már zártak.

4. A *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselők (3 mű): RMNy. I. 297., 344., 346. Ezek a zárt irányú kiegyenlítődés útján vannak. A delativus még egyformán előfordul bennük középzárt alakban is.

5. A *-ból/-ből, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselők (11 mű): RMNy. I. 49., 77., 78., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350. Ezek már a delativusban is dominánsan zártak.

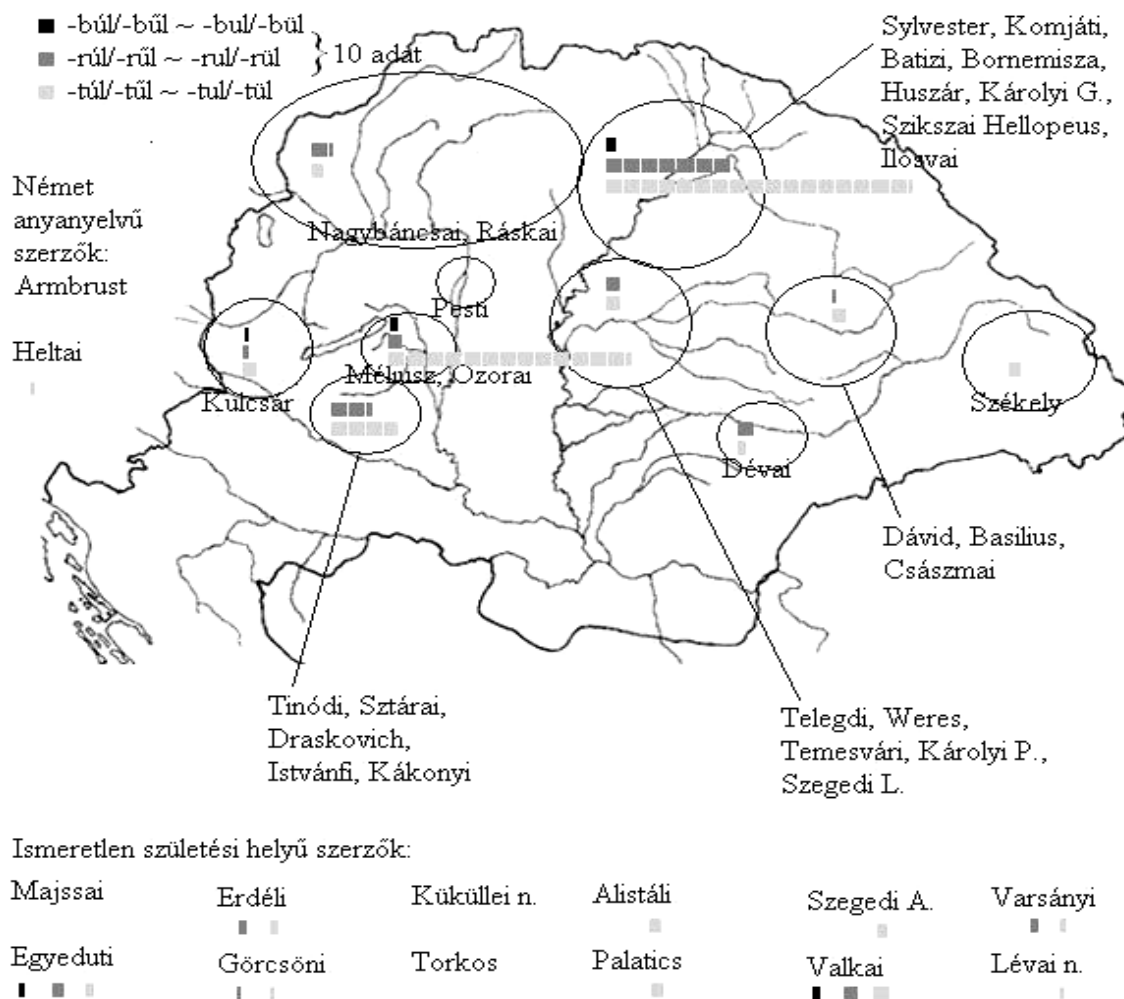
6. A *-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselő (1 mű): RMNy. I. 349. Ebben már elativusban is megindult az ingadozás, de még tartják magukat a középzárt alakok.

7. A *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselő (1 mű): RMNy. I. 294. A teljesen zárt változatok dominanciája a kései ómagyar korban még példátlan volt, a XVI. században azonban már nyomtatott könyvben is található rá példa: a Bécsben kiadott kalendárium bizonyos Egyeduti Gergely nevéhez köthető, akiről sajnos életrajzi adatokat nem ismerünk. MOLNÁR (1963) dunántúli származásúnak tartja, mert az *-ÍT* képző középzárt alakban szerepel a műben. Ez az adalék is a zárt irányú kiegyenlítődés nyugati gyökereinek a feltevést erősíti.

Az elativusi zárt alakok sohasem kivétel nélküliek, és csak néhány műre jellemzőek, ezért a továbbiakban csak a delativusi és ablativusi alakokra koncentrálnom. Bizonyos szerzőkre jellemző a zárt alakok előnyben részesítése. Nyolc műben (RMNy. I. 88a, 173., 213., 296., 308a, 340., 349., 350.) kivétel nélkül zárt delativusi és ablativusi példák találhatók. Az

RMNy. I. 49-ben egyetlen ellenpéldával ugyancsak felső nyelvválású alakok vannak, az RMNy. I. 295-ben nem szignifikáns adatmennyiségben szintén a zárt alakok dominálnak, továbbá két többkönyves szerző is van, akinek mindegyik művében a zártak vannak többségben: Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János. A további többkönyves szerzők művei több csoportba sorolhatók, azaz még ugyanazon író sem mindig következetes a vizsgált ragcsoport használata tekintetében. Méliusz Juhász Péter adatai pl. négy csoportban szerepelnek: található az első háromba és az ötödikbe tartozók is. Mivel az ő művei több nyomdában, több nyomdász közreműködésével jelentek meg, az adatok értékelésekor óvatosnak kell lennünk. Az azonban világosan látszik, hogy korpuszbeli műveinek több mint a fele az első típusba sorolható (RMNy. I. 155., 169., 171., 181., 205., 229.), azaz a középzárt alakokat valószínűleg gyakrabban részesítette előnyben. Batizi András két műve közül az egyik (RMNy. I. 125.) Kolozsvárott, Heltainál jelent meg, ezért tartozik a másikkal ellentmondó, a középzárt alakok dominanciáját mutató típusba, a szerző sajátja azonban az RMNy. I. 88a nyelve lehet, amelyben az delativusi és ablativusi zárt alakok kivétel nélküliek.

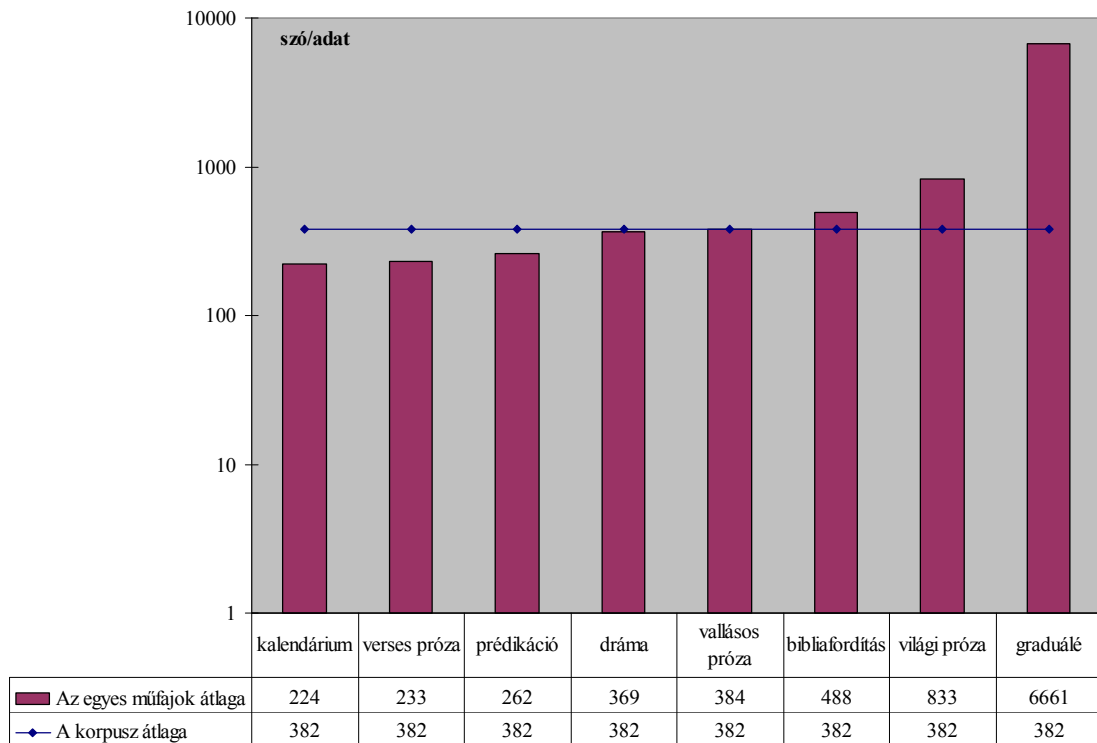
A szerzők születési helye alapján (l. 25. ábra) valószínűnek látszik, hogy nem csupán a BENKŐ (1957) által említett (l. fentebb) nyugati, hanem esetleg bizonyos északkeleti nyelvjárásokban is jellemző lehetett a felső nyelvválás irányába megindult alaki kiegyenlítődés, hiszen Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás esetében ez a vidék jön számításba az anyanyelvjárás szempontjából (Dévai korán elkerült Hunyad megyei szülőhelyéről, vö. MOLNÁR 1963: 93), és Batizi András is innen származott, sőt egész életében itt tevékenykedett. Batizi műve (az RMNy. I. 88a) az északkeleti területen is elterjedt zárt alakok valódi bizonyítéka, hisz Sylvester és Dévai műveik megjelenése előtt éveken át munkálkodtak a dunántúli Nádasdy-birtokokon, tehát esetükben talán másodlagos nyelvjárási sajátosságról is lehet beszélni.

25. ábra: A zárt elativusi, delativusi és ablativusi alakok megoszlása a szerzők születési helye szerint

A következő nyomdákban csak középzárt dominanciájú művek jelentek meg: Alsólindva, Gyulafehérvár, Komjáti, Óvár. Voltaképpen ebbe a csoportba tartozik Kolozsvár is, ahol Tinódi históriásének-gyűjteményén kívül ugyancsak nem jelent meg olyan nyomtatvány, amelyben a három közül bármelyik esetben a zárt alakok szereplnének nagyobb számban, mivel Heltai ragaszkodott a középzárt változathoz (l. fentebb). Ez utóbbin kívül a többi nyomdában csupán néhány mű jelent meg, ezért a középső nyelvállású alakok gyakorisága azokban is egy-egy szerző vagy nyomdász nyelve miatt alakulhatott így. Vagyis a zárt alakok elterjedtsége nem a megjelenési hely függvénye, ilyeneket tartalmazó nyomtatványokat az ország egész területén nyomtatnak.

Az eredeti magyar nyelvű szövegekben valamelyest nagyobb arányban fordulnak elő a zárt alakok (52%), ám ez nem szignifikáns különbség. Határozottabban különbözik egymástól azonban a különböző műfajú szövegek raghasználata (l. 26. ábra).

26. ábra: A zárt elativusi, delativusi és ablativusi alakok átlagos előfordulása a különböző műfajú szövegrészekben

A teljes korpusz átlaga 382 szavanként egy adat. Látható, hogy a kalendáriumok, a verses prózai művek és a prédikációgyűjtemények tartalmazzák az átlag feletti számban zárt alakokat. A prédikációk nyelve ekkor is és később is meglehetősen közel állt a – nem is mindig a legválasztékosabb, hanem valamelyest köznapibb, a tömegek számára is könnyebben befogadható – beszélt nyelvhez, hiszen gyakran a templomokban valóban elhangzó szövegek voltak. A zárt alakok kiugróan magas aránya talán ennek a sajátosságnak tulajdonítható. A némileg az átlag feletti értéket mutató verses próza műfajába zömében históriás énekek tartoznak, amelyek ugyancsak élıszóban elhangzott (énekelt) műfajnak számítanak.

A vizsgálat alapján világosan kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a könyvnyomtatás nyelvében uralkodó változóérték a középzárt. A zárt alakok dominanciája (a zárt irányú kiegyenlítődés valamely fázisa) a fentebb felsorolt csoportok közül bizonyosan csak a 4–7-re jellemző, azaz összesen 16 műre. A csak ablativusban zárt típus nem számítható ide, hisz az esetleg az

eredetileg is csak ablativusban zárt ragsort tartalmazó 12 művet jelenti (ezek talán a középzárt sorból ablativusban már zárttá fejlődött típust is képviselhetik, bár ez kevésbé valószínű), továbbá a csak ablativusban ingadozó kombinációt tartalmazó hét művet sem, mert azok már a középzárt irányba megindult kiegyenlítődés állapotát (esetleg a tiszta középzárt ragsorból az ablativusban már megindult zárt irányú fejlődés korai szakaszát) tükrözik.

A rendelkezésre álló adatokból csupán a ragesoport használatával kapcsolatos néhány mozzanatot lehet kiemelni, a területi vagy egyéb megoszlásról közelebbit – az alább következő néhány mozzanatot kivéve – azonban nem lehet kimutatni. Az valószínűnek látszik, hogy a korabeli Erdélyben inkább a középzárt alakokat kedvelték, és bizonyos, a beszélt nyelvhez közelebb álló műfajokra jellemzőbb volt a zárt alakok előnyben részesítése.

5.1.1.6. Az allativusi rag alakjai

Az allativusi *-HOZ* névutói eredetű szekunder rag, amely az ómagyar korban agglutinálódott véglegesen szuffixummá. A kései ómagyarban még tart az alaki fejlődése: a palatális alakváltozatok labialitás szerinti illeszkedése már ekkor megindult, ám nem zárult le (vö. KOROMPAY 1992b: 372).

A korpusz 607 allativusi ragot tartalmazó adatából 355-ben ingadozást nem mutató veláris alakváltozat található: „a' Ie}us Chri}tus *abrazattiahoz* ha}}onloc legienfc” (RMNy. I. 194. A2 v.), „Mennyetekel inkab az *aro}okhoz* es vegyetec magatoknac” (RMNy. I. 91. c4 v.), „fel megijek a@ een *atij±ho@*” (RMNy. I. 16. h r.), „ha}}onlitom az eBes *férfiuhoz*” (RMNy. I. 186. B5 v.), „β%uec lángolna kereβtyeni buzgo}ággal es βeretettel a *templomokhoz*, predicálóβekekh#z, *plebano}sagokhoz*, *predicátor}ágokhoz* es a }*colakhoz*” (RMNy. I. 154. b2 r.) stb. Ezek 75 műben fordulnak elő.

A palatális alakváltozatok azonban jelentős ingadozással jelennek meg. A 123 labiálisból 98 esetben labialitás szempontjából nem illeszkedő alakváltozatok találhatók. Ilyenek: „a@ # te}t#k#t Keue ha@ara ho@ac temetni a' Tarnoc v#l*gieh#@*” (RMNy. I. 156. f3 v.), „Legy ió akarattal a te *elen}egedh#z*” (RMNy. I. 91. O5 r.), „*végéh#z* vinne a' t#ruényec beβédit” (RMNy. I. 208. Yy2 r.), „i# erk#lchr#l valo tudamanra tanit: Minem%nec kely@ lenni az emberne*c I}tenh#z*, I}tenne*c igeieh#z*, az Egyhazi *népekh#z*, Atyahoz, Ha-za}tár}ahoz, *gyermekih#z*, az #nn® *te}téh#z*, βolgiaiához, ioβagához, βomβedgyahoz, a' *i#uevényekh#z*, *ellen}egih#z*, *fiedelméh#z*, es minden *emberh#z*” (RMNy. I. 92. A2 r.) stb. Ezek 37 műben fordulnak elő.

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
86.	1	0
90.	3	0
91.	5	0
92.	12	0
95.	3	1
96.	2	0
100.	1	0
109.	4	2
154.	1	0
155.	1	0
156.	1	0
162.	2	1
186.	5	1
208.	3	0
218.	1	0
259.	1	4
269.	2	0
284.	4	0
288.	3	0

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
289.	1	0
290.	2	0
304/1.	2	0
304/2.	1	0
307.	2	0
308b	3	0
311.	1	0
319.	1	0
320.	1	1
334.	2	1
337b	1	0
339.	2	0
345.	1	0
351.	3	0
359.	1	0
360.	9	2
362.	9	3
368.	1	0
Összesen	98	16

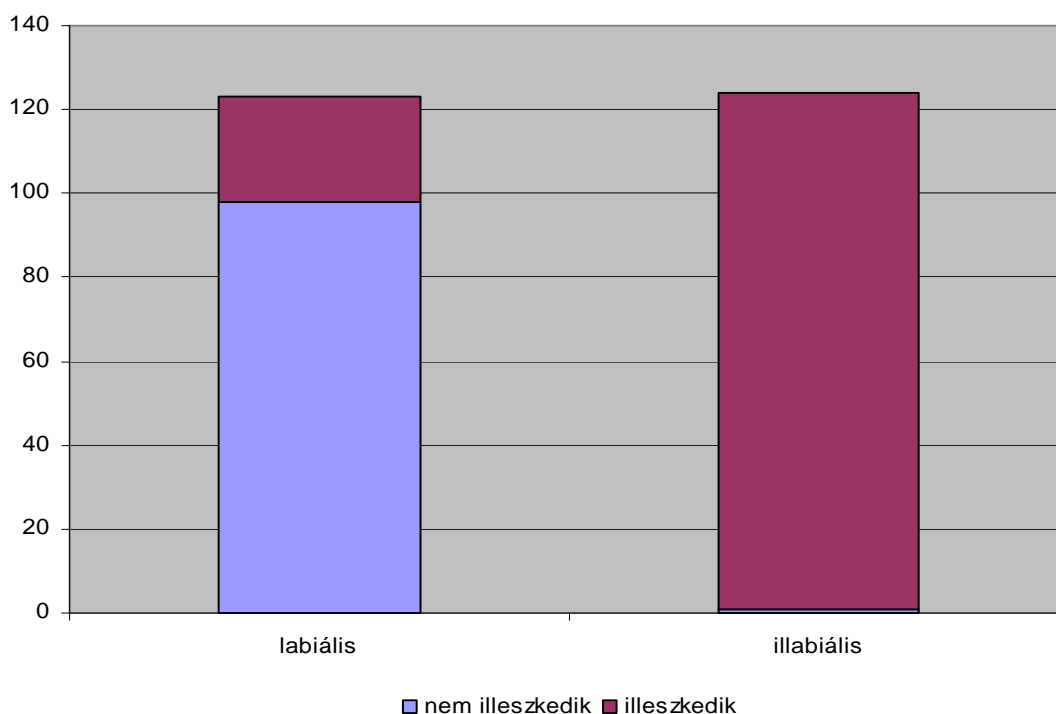
28. táblázat: Az illeszkedő és a nem illeszkedő allativusi ragok száma

A 25 illeszkedő példából: „Iay azoknac, kic házat házhoz foglalnac: es f#ldet f#ldh#z kapt}olnac” (RMNy. I. 95. B3 r.), „naL giakorta #rd#gi }egit}eghez, varaslokhöz, b%ou#}#kh#z, es egieb meg tiltot ezk#z#kh#zis kebek foliamni” (RMNy. I. 358. B2 r.) stb. Ezek 16 mű⁸⁰ palatális labiális töveihez járulnak.

A palatális illabiálisok 54 műben előforduló 129 adatából egyetlen nem illeszkedik: „egij para@t ember mene a@ erdewhe@” (RMNy. I. 17. 25). Az illeszkedő példákból: „almokba @o@at lewn ho@@aajok, hogij ne mennenenek Herode}he@” (RMNy. I. 16. B3 r.), „Hamar azért Iupterhez menenenec [!]” (RMNy. I. 367. A v.), „Kegielme}}egedhez Boktam foliamni” (RMNy. I. 349. B r.) stb. Vagyis a korpusz 226 palatális illabiális tövű allativusi esetben álló adatából több mint a felén már megtörtént a labialitás szerinti illeszkedés (128 illabiális illeszkedő áll szemben 98 labiális nem illeszkedővel, vö. 27. ábra). Ez a kései ómagyar korhoz képest nem jelent lényeges változást: néhány kódexre a háromalakú illeszkedés,

⁸⁰ RMNy. I. 49., 74., 95., 109., 151., 162., 186., 194., 259., 297., 303., 320., 334., 358., 360., 362.

míg a többire vagy a labiális alakok túlsúlya, vagy a szabad (kiegyenlített) váltakozás volt jellemző (vö. KOROMPAY 1992b: 372).

27. ábra: A palatális allativusi ragok alakváltozatainak megoszlása a korpuszban

Érdeemes külön szólni az alakváltozatok megoszlásáról az egyes nyelvemlékekben. A korpusz 23 művében⁸¹ nincs palatális adat, 11-ben egyáltalán nincs allativusi adat (RMNy. I. 8., 101., 158., 164., 220., 222., 233., 243., 308a, 343., 350.). Az illeszkedő illabiális adatok a nyomtatványok több mint felében, 53 műben⁸² jelennek meg. Ezek közül csak a csillaggal megjelölt 17-ben van mindhárom alakváltozatra adat a korpuszban. Ennek ellenére a háromalakú illeszkedés talán mind az 53-ban biztosra vehető, hisz a másodlagos illabiális alakváltozat mellett minden bizonnyal megvolt az ajakkerekítéses is, ám a palatális labiális tövek kisebb gyakorisága miatt a mintába nem került példa. (A mai magyar írott nyelv reprezentatív elektronikus korpuszában, a Magyar Nemzeti Szövegtárban⁸³ többször megismételt keresésre

⁸¹ RMNy. I. 8., 15., 63., 98., 101., 102., 158., 164., 192., 219., 220., 222., 233., 243., 246., 264., 299., 308a, 315., 324., 343., 344., 350.

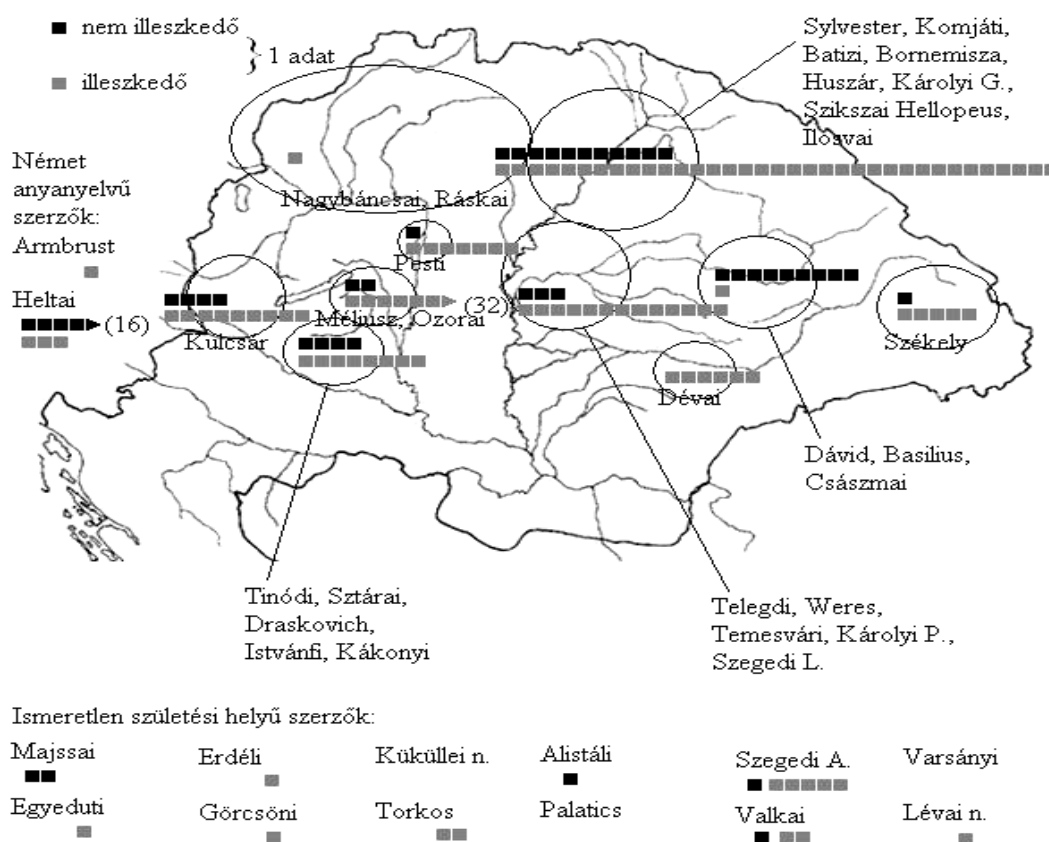
⁸² RMNy. I. 13., 16., *49., 64., *74., 77., 78., 80., 88a, 91, 108., 125., 144., *151., *156., 160., 169., 171., 173., 181., *194., 205., 207., 213., 229., *259., 260., *269., 280., 294., 295., 296., *303., *319., *320., 322., 326., 328., *334., *339., 340., 341., 342., *345., 346., 348., 349., 353., *358., *360., *362., 367., *368.

⁸³ <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

százelemű véletlen mintában minden esetben tíz alatt volt a palatális labiális adatok száma.) A fent említett 17-ből az adatok alapján csak hat műben található a maival megegyező teljes illeszkedés (RMNy. I. 49., 74., 151., 194., 303., 358.). A további 11-ben különböző arányban fordulnak elő az illeszkedő és a nem illeszkedő labiális palatális ragos alakok: egy kivétellel (RMNy. I. 259., ebben csak egy nem illeszkedő adat van a három illeszkedő mellett) a nem illeszkedők túlsúlya jellemző.

A többkönyves szerzők közül Bornemisza Péter, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár határozottan a palatális labiális alakokat kedvelők közé sorolhatók, hisz műveikben szignifikáns többségben vannak az illeszkedetlen alakok. A többi szerző esetében kisebb mértékű ingadozásról vagy teljes illeszkedésről lehet beszélni. A korpuszban egy művel szereplők közül ide tartozik Tinódi, Ilosvai, továbbá két ismeretlen szerzőjű nyomtatvány (RMNy. I. 91., 308b), amelyek közül az előbbi ugyancsak Heltai nevéhez köthető, az ő gondozásában jelent meg Kolozsvárott. A többi esetében – egy-egy adat alapján – nem lehet teljes bizonyossággal illeszkedetlenségről beszélni.

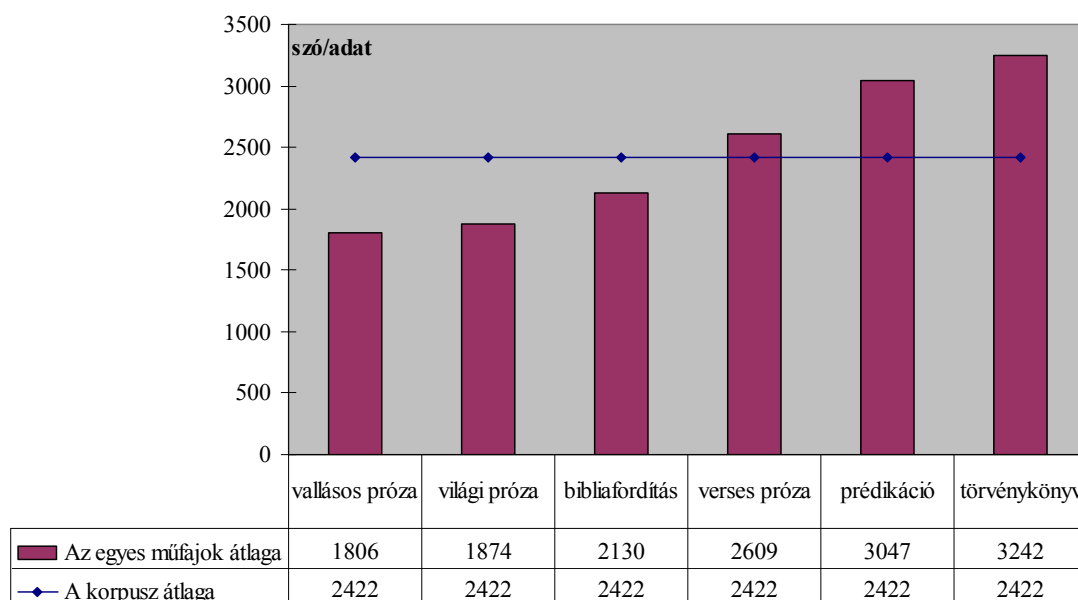
Az illeszkedetlen palatális labiális alakok szerzők születési helye szerinti megoszlását a következő térkép ábrázolja.

28. ábra: Az illeszkedő és a nem illeszkedő allativusi ragok megoszlása a szerzők születési helye szerint

Erről leolvasható, hogy az illeszkedetlen alakok látszólag az ország egész területén elterjedtek lehettek. Azonban óvatosan kell megítélni az egyes szerzők ingadozásait. A nyugat-dunántúli Kulcsár Györgynek mindhárom korpuszbeli művében szerepel illeszkedetlen adat, a prédikációgyűjteményében még szignifikánsan nagyobb számban is, mint az illeszkedők. Ám a szöveg egy részének plágium mivolta miatt (l. 5.1.1.5.) nem tartható Kulcsár sajátosságának a jelenség. A többi dunántúli születésű szerzőnek viszont az ország keleti felében jelentek meg a művei, tehát a térkép e tekintetben is félrevezető lehet. Vagyis az egyedüliként valóban dunántúli és ott is publikáló Kulcsár illeszkedetlen alakjai miatt nem kell a jelenséget nyugati sajátosságnak gondolni.

Az adatok időben egyenletes eloszlást mutatnak. A fordításokban lényegesen nagyobb (53%-os) arányban fordulnak elő az illeszkedetlen alakok, mint az eredeti magyar nyelvű művekben (31%), ez a különbség azonban abból adódik, hogy a fordított szövegek jó része (14 nyomtatvány) a kolozsvári nyomdában jelent meg, amelyre – mint fentebb láthattuk – különösen jellemző a nem illeszkedő labiális palatális alakok használata.

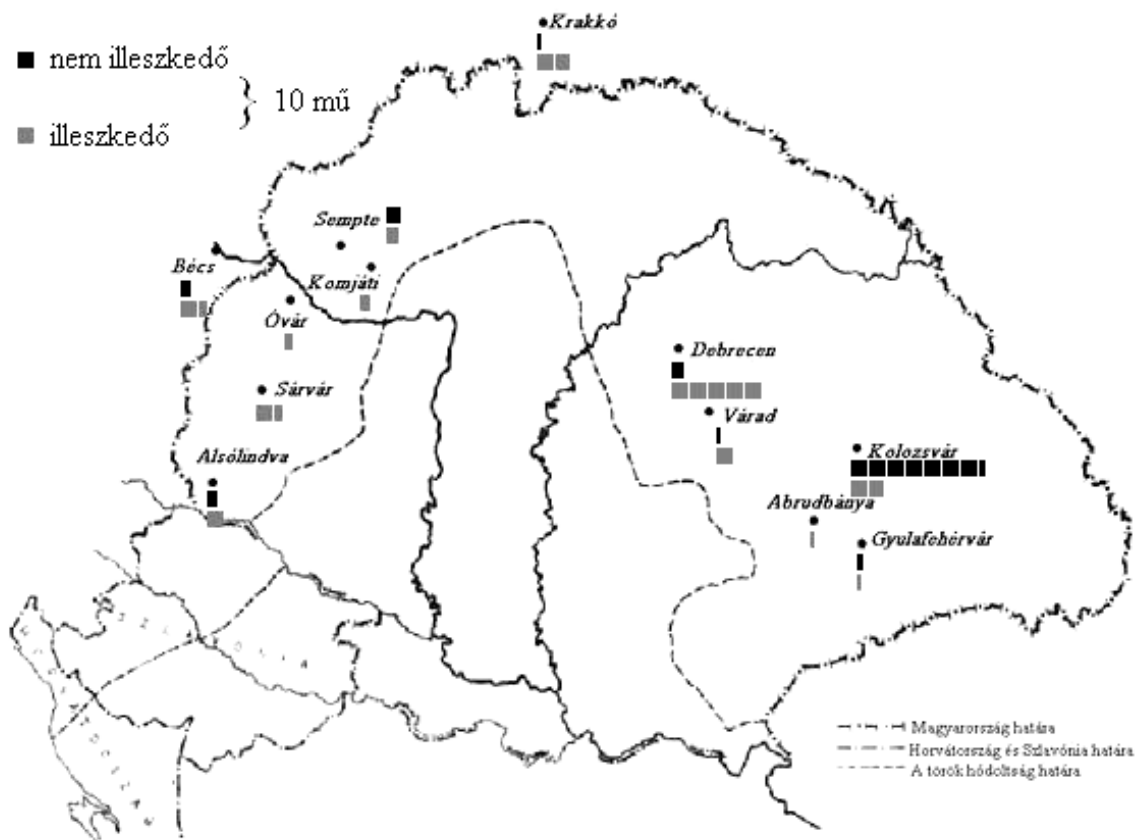

29. ábra: A nem illeszkedő allativusi ragok száma a különböző műfajú szövegekben

A műfaj szerinti megoszlás átlagértékeit áttekintve (29. ábra) az látható, hogy a kilenc műfaji csoportból (bibliafordítás, dráma, graduálé, kalendárium, prédikáció, törvénykönyv,

vallásos próza, verses próza, világi próza), háromban (dráma, graduálé, kalendárium) nincsenek illeszkedetlen alakok. Az ábra vízszintes vonala a korpusz átlagát mutatja, amely átlagosan 2422 szavanként egy illeszkedetlen adat előfordulását jelenti. A vonal alatti oszlopok tehát a nagyobb gyakoriságot jelentik, hisz átlagosan kisebb mintában előforduló egy adatot jeleznek. Leolvasható, hogy a vallásos és világi prózai művek, valamint a bibliafordítások az átlagot meghaladó gyakoriságban tartalmaznak illeszkedetlen alakokat. A bibliafordítások esetében ez a kolozsvári nyomdának tulajdonítható: a nem illeszkedő példák kizárólag a kolozsvári bibliafordítás-sorozatban találhatók, a 27 vallásos prózai műből származó példa közül mindössze hat nem kolozsvári, a világi prózai művek 11 példájából pedig kilenc Heltai krónikájában jelent meg.

Ha a nyomdászok között keressük az illeszkedetlen alakok számát szaporító nyelvhasználókat, akkor talán közelebb lehet kerülni a változószabályok megragadásához. Kolozsvárott, Gyulafehérvárott és Semptén az illabiális töveken szereplő labiálisok száma meghaladja az illeszkedőkéit. Mivel az utóbbi kettő esetében egy-egy mű adatai jelentik a változóértékek számát, ezért teljes bizonyossággal csak Heltai Gáspárról lehet kijelenteni, hogy viszonylag következetesen használja az illeszkedetlen labiálisokat. A nyomdák szerinti megoszlás a következő térképen látható.

30. ábra: Az illeszkedetlen és az illeszkedő allativusi ragok megoszlása a megjelenés helye szerint

A 98 korpuszbeli adatból 72 köthető a kolozsvári nyomdához, amelyek 24 nyomtatványban jelennek meg. Ezek közül tíz Heltai műve, a többi zöme pedig az ő gondozásában jelent meg. Úgy tűnik, hogy valójában egyetlen nyomdász tevékenysége révén kerültek nagy számban illeszkedetlen palatális labiális allativusi ragok a korai középmagyar nyomtatott könyvekbe: Heltai Gáspár nyelvhasználati jellegzetessége torzította el ily mértékben az allativusi ragról kialakítható képet. A többi 13 nyomtatvány 26 adatáról azonban még szót kell ejtenem. Ezek kilenc ismert és két ismeretlen szerző művei. Az alsólindvai Kulcsár György esetét már tisztáztuk (l. fentebb). A többi nyomtatványból csupán négy esetben szerepel egynél több illeszkedetlen adat⁸⁴: RMNy. I. 269., 308b, 339., 362. A korpusz egészét tekintve tehát összesen öt szerzőről jelenthető ki viszonylagos bizonyossággal, hogy saját nyelvhasználati jellegzetességként él a vizsgált alakváltozattal, közülük Heltai és Bornemisza Péter (akinek prédikációgyűjteményében kilenc példa van, l. RMNy. I. 362.) egészen biztosan. Valószínűleg nyelvjárási eredetű hangtani jelenségként értékelhető a szóban forgó alakváltozat: a szuffixumbeli *ö*-zés egyik megnyilvánulásaként.

A fentieket figyelembe véve megállapítható, hogy a könyvnyomtatás első fél századában a palatális töveken a háromalakú raghasználat jellemző, némileg szabályosabb formában, mint a kései ómagyarban, ám következetes illeszkedésről még ekkor sem lehet beszélni. Illusztrációként egyetlen gyakori szóalakot kiragadva: az *Isten* allativusi ragos alakjai a következő megoszlást mutatják: *Istenhez*: 21 adatban, *Istenhöz*: 15 adatban. A fő tendencia azonban mindenképpen az allativusi rag labialitásának többelseji vokálistól való függése, és ettől a kialakulóban levő szabályszerűségtől már csak néhány szerző tér el.

5.1.1.7. A terminativusi rag változója

A terminativusi *-IG* az ősmagyarban, raghalmozással keletkezett szuffixum. A primer **-i* és **-k* összekapcsolódásával létrejött elem hangalakja a kezdetektől váltakozó lehetett: a magánhangzója a tövégi vokálissal alkotott diftongus kétirányú monoftongizációja miatt *é ~ í* > *é ~ i* váltakozást, mássalhangzója pedig *k ~ g* kettősséget mutathatott (vö. KOROMPAY

⁸⁴ A csupán egy példát tartalmazókkal nem foglalkozom, mert akár nyomdahibából, akár a szedő nyelvének kivételes megnyilvánulásából is adódhat. Ha azonban egynél több adat van, az már talán utalhat a szerző nyelvhasználatának sajátosságára.

1991b: 293). Ezek a variációk nyelvjárási alakváltozatokként megmaradtak egészen napjainkig, azonban a középmagyar elején a könyvnyomtatás nyelvében már csak nyomokban vannak meg.

A korpuszban mindössze két *é*-ző alakváltozat található: „Mind *addeg* forgodnek” (RMNy. I. 349. A3 v.), „Bizony mondom t^onektek, *addég* be nem iáryiátoc az Izraelnec váro}it, még nem eli# az embernec fia” (RMNy. I. 86. C3 r.), ami jól mutatja, hogy a korai középmagyar nyomtatott írásbeliségben már eldőlt a középső nyelvállású alakok sorsa: az új közegbe nem kerülhettek be, nem kelhettek versenyre a felső nyelvállású alakokkal.

A 362 *i*-ző alakváltozattól 31 *k*-val: „foglallyátoc el a' réueket mŁd *Bethaboraiaic*, és a' *Iordánic*” (RMNy. I. 208. I2 v.), „36. Vármegye, a Béké}i, melly el nyuitozic mind *Erdélyic*” (RMNy. I. 360. 4 v.), „ki megyen a' nap kelletr#l, és fénlic mind nap *nyugatic*” (RMNy. I. 218. O10 v.) stb., 330 *g*-vel szerepel: „Ket *eßt@deig* vittác” (RMNy. I. 205. Rr r.), „epethe}e es eoregbethe}}e az kerebtyen Anya bent eŁ hazat, naŁ }oc *ideig*, es }oc *eßtend#kig*” (RMNy. I. 173. A3 r.), „}okaijg # tar}a magtalanul vala” (RMNy. I. 108. V3 r.), „Ighen ho@@w *ydeyg* alwttham.” (RMNy. I. 8. 12 r.), „meli hold el ue}ze}nek uege tart, mind [...] }z. ferencz nap utan valo *ch##r##kigh*” (RMNy. I. 294. D2 v.) stb.

A *k*-t tartalmazó változatok nyolc műben fordulnak elő (RMNy. I. 162., 208., 218., 288., 304/2., 315., 351., 360.), ezek mind a kolozsvári nyomda termékei, mégpedig 1560 utáni nyomtatványok, amikor Heltai Gáspár irányításával folyt a könyvnyomtatás. Bízvást tulajdonítható tehát ez a jellegzetesség Heltainak, akinek a beavatkozásai más toldalékmorfémák esetében is egyértelműen kimutathatók. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy Heltai legterjedelmesebb saját művéből, a *Chronica az magyaroknac dolgairol* címűből (RMNy. I. 360.) vett mintában tizenegy *k*-s alakváltozatot használ hét *g*-ssel szemben. A nyolcból két műben látszik kivétel nélkülinek a *k*-s alak (RMNy. I. 218., 315.), de ezek kis terjedelműek, így lehet a mintavétel hibája is a *g*-s alakváltozatok hiánya. A nagyobb terjedelműek közül az RMNy. I. 208. mintájában a nyolc *k*-t tartalmazóval szemben tizennégy *g*-s alak áll, az RMNy. I. 351-ében pedig három *k*-s hat *g*-ssel szemben, azaz ezen esetekben a másik oldalra billen a mérleg (mint ahogy a kisebb művek mintáiban is – nem szignifikáns – többségben vannak a *g*-s alakok), ám figyelembe kell venni, hogy az RMNy. I. 208. nem kizárólag Heltai munkája, hanem a fordítótársaival közösen elkészített bibliafordítás-részlet egyik kötete, amelyben a többiek – esetleg Heltaitól eltérő – nyelvi megoldásai is megmutatkozhatnak, az RMNy. I. 351-ben (a Heltai által összeállított, *Cancionale* c. históriásének-gyűjteményben) található adatok pedig

Tinódi műveiből származnak, és az eredeti szöveg *g*-s alakjaiból Heltai talán többet hagyott meg, mint amennyit kijavított.

A terminativusi rag fő alakváltozata tehát a középmagyar eleji nyomtatott művekben az *-ig* forma. A zöngétlen mássalhangzós alakok minden bizonnyal egyetlen nyomdász, Heltai Gáspár nyelvének jellegzetességeiként jelennek meg kis számban a korpuszban, a középzárt vokálist tartalmazók pedig egészen elenyésző adatmennyiségben, határozottan megmutatva ezzel a zártabb alak kizárólagos használata felé tartó változást.

5.1.2. A korlátozottabb használatú elemek: a visszaszorulóban levő primer lativusi, locativusi és ablativusi ragok változói

A primer helyhatározóragok rendszere a kései ómagyar korra jelentősen háttérbe szorult a szekunder ragok megerősödő új rendszertagjai mellett (vö. KOROMPAY 1992b: 355, 359, 395). A locativusi *-N* a tövéghangzók egységesülésével, a toldalékhoz vonódásával hasadásal szekunder ragokat alakít ki, és eredeti funkciójához hasonlóan él tovább a superessivus ragjában (l. 5.1.1.3.). Hasonló zajlik le az ablativusi *-L* esetében is: a módhatározó egyik ragja lesz (l. a modalis-essivusi eset változóiról szóló fejezetet), ugyanakkor tovább él helyhatározóragként is, ám ez esetben alaki hasadás nem következik be. A locativusi *-T* és a lativusi önálló ragként egyre kisebb gyakorisággal és egyre szűkebb funkcióban használatos az ómagyar korban. A primer lativusi ragból alakul ki a szekunder translativusi (l. 3.3.). Ebben a fejezetben a középmagyar kor elején még fel-felbukkanó primer lativusi ragról, a primer locativusi *-T*-ről és a primer ablativusi ragról kell említést tennem.

A primer lativusi *-Á* a korpuszban mindössze két szóalakban, öt adatban fordul elő: „Harman *Egre* menenec” (RMNy. I. 109. S3 v.), „Imre tere *Egre* }emmy io hiruel” (Uo. S4 r.), „*Egre* be balathatna” (Uo.), „Nagy Lukats ez#kkel *Egre* balada” (Uo.), „ki indulla Tólnáról a' Király, és méne *S@ekβárda*” (RMNy. I. 360. 207). További példák találhatók KALCSÓ (2005)-ben Tinóditól, akinek nyelvében a helységneveken még viszonylag aktívabb rendszeremekként szerepelnek a primer helyhatározóragok: „Aββon Paranchola *Enijeddé gy#lnénc*” (Erdély 2.), „Gy#le}be *Enyedde* az # hijueiuel...” (Erdély 2.), „Hogy az viadalra *βegedde* el iuthatna” (Szeged), „Erre ra gondola *Vacza* el be balla” (Ördög Mátyás), „*Varadda* indula Barat Lengyel vrakual” (Erdély 1.). Azonban az újabb változóértékek is felbukkannak: *Eg#rbe* (Varkucs), *βegedbe* (Szeged), *Bihar varádba* (Erdély 2.);

Cronicájában helyneveken 103 szekunder ragos alak áll szemben 24 primer ragossal (KALCSÓ 2005: 93).

Alakilag átmeneti típust képvisel a *semmi* névszótövön előforduló 19 adat: „az I}ten el#t }emmié le#nec” (RMNy. I. 160. P3 v.), „a' polyuát }emmir té#i” (RMNy. I. 95. B4 r.), „}emie kel lenni#c” (RMNy. I. 74. n r.), „*Semie* le#nec mint az álom” (RMNy. I. 162. S7 v.) stb. Éppen ez a hiátusos helyzet a kiindulópontja a translativusi rag *-vá/-vé* formájúvá válásának, ami az adatok tanúsága szerint még nem zárult le az ómagyar korban. (A *semmi* két adatban már hiátustöltővel is előfordul.) Funkcionálisan azonban határozottan translativusi példák ezek, hiszen állapotváltozást, és nem mozgást kifejező igék vonzataként szerepelnek (*lesz, tesz*).

A primer locativusi *-T* 11 szóalakban, 22 adatban fordul elő: „Anno, 1573. *Colo}uarat* adtanac három Budai pintet egy Magyar pénzen” (RMNy. I. 360. 6 v.), „*Ouarat* irta Martiu}nac 1. napan” (RMNy. I. 160. A3 v.), „MEG HALA Bec@be es el temetec *feier varat*” (RMNy. I. 156. Hh3 v.), „*COLOSVAROT* Nyomtattot 1576. e#tendöben” (RMNy. I. 367. címlap) stb. A rag a korpusz adataiban a *vár* utótagot tartalmazó helyneveken szerepel, ám KALCSÓ (2005)-ben további két példa található, amelyek más felépítésűek: „*Con}tantinapolt* meg lata lako hazát” (Szulimán), „*K#les ér#t* azf#ld nepe rá talala” (Erdély 2). Megvannak azonban a szekunder ragok is locativusi funkcióban: „*Colo}uarba* nyomtatot.” (RMNy. I. 91. címlap), „*Szekes Feyer varban l#n* eltemetésben” (RMNy. I. 109. A v.), „*ÓVARBA NYOMTATOT*” (RMNy. I. 151. címlap) stb. A korpuszban a *Kolozsvár* helynév esetében 17 szekunder ragos alak áll szemben 14 primer ragossal.

A primer ablativusi *-L* a véghangzók todalékhoz vonódásával az ómagyarban *-ul/-ül ~ -ol/-öl* formájúvá vált. A korpuszban két szóalakban, három adatban fordul elő: „*Egr#l* egy gyalog tized#s kij mene” (RMNy. I. 109. S4 r.), „Szabo Imre *Egr#l* Szaruas k#be iuta” (Uo.), „*Váradól* wy czere#neket be hozatá” (RMNy. I. 351. D r.). KALCSÓ (2005)-ben Tinóditól további két példa szerepel az *Eger* helynévvel: „Io Meczkei I}tuant *Egr#l* bochatac” (Eger 1.), „Szolgaijkban *Egr#l* ki bochatanac” (Eger 2.). KOROMPAY (1992b) a kései ómagyar egyetlen adatát említi a Margit-legendából, egy további pedig a következő korszak első feléből, épp Tinóditól. A korpusz szerzői közül tehát csak Tinódi műveiben fordul elő ez a primer rag, ám nála is egy kivétellel az *Eger* helynévvel. Ez esetben a név hagyományos ragozása még életben tartja ezt az egyébként kihalófélben lévő ősi ragot, azonban ugyanott már az újabb változóértékek is fölbukkannak: *Eg#rb#l* (Summa), *Egerb#l* (Varkucs).

A középmagyar kor kezdetén a primer helyhatározóragok tehát a nyomtatványokban kizárólag a helységneveken használt ragokként jelennek meg, és változót alkotnak az újabb szekunder ragokkal. Ez utóbbiak azonban már ebben a funkcióban is dominánssá váltak. A lassan kiszoruló ősi elemeket szinte kizárólag egy-egy hagyományos toldalékolású helynév tartja életben, amelyek ragozása ugyanazon szerző nyelvében is ingadozást mutat. Ez arra utal, hogy akár archaizmusként, akár nyelvjárási jelenséggént stiláris eszköz gyanánt is felhasználhatták őket.

5.1.3. A korlátozottabb használatú elemek: a keletkezőben levő ragok

5.1.3.1. A temporalisi rag és előzményei változói

A temporalisi *-KOR* a kései ómagyarban már agglutinálódó szuffixum (vö. KOROMPAY 1992b: 365–6), amely még a középmagyar elején is átmeneti fázisban van: ötös változó egyik értékeként szerepel, a további négy változóérték nem tekinthető toldalékmorfémának. A még inkább névutói *koron*, *kort* alakváltozatok primer ragos névszóból keletkeztek, és az ómagyarban posztnominális pozíciójukban egyre inkább elvesztették önállóságukat. A szekunder ragos *korban* ugyancsak névutószerű elem, a *korán* pedig még birtokos személyjelet is tartalmaz, birtokos szerkezetek részeként névutóelőzményre emlékeztető funkcióban használatos. Ezen szóalakok akár névutós szerkezetként, akár névutós összetételként gyakran egybeírva szerepelnek (már a kései ómagyarban is, vö. KOROMPAY 1992b: 365–6., ill. ZSILINSZKY 1991: 455), és bár az egybeírás nem perdöntő a raggá válás megítélésében, mindenképp jelezheti a folyamat megindulását. Az agglutináció utolsó fázisa az alaki redukálódás, az egy szótagúvá válás és illeszkedés (ez utóbbi azonban a tárgyalt rag esetében elmaradt), majd a végső állomás a már minden tekintetben ragként viselkedő *-KOR* szuffixum kialakulása (az agglutináció folyamatára nézve vö. KOROMPAY 1991b: 289–93., ill. SÁROSI 2003: 170–1).

A korpusz adatai a következő változóértékeket mutatják. A *koron* névutó vagy névutós összetételi utótag 70 mű⁸⁵ 423 adatában fordul elő, négy esetben tartalmaz (autoszemantikus) jelentésű szavakkal: „az igaz még *halálakor*on bizic” (RMNy. I. 96. D6 v.), „A ki az WRat

⁸⁵ RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 78., 80., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 101., 102., 108., 109., 151., 156., 160., 162., 164., 169., 173., 186., 192., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 284., 288., 289., 294., 296., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 315., 320., 322., 324., 326., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 344., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362.

féli, vigasztalá}nac miatta fel emeltetic az # nagy $\beta\%k\}$ ége koron” (RMNy. I. 92. A5 r.), „Irgalma}}agot találhas, Az Vd#re, Michor tenek#d leg nagyobb $\beta\%k\}$ og#d leß#n. Az ittelet koron...” (RMNy. I. 337b A3 v.), „*efeli koron* eße [...] meg i#ue [...] az Czaßarnak” (RMNy. I. 342. C3 r.), a többi esetben névmástöveken: „Mert mi, kic él%nc, *mindenkor* halálra adatattunc” (RMNy. I. 102. F3 r.), „AD Diác ige, Confiteri, *némicoron* anát teßen, mint dit}irni, *némicoron* hálát adni, *némicoron* vallani, Lónni” (RMNy. I. 78. O2 v.), „A% eb *mijkoron* a@ wij@en altal w@na, a @aijaba wala egij darab hws” (RMNy. I. 17. 11 r.), „I}ten nem hadia *akoron* is az #ueit” (RMNy. I. 288. O2 v.), „kezekbe vißnek tighedet hog' *valamikoroñ* meg ne %}}ed az k%be az te labaidat” (RMNy. I. 49. B2 r.) stb. A névmástöveken kivétel nélkül egybeírva (gyakran összetételi utótagként) szerepel a névutó, míg az autosemantikus töveken csak egy esetben. Az átmeneti jelleg mutatkozik meg ezekben a példákban: az autosemantikus szavakon való lassú terjedés már megindult, ám az alaki redukálódás és a tőhöz tapadás még nem következett be.

A *kort* alakváltozat 11 műben (RMNy. I. 63., 74., 80., 88a, 108., 125., 156., 288., 297., 304/1., 315.) előforduló 32 adata némileg más megoszlást mutat: hat esetben autosemantikus szavakkal fordul elő: „éyel kilentz auagy tiz *orakort* mindenikh#z papot k%ldnec” (RMNy. I. 288. O2 r.) stb. (még két példában), „Cziende}segen *haynalkort* indulanak” (RMNy. I. 297. A3 r.), „meg b%ntet#tneec [...] a' begény foglyoc az el#beli marhác vtán, mellyket a' *meg fogaskort* eluettéc t#lec” (RMNy. I. 288. O r.), „bizon *ijteletkort* egij azzonijember }em lezzen” (RMNy. I. 80. A4 r.), míg 26 esetben névmástöveken: „nemelliec a@t mongiac hog' it *akort* Longobardo}oc lako@tak volna” (RMNy. I. 156. f4 r.), „halgas meg engem *mikort* te ho@@ad kiáltoc” (RMNy. I. 74. A3 r.), „A@ hu@ hagijat *mindenkort* karac@on vtan valo vo}arnapon ke@detik el” (RMNy. I. 63. B5 v.) stb. Ez az alakváltozat tehát lényegesen ragszerűbben viselkedik: kivétel nélkül egybeírva szerepel, és az autosemantikus szavakon nagyobb arányban fordul elő. Minden bizonnyal nagy szerepet játszott ebben a fonotaktikai felépítés: a likvidát tartalmazó tőhöz a kései ómagyarban már közvetlenül is kapcsolódó primer rag egy szótagos névutót alkotott, így jelentősebb alaki redukálódáson (szótagszám-vesztésen) nem kellett átesnie.

A szekunder inessivusi raggal ellátott változat, a *korban* a korpuszban két műben, mindössze négy adatban fordul elő: „Piros *haynalkorban* ottan minden nepet az o}tromhoz indita” (RMNy. I. 342. C2 v.), „Itt vetek#dnec az Doctoroc az %d#r#l, Hogy tudnya illic, *mikorban* i#ttenec [...] az B#ltsec Sido orbágba” (RMNy. I. 334. Q3 v., ebben a műben még

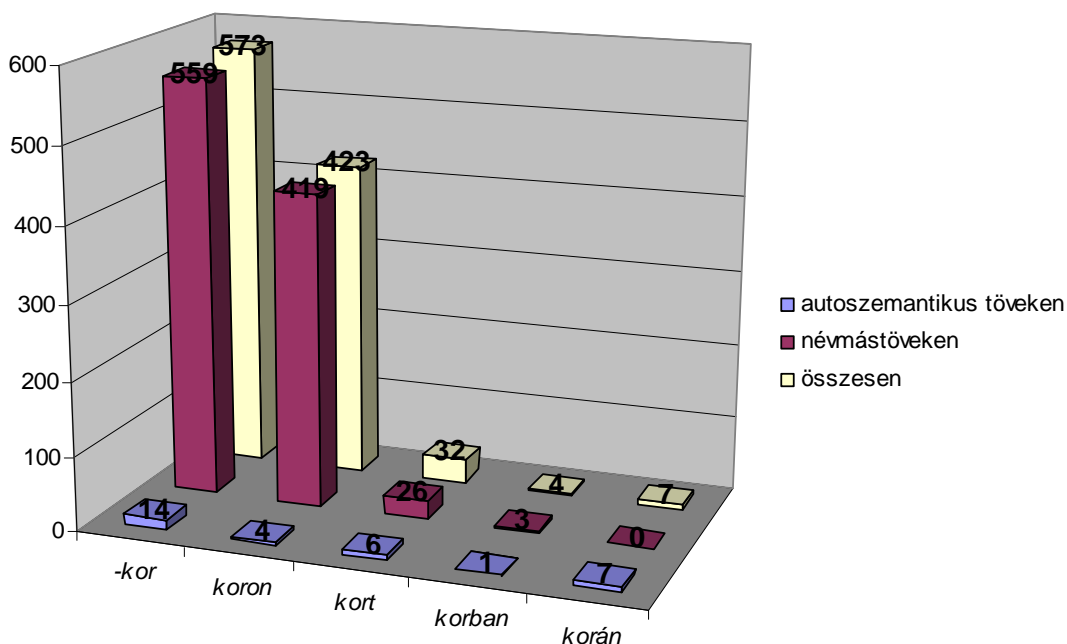
két, *-ba* formájú ragot tartalmazó adat ugyanezen névmástövön). Az egybeírás a grammatikalizáció előrehaladottabb állapotát jelezheti.

A birtokos személyjellel bővült változat, a *korán* alak négy műben (RMNy. I. 74., 156., 294., 334.), hét adatban fordul elő: „EZ e}ztend#ben az holdnak fogaithokoza}a le}zen. Sz. Iacob hauanak *holdt#ltekoran*” (RMNy. I. 294. D2 v.), „a@ }etet telne*c ideie koran t#l#c* minden eh}iget el tauo@ta}}anac” (RMNy. I. 74. +2 r.), „a' varo}nac *βala}a koran meg #lec* a' ti@en eg' e@er β%@et” (RMNy. I. 156. f4 v., ugyanebben a műben még két példa), „ez világnac *kezdeti koránnis*, es az vtán minden %d#ben vártác #tet” (RMNy. I. 334. A3 r.), „a@ # nag' beteg}ige *kor±*, eg' hegies t#rt toltac volna fel benne” (RMNy. I. 156. Ii4 v.). Ez a szerkezet nem minősíthető névutósnak, hisz a birtokos személyjel miatt a szóalak önállóbb, a konstruktum transzparensőbb (talán ezt jelzi az is, hogy csak egyszer szerepel egybeírva). Ez az alak nem szerepel névmástövekkel.

Az egy szótagos, ragtalan *-kor* változat 81 műben⁸⁶, 573 adattal szerepel a korpuszban. Ebből mindössze 14 esetben fordul elő autoszemantikus névszótövön: „A@ *itélet cor* mindenec te}te egLe}ül lelkeuel” (RMNy. I. 78. I2 v.), „kit β#rny% halállal I}ten *halála kor* el ve}te es el rontá” (RMNy. I. 353. h4 v.), „Egr#l egy gyalog tized#s kij mene Szolnoc *βalla}akor* el ky chellege” (RMNy. I. 109. S4 r.), „egyéb ingo marháknac *oβlá}akor*, e' fele vele adot marhác oβlásban nem menec” (RMNy. I. 307. h7 v.), „Meg *βegy#n#l* nec az I}ten fiánac el *i#uetelék*or” (RMNy. I. 319. I2 v.), „*Eyfelik*or kedig kialtas l#n” (RMNy. I. 91. c4 r.), „*Sz%k}egemkor* feienkint tamagyatok” (RMNy. I. 297. G3 v.), „Veled #βBe *β%leskor* holtam volna, Hogy nem il *βegeny}egre* iuttal volna” (RMNy. I. 297. A3 v.), „az chri}tus az *iteletkor* biro tiztit vi}eli” (RMNy. I. 328. X2 v.) stb. A többi példában (559 esetben) névmástövön látható: „De err%l *eLébc*or t#bbet βoll'onc” (RMNy. I. 78. O3 v.), „Boly ezekt#l *mikor* a te házadba vagy, *mikor* vton iarβ, *mikor* lefexel [!] es *mikor* felkelβ” (RMNy. I. 86. A v.), „vallyon hallyoké *valamikor* meg iobbulá}unkra?” (RMNy. I. 334. Zzz6 r.), „az e}ett#l fogua *mLdenkor* hail±do volt az alnok}agra” (RMNy. I. 160. A3 v.), „Nagy l#n hire neue *akkor* Sandornak” (RMNy. I. 339. D4 r.), „mert *olykor* kezd#m raita vezten#m a' *mikor* ingien }em gondolnäm” (RMNy. I. 319. D4 v.) stb. A *-kor* esetében már a különírás a kivételes megoldás – mindössze öt példa van rá.

⁸⁶ RMNy. I. 8., 13., 15., 17., 49., 64., 77., 78., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 160., 162., 164., 171., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 319., 320., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 344., 345., 346., 349., 350., 351., 353., 359., 362., 367., 368.

Amint az alábbi diagramon is látszik, a fő változóértékek a *-kor* és a *koron* alakok.

31. ábra: A temporalisi elemek megoszlása a korpuszban

A változók területi megoszlására csak korlátozottan lehet következtetni. Egyedül a *kort* esetében látszik, hogy Erdélyben gyakoribb alakváltozatnak számíthatott, a tizenegy műből, amelyben felbukkan (RMNy. I. 63., 74., 80., 88a, 108., 125., 156., 288., 297., 304/1., 315.), nyolc erdélyi kötődésű: Székely István három műve (I. Függelék), továbbá a kolozsvári nyomdában megjelent öt nyomtatvány (RMNy. I. 108., 125., 288., 304/1., 315). A kolozsvári nyomdáról több esetben bebizonyosodott, hogy Heltai működése idején nagymértékben beavatkozott a szerzők nyelvhasználatába. KALCSÓ (2005)-ben két példa található arra, hogy Heltai a Hoffgreff-féle Tinódi-énekgyűjtemény *-kor* ragját kijavította *kort* alakra: *βalla}a kor > βállá}a kort* (Eger 4.), *Vechernyekor > Veczernękort* (Eger 2.). Az északkeleti vidéken született és tevékenykedő Batizi András mindkét korpuszbeli művében (RMNy. I. 88a, 125.) ugyancsak megtalálható ez a változóérték, ám ezek közül csak az egyik (RMNy. I. 125.) jelent meg Kolozsvárott, tehát a szerző maga is használhatta ezt az alakot.

A megjelenés idejének függvényében vizsgálva a műveket ismét csak a *kort* változatot tartalmazók esetében látható, hogy közülük időrendben az első hét a magyar nyelvű könyvnyomtatás kezdeti szakaszában, zömében külföldön megjelent nyomtatvány. A többi változat viszonylag egyenletesen oszlik el az 1527–1576 között megjelentekben. A *kort* 1560 előtti

nagyobb gyakorisága valószínűleg annak tudható be, hogy a század utolsó harmadában egyre inkább kiszorítja az újabb alakváltozat, a *-kor*. Különösen jellemző lehetett ez úgy, ha a *kort* forma használatának valóban volt területi kötöttsége, hisz – mint azt más rag esetében is tapasztalhattuk – a század vége felé a nyelvjárási megoldások egyre kevésbé jellemzőek a hazai könyvnyomtatásra.

Tanulságos megvizsgálni azt a 22 művet is, amelynek mintájában nem szerepel a *-kor* alak⁸⁷. Ezek közül ötben a névutói alakokra sincs példa (RMNy. I. 158., 229., 280., 290., 343.), valószínűleg azért, mert kicsiny részlet szerepel belőlük a korpuszban, azaz a mintavétel hibájából adódhat az adathiány. Néhány, a korpuszban több művel szereplő szerzőre a *-kor* alak csaknem teljes kerülése jellemző a névutós alakok használata mellett: Székely István (három mű, nincs adat), Sztárai Mihály (két mű, nincs adat – ám az egyik műben ellenpélda sincs, l. fentebb), Batizi András (két mű, egy adat: „#n#nmaga az Attya meg kialta az egb#l, *mikor* a' Iordan viziben kere#telkedic vala #ent Iano}tol a' Chri}tus” RMNy. I. 125. L4 v.), Pesti Gábor (két mű, egy adat: „FArka}oknak ees a baranijoknak terme@et @erint walo egijenetlen}egek wagijon *mijndenkor*” RMNy. I. 17. 24 v.). Ezek a szerzők 1560 előtt, a vizsgált időszak első felében jelentették meg műveiket (Sztárai 1574-es debreceni kötete az 1555-ös, Hoffgreff-énekeskönyvbeli eredeti másodkiadása). Ismét az feltételezhető, hogy a könyvnyomtatás korai szakaszában a hagyományosabb formák még uralkodók lehettek, míg a későbbi nyomtatványokban már megjelennek a neológ megoldások is. A korpuszban csak egy művel szereplő szerzők közül a következők könyvében nincs *-kor* változat a névutós alakok mellett: Telegdi Miklós (RMNy. I. 173.), Károlyi Péter (RMNy. I. 358). Telegdi esetében is óvatosabban kell megítélni a *-kor* alak hiányát, mert ugyancsak számolni kell a mintavétel hibájával, míg Károlyi Péter majd kétezer szavas mintájában már nagyobb valószínűséggel kellene megjelennie az alakváltozatnak (egyenletes eloszlás esetén $238\ 877/573 = 417$ szavanként lenne egy adat). Anélkül, hogy mindenáron meg akarnám magyarázni ezt a kivételt, megemlítem: akár stilisztikai célzattal is előfordulhat, hogy egy-egy szerző archaikusabb megoldásokat választ (l. alább). A további kilenc műből négynek ismeretlen a szerzője, három Heltai Gáspártól (RMNy. I. 288., 289., 360., ez utóbbi a legnagyobbak közül való, 8414 szavas, így igen valószínű, hogy a *-kor* forma nem véletlenül maradt ki a bekerült részletekből), egy Méliusz Juhász Pétertől (RMNy. I. 169.), egy Dávid Ferentől (RMNy. I. 284.) származik. Heltainak a korpuszban szereplő tíz művéből 93 adat áll rendelkezésünkre. Ebből 24 a

⁸⁷ RMNy. I. 16., 63., 74., 88a., 156., 158., 169., 173., 220., 229., 280., 284., 288., 289., 290., 308a., 315., 322., 343., 348., 358., 360.

-kor alakváltozat, kizárólag a következő névmási alakokban: *mikor* (18 adat: „Mellyet *mikor* le}us látot vólna, meg haraguéc” RMNy. I. 154. A r., „Ki bocháttya meg b%neinket, *mikor* kegyelmet találunc?” RMNy. I. 101. C4 r. stb.), *akkor* (5 adat: „k#uetkezie az #rdegneec nagy innepe [...] *Ackor* i}nac az emberek” RMNy. I. 98. A3 r., „*ackor* bép bined vala, io ruhaid valanac” RMNy. I. 98. A5 r. stb.), *mindenkor* (1 adat: „az én atyámnac bínét nézie *mind@kor* mennyekben” RMNy. I. 154. A v.–A2 r.). Ezekkel szemben minden esetben található ellenpéldák: *mikoron* (42 adat: „nem vala tellye}éggel két e}stend#s, *mikoron* a' Magyaroc #tet meg coronázác” RMNy. I. 360. 205. v., „rút dolog és nagy vétec [...] a' tettet- te} }ég és kép vtálás, *Mikoron* az ember má}t ból nyeluéuel, és más vagyon b%uében” RMNy. I. 219. M5 r. stb.), *akkoron* (19 adat: „I}ten nem tagadia t#le *ackoron* is az # kegyel- me} }égét” RMNy. I. 288. O2 r., „*Ackoron* kedig gy%lé}ec vala a' maymoknac” RMNy. I. 219. M7 v. stb.), *mindenkoron* (6 adat: „Adion bent Lelket ne}ki, [...] Hogy az I}tenec vtaiban *mindenkoron* iárian” RMNy. I. 288. Z7 r., „Mert mi, kic él%nc, *mindenkor€* halálra adatattunc” RMNy. I. 102. F3 r. stb.). Vagyis csak az adatok mintegy negyedében él a szuffi- xumszerű megoldással (24 példa 67 ellenében). Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy az öt *akkor* alakváltozat mindegyike a *Dialogus*ban (RMNy. I. 98.) jelenik meg, amely végig fik- tív beszélgetést tartalmaz. A *mindenkor* alak is függő idézésben jelenik meg az RMNy. I. 154-ben. Felmerül annak a lehetősége, hogy a beszélt nyelvre, illetőleg az azt idéző, stilizáló szövegekre nagyobb mértékben volt jellemző a már rövidebb alakváltozatok használata, míg a veretesebb, a beszélt nyelvitől önmagát megkülönböztetni szándékozó prózában (mint Heltai *Chronicája*) az archaikusabb hosszabb alakok kedveltebbek lehettek. Ezt látszik alátámaszta- ni az is, hogy a hitvitázó prózai műveknek és a fordításoknak egyaránt mintegy harmada sze- repel az említett 22 mű között: mindkét esetben feltételezhető az archaizáló vagy választé- kosságra törekvő stilisztikai megoldások. Méliusz és Dávid fenti művei is ebbe a csoportba sorolhatók – ám nekik megjelentek a *-kor* alakot tartalmazó hitvitázó írásaik is. Korpuszbeli műveik vizsgálatából kiderül, hogy mindkettejüknél a szuffixumos a fő változat: Méliusz mű- vében – kizárólag névmástöveken – 54 példa van rá („Houá }-*mikor* ment el az IEHOVA lel- ke en t%lem” RMNy. I. 205. Gg6 v., „meg ielenic a' Chri}tus es i# az iteletre *ackor* lattiuic bínr#l bínre” RMNy. I. 194. Pp2 v. stb.), négy ellenpéldával szemben („*mindenkor€* tellies % elete' napaiban a' Kiraly el#tt e}bic vala kenieret” RMNy. I. 205. Rr3 r., „*mikoron* a' f#ld#n lak} nép en ellenem v}etend, }-en e}séget, d#g halált, fe}uert boczátandok reiáiok...” RMNy. I. 213. A r. stb.), Dávid esetében pedig – ugyancsak kizárólag névmási alakokban – 28 szuffi- xumos („mert *mindenkor* czac ez vagyon bem%nc el#t hogy az ira}t yo igyekezetb#l es

Bandekbol magyarazzuc” RMNy. I. 269. A2 r., „Mit én *ackor* feleltem, igér#l igére el#
 ßamlálom” RMNy. I. 304/2. Aaa4 v. stb.) 18 ellenpéldával („Es *ackoron* meg igére az I}ten,
 hogy Prophetat tamaßt ne}kic” RMNy. I. 304/1. N2 v., „*Mindenkoron* kere}nec valami ron-
 gyokat, mellyeckel befede}zéc az # gonö} {gyeket” RMNy. I. 284. B v.–B2 r. stb.). Tehát
 Méliusztól inkább a pusztá véletlen miatt maradhatott ki a *-kor* alak, ellenben prédikátortársa
 fordításkiadása esetében valószínűbb a tudatos stilisztikai törekvés: az RMNy. I. 284. majd
 kétezer szavas mintájában hét *koron* formát tartalmazó adat mellett nincs szuffixumos meg-
 oldás.

A rag előzményeinek tekinthető négy változóérték a névutók keletkezésének két fő típu-
 sát képviseli. Egyes névutóink birtokos szerkezetből váltak ki, míg mások határozószóból
 alakultak, akár úgy, hogy eleve kettős szófajúak voltak, akár a határozószói etimon szófajvál-
 tásával (vö. ZSILINSZKY 1991: 443). A *korán* esetében az előbbi, míg a *koron*, *kort* és *kor-
 ban* alakok esetében az utóbbi keletkezésmód tartható valószínűnek. Így voltaképpen a
 temporalis három fő kifejezésmódja különíthető el, amelyek a grammatikalizálódás különbö-
 ző fokozatait jelentik: elsőként a birtokos szerkezetet, másodikként az adverbialis-névutói
 szerkezetet, illetőleg az ezekkel alkotott összetételt és végül a szuffixumos megoldást. A *kor-
 ban* alakváltozat esetében lehetséges az is, hogy a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésé-
 nek következtében kiesett a birtokos személyjel (vö. a mai *akkoriban* ~ *akkorában*, *miko-
 riban* ~ *mikorában*, *akkorára*, *mikorára* stb. szekunder ragokat tartalmazó névmási
 adverbiumokat, amelyekben még ma is megvan) – ha így történt, akkor ez az alak átmenetet
 képez a birtokos szerkezetből és a megmerevedett ragos alakulatokból (adverbialis-névutói
 szerkezetekből, illetőleg az ezekkel alkotott összetételekből) kialakuló névutók között. A ko-
 rai középmagyar eleji kép még mindig köztes állapotot tár elénk: az agglutináció korábbi fázi-
 sait jelentő több szótagos alakok, amelyek birtokos vagy névutói szerkezetet vagy összetételt
 alkottak, háttérbe szorulnak az újabb, megrövidült alakváltozat mellett, amely a tőhöz tapadva
 az autoszemantikus tövek egyre szélesebb köréhez járul, és ezáltal egyre ragszerűbben visel-
 kedik. BERRÁR (1957) a tartalmas (autoszemantikus) szavakon való használatot tartja a
 raggá válás egyik fő kritériumának (vö. BERRÁR 1957: 34), ám a korpuszban mindkét
 nagy adatszámú jellemezhető alakváltozat esetében túlsúlyban vannak a névmási
 adverbialis alakok (összetételek), emiatt még nem lehet beszélni megszilárdult ragról,
 legfeljebb agglutinálódóban lévő ragszerű elemről. A *koron* névutó, illetőleg elsősorban
 a vele alkotott névmási adverbialis szerkezetek és összetételek még elég szilárdan tartják ma-
 gukat, a rag előzményeinek tekinthető alakváltozatok közül minden bizonnyal ez volt az álta-

lánosan elterjedt, míg a többi területileg (esetleg más szempontból) kötöttebb használatú lehetett (l. fentebb), ezért a XVI. század második felére – legalábbis a nyomtatott szövegekben – háttérbe szorult.

5.1.3.2. Az *essivus-formalisi KÉPPEN* (> *-KÉPPEN*) alakjai

A 'minta, forma, képmás' jelentésű, ótörök eredetű etimon primer ragos alakjából alakult *KÉPPEN* a TNyt. szerint a kései ómagyarban még névutó, bár a raggá válás útján levők között szerepel (vö. ZSILINSZKY 1991: 457., KOROMPAY 1992b: 364., ZSILINSZKY 1992: 702–3). A névutókról szóló fejezet hangsúlyozza a grammatikalizálódó elem átmeneti jellegét: „...rövidülése [...] igen későn, csak az újmagyar korban következett be, s akkor sem kizárólagosan. – Valójában a *-képpen* ma sem tartozik a »tipikus« határozóragok közé, sokkal inkább tekinthető összetett határozószók utótagjának vagy határozószó-képzőnek” (ZSILINSZKY 1992: 702). Keletkezése körülményeiből fontos kiemelni azt a mozzanatot, hogy – a *-KOR* raghoz hasonlóan – összetételi utótagként agglutinálódott. A korai középmagyarban azonban már határozottan a megszilárdulóban levő ragok között van a helye, annál is inkább, mert az agglutinációban utóléri a *koron*, *kort* stb. (> *-kor*) alakokat, azokkal a raggá válás szempontjából a legtöbb tulajdonságában megegyező képet mutat.

BERRÁR JOLÁN a *KÉPPEN* raggá válását a következő szavakon való fokozatos terjedésként mutatja be: 1. névmások (külön csoportosítva a kérdő, mutató és határozatlan–tagadó–általános névmásokat, mert szerinte ebben a sorrendben járul hozzájuk a morféma, ám itt némileg egyszerűsítve ezeket egybevettem), 2. számnevek, 3. „tartalmatlanabb, a névmásokéhoz közeledő” jelentésű melléknevek – *felül (meg)mondott, kivált, jeles, fő, külön(b)-külön(b), tulajdon, egyenlő* stb., 4. a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*nel gyakran előforduló névszók, amelyek egymással semmilyen jelentéstani kapcsolatban nem állnak, csak a gyakoriság köti össze őket (*csoda ~ csuda, csodálatos, halálos* stb.), 5. egyéb tartalmas főnevek, melléknevek stb., ez utóbbiak a valódi raggá válás fő mércéinek számítanak (vö. BERRÁR 1957: 22–3). Az adatok vizsgálatakor szem előtt fogom tartani, hogy mely töveken milyen arányban fordulnak elő (a fenti öt csoportra mint a BERRÁR-féle csoportokra fogok hivatkozni), mert csak így lehet megítélni, hogy a morféma korszakunkban hogyan haladt előre az agglutináció lépcsőfokain.

A korpuszban a három ponton is váltakozó hangalakból következő nyolc potencionális változóérték közül bizonyos kombinációkra nincs példa. A hosszú palatális illabiálist tartal-

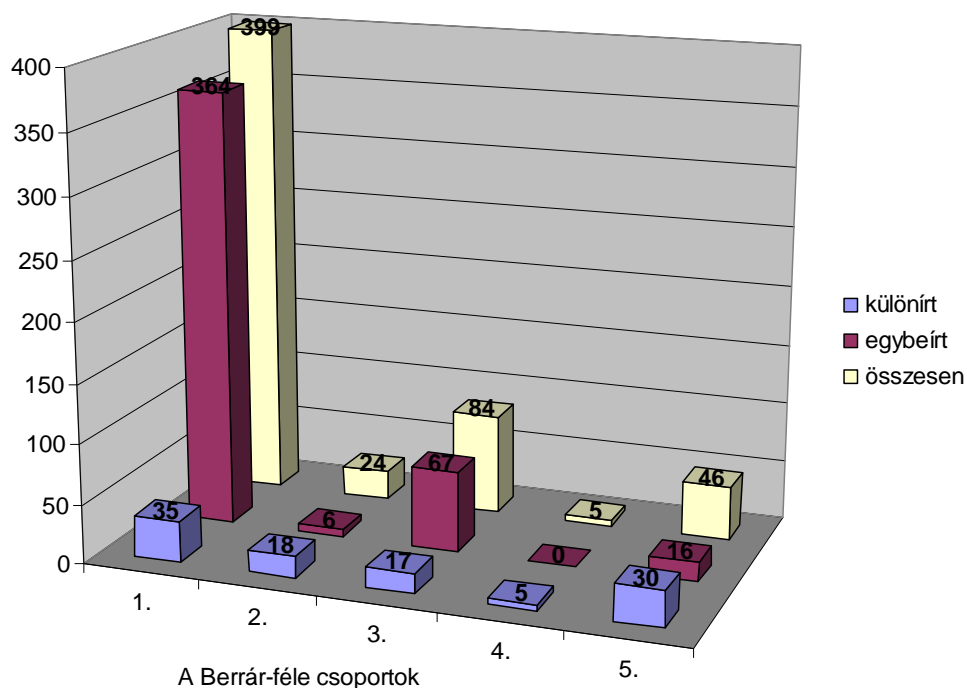
mazó többi szuffixumhoz hasonlóan ez esetben is megjelennek az *í-ző* alakváltozatok, az etimon rövid *p*-je váltakozik az intervokális geminációval létrejött hosszú *p*-vel és a morféma végi *n* is megjelenik rövid és hosszú alakváltozatban egyaránt, ám a rövid *p*-s alakokban nem fordul elő hosszú *n* (azaz nincs *képen*, *kípenn* alak). Tíz műben (RMNy. I. 63., 144., 181., 280., 297., 308a, 322., 339., 341., 342.) nincs adat a vizsgált morfémára.

A legtöbbször előforduló változóérték a *képpen* > *-képpen*. 79 műben⁸⁸ előforduló 557 adatából 105 különírvá szerepel. A BERRÁR-féle csoportokból mindre van példa ezek között: 1. „*E@ keppen* keel a@ ferfiaknak @erethnyek a@ _ tulaidon fele}egekeeth” (RMNy. I. 13. X5 v.), „*emmi keppen* eotet nem keijnierilwen, bozzu}aghol aijandekeert elen}eghnek ada” (RMNy. I. 80. A5 r.), „Mikeppen [!] az attya halottakat tamaßt fel es meg eleuenit, *azon keppen* a fiuis a kiket akar meg eleuenit.” (RMNy. I. 243. O2 v.), „vilago}it}a meg elménket és ß%u%onket, Hogy *minden képpen* meg elhe} }%c a' te ßent akarotodat” (RMNy. I. 289. E r.), „*Illyen képpen* ßola # róla az egb#l” (RMNy. I. 290. A2 v.), „*egyéb képpen* is }oc ieles dolgokat czelekedet” (RMNy. I. 360. A2 r.) stb. (35 adat); 2. „Az I}ten *négy keppen* vagon ielen?” (RMNy. I. 171. L r.), „Ennek bodog}agarol az iras }ok *keppen* }zol” (RMNy. I. 328. X3 r.–v.), „Int kedig erre' *harom képpen*” (RMNy. I. 362. 276 v.) stb. (18 adat); 3. „Azok alhatnak meg az ke}ertetben, *Kiualt keppen* az kikhez lat az I}ten” (RMNy. I. 303. B v.), „a' mi Vrunkat I}tenünket a' regi ßent embereckel mijs *egyenlő keppen* diczerhetnénc” (RMNy. I. 353. A4 v.), „A fele p#rec kedig, [...] (A *felly%ol meg mondot képpen*) tamadandnac” (RMNy. I. 307. x5 r.), „*f# képpen* ackor kezd az emb#r#k#n hatalmat venni az ellen}ég” (RMNy. I. 319. D5 v.), „az pokolbeli #rd#g, meg nem ß%ont, még }em ß%onic, [...] tanyitokat tamaztani, kikkel *k%l#mb k%l#mb képpen* o}tromlattattya az I}tenec orßagat” (RMNy. I. 362. 278 v.) stb. (17 adat); 4. „tengerennis nagy *czuda képpen* által hoz” (RMNy. I. 362. bbb r.), „Czoda képpen forgattya # haióíát” (RMNy. I. 351. A2 r.) stb. (5 adat); 5. „*alazatos keppen* ker#m te fel}eg#det, [...] hogy ezen kis k#nuetskemet ayandekĕat, kegyelme}#n vegye” (RMNy. I. 109. aa3 v.), „AZ KERES@TYENSEGNEC FONDAMENTOMIROL valo r#uid keonywechke. Ki az Szent ira}nac k%l#mb k%l#mb heleib#l, *kerdes es feleles keppen* irattatot” (RMNy. I. 173. címlap), „a' bolond mindent *vakmer# képpen* chelekedic” (RMNy. I. 96. D5 v.), „Chri}tu}nac I}teni ßemélye' fel v#tte az te}tet es egy ßemellye lett véle, *el válhatatlan képpen*” (RMNy. I. 171. L2 r.), „az, a' kire a' meg hólt nemes emberneç ioßága t#ruény

⁸⁸ RMNy. I. 13., 15., 16., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 92., 95., 96., 100., 108., 109., 125., 151., 154., 155., 158., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 284., 288., 289., 290., 294., 296., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 315., 319., 320., 324., 326., 328., 334., 337b, 343., 346., 348., 349., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

berént valo *#r#ckes képpen*, és *k#uetk#zend# képpen* állot, aßt az aßbonyiallatot, [...] azokbol az ioßágokbol ßabadon ki vetheti” (RMNy. I. 307. h6 r.) stb. (30 adat).

Az egybeírt 453 adat BERRÁR-féle megoszlása: 1. „nem kel eßt e' tudományt }emmiképpen el benuedni” (RMNy. I. 284. B v.), „*Acképpen* léßen dolgoc mind azoknac valakic a' Chri}tu}t az # Euangeliomiáual eLetembe meg meuetic” (RMNy. I. 334. Zzz7 r.), „az te }egyt}egedb%l mint te}t#nk eghe}segben *az€keppen* L#lki e}meret#nkis nugha}sek czende}segben” (RMNy. I. 346. M3 r.), „mert az z®t yra}t *ma}kepp®* magyarázza” (RMNy. I. 164. B v.), „ees tewn wgij, *mijkeppen* nekij wrnak Angijala hattawala” (RMNy. I. 16. B2 r.–v.), „#tet tißtellyúc *mindenképpen*” (RMNy. I. 162. A2 v.), „az Darius Czábár az leányát nekie igérte fele}ég%l, és orßágánac felét, ha *valamiképp®* tégedet meg #lhetne” (RMNy. I. 324. I6 r.) stb. (364 adat); 2. „orankent valo dolgainkat a Chri}tus berent rendelly%c: Kit az iras minek%nc *ketkeppen* ad el#nkbe” (RMNy. I. 151. e v.), „Az I}ten }okßor es }ockeppen ßolt regenten” (RMNy. I. 233. E4 v.) stb. (6 adat); 3. „erre *f#keppen* vagion minden gondgya” (RMNy. I. 264. A r.), „az #rd#g az # álnoc ki}sértetiuel *k%l#mb k%l#mbképpen* v}tromluán, kétségbe akar vala eyteni” (RMNy. I. 320. A3 r.–v.), „@ent Paal apo}tolrol *kiualkeppen* [!] ualo bi@on}agot t#n urunk” (RMNy. I. 15. B3 v.), „ezzec e' beteg}égec *kiuáltképpen* támadnac ebb#l” (RMNy. I. 315. A4 r.) stb. (67 adat); 4. nincs adat; 5. „az Atia I}ten *hatalmaskeppen* czelekedic” (RMNy. I. 233. E4 v.), „}okan ßolnac err#l *karomlaskeppen*” (RMNy. I. 151. a r.), „*láthatatlanképpen* mind#n#t ielen vagion” (RMNy. I. 334. A5 r.), „Mert *menthetetlenkeppen* minden emberre I}ten haragßic” (RMNy. I. 194. B r.), „}enki meg nem Bégyen%l acki az Chri}tusban hißen: Ehez el *välazthatatlanképpen* ragazkodom” (RMNy. I. 320. F7 v.) stb. (16 adat).

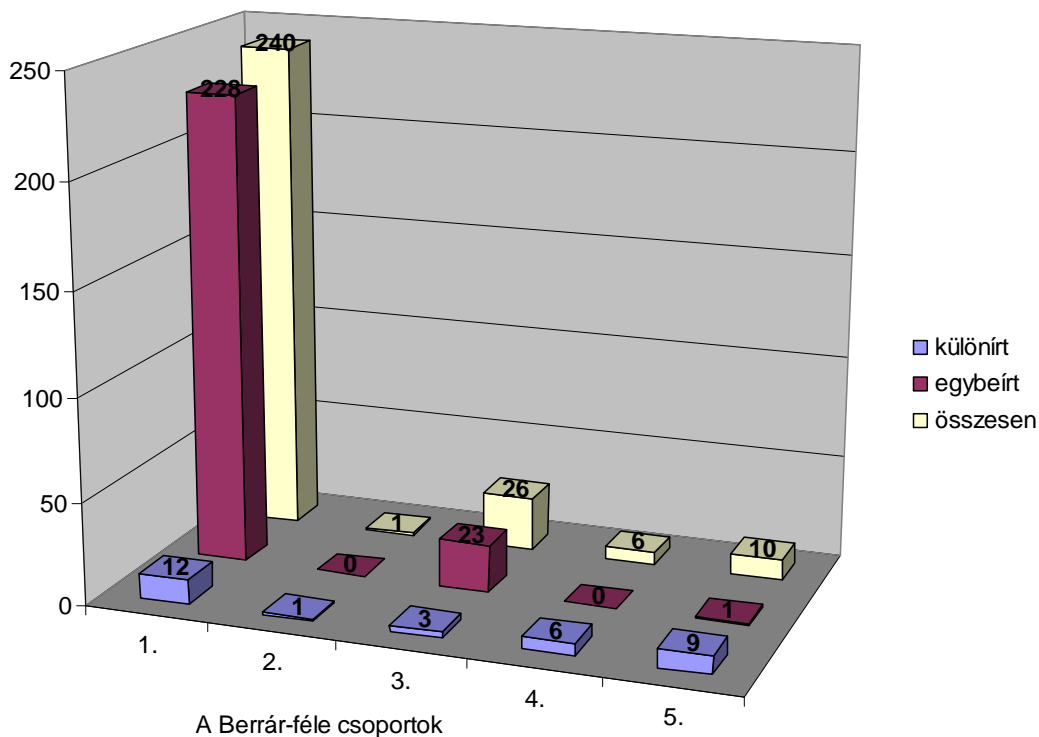

32. ábra: A képpen > -képpen alakváltozat adatainak megoszlása a korpuszban

A rövid *p-s képpen > -képpen* alakváltozatra 283 adat van a korpuszban, amelyek harminc műben⁸⁹ szerepelnek. Ebből 31 különírt, a BERRÁR-féle csoportok szerint: 1. „en keez vagijok *minden kepen* az ti kere}tekre” (RMNy. I. 80. A6 v.), „*mikepen* Chri}tus Vrunknac eli#utele el#t helye volt az I}ten népe k#zet, *azon kepen* mo}tanis helye vagyon” (RMNy. I. 90. e r.), „bent Ianos *ez kepen* iria az eggik k#nieuben” (RMNy. I. 295. A r.), „f%lem hallottara *il kepen* bebellik” (RMNy. I. 340. B3 r.), „*Miképen* kel imátkozni? *A képen*, a mint Chri}tus Wrunc tanitot bent Mathénál” (RMNy. I. 101. C3 r.) stb. (12 adat); 2. „...kiket az wr I}ten }okbor *ezer képen* meg bizonyitot” (RMNy. I. 362. 289 v., 1 adat); 3. „lataam the nagy}a: en ho@@am valo io akaratyath, es *kyualth kepen* valo kedueeth” (RMNy. I. 13. A3 v.) stb. (3 adat); 4. „*Chuda kepen* ez ebaghneo ferieuel banik vala” (RMNy. I. 80. A2 r.), „*Cziuda kepen* fordattia % haioiat” (RMNy. I. 349. A2 v.) stb. (6 adat); 5. „nag *vid± kepen* giermeket fel veue” (RMNy. I. 340. B2 v.), „az er#s k#ueket *vijaz képen* olua}tod” (RMNy. I. 108. q3 r.), „Salamon tanittya abba a' k#nybe az iffiakat, es *attya képen* ghigyögeti az I}teni parancholatokra” (RMNy. I. 96. A2 r.) stb. (9 adat).

⁸⁹ RMNy. I. 13., 16., 17., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 155., 186., 207., 208., 243., 269., 289., 295., 296., 340., 344., 345., 349., 350., 362.

A 252 egybeírt alak adatai: 1. „Mert *}emmiképen* nem hazudnac a' Bent prophetác” (RMNy. I. 95. A4 r.), „*A@Ékep®* ember, barátij nekijl keue}et tehet” (RMNy. I. 17. 25 v.), „Dauíd Kiralyis *eckepen* bol” (RMNy. I. 243. O3 r.), „Legyen Te Akaratod, *miképen* Mennybe, *azonképen* F#lde is” (RMNy. I. 101. C3 v.), „czelek#dgyeł *mindenképen* a' t#ruény Berént” (RMNy. I. 208. A v.) stb. (228 adat); 2. nincs adat; 3. „a' t#ruén#eg#c es a' b%ne}ec *egyel#kép®* meg terete}senec” (RMNy. I. 95. A3 r.), „*f#kepen* a' Sido Bibliat k#uett%c” (RMNy. I. 90. c3 r.), „ezzekr#l Bent Mathé *kéualtképen* teBen emlek#zetet” (RMNy. I. 186. A r.), „Zewk}egh volna ferfiakat hogij eok tiztelnek *kiualkepen* attiai tizte}egel” (RMNy. I. 80. A4 r.) stb. (23 adat); 4. nincs adat; 5. „a' hamis *vakmer#képen* hazud” (RMNy. I. 96. D5 r., 1 adat).

33. ábra: A *képen* > *-képen* alakváltozat adatainak megoszlása a korpuszban

A rövid *p*-s alak 11 mintában kizárólagos, ezek közül ötben jelentősebb adatmennyiséggel (RMNy. I. 90., 91., 101., 102., 350.). Nem kizárólagos, de szignifikánsan nagyobb számú adatban fordul elő az RMNy. I. 80., 86., 92., 95., 96., 349. számú művekben. A rövid *p*-s alakot nagyobb számban tartalmazók közül az RMNy. I. 90., 92., 95., 96. a Heltai nevével fémjelzett kolozsvári bibliafordítás-sorozat négy kötete. A későbbi kötetekben (RMNy. I. 162., 186., 208.) azonban megváltozik a használat: az utolsó háromban a hosszú *p*-s formák gyako-

ribbak. A 86., 91., 101., 102. ugyancsak kolozsvári kiadvány, vagyis a korai kolozsvári nyomtatványokban következetesen rövid *p*-vel szedték a vizsgált morfot. Valószínű, hogy a későbbiekben a kikristályosodó Heltai-féle helyesírás megnyilvánulásaként jelennek meg a hosszú *p*-s alakok.

A *képpenn* > *-képpenn* alakváltozat egyetlen példája: „*Harmad képpennis* boctuc mondani” (RMNy. I. 77. B v.) a partikula előtt intervokális helyzetbe kerülő, ezért geminálódó szóvégi *n*-jével voltaképpen nem a nazálisnyúlásos példák közé sorolandó. Dévai *Ortographiájának* második – és egyetlen fennmaradt – kiadásában más morfémák közül az *IS* partikula előtt a superessivusi *-N* egyetlen adata geminálnak jelölve szerepel – „lá}d a@c hel'énis” (B v.) –, további, abszolút szóvégi példái is: „Mag'ar n'eluenn irattatott” (címlap), „a@ ű hel'én ve}}e czac egg'iket a@ kett#nec” (B2 r.), míg a *-BAN* több adata közül egyik sem: „e@enképpen at t#bbibenis vocalis vag'on” (A3 r.), „euuel ad Deác n'elwbenis két modra élne” (A3 v.) stb., abszolút szóvégen sem: „mind a@ háromban benne vag'on a@ e” (A3 r.), „iol fel tátott báual kell ki mondani, mint e@ igheben, Bárán” (A3 r.) stb. Ebből arra következtettem, hogy a kettőzött betűk nem helyesírási következetlenségből, hanem valóban hosszú ejtést jelölve kerültek a műbe. Ha e sajátosság forrását keressük, nem kerülheti el figyelmünket, hogy az *í-ző* alakváltozatok adatai között is szerepelnek hosszú *n*-esek (l. alább), melyek Sylvester János Újtestamentum-fordításában jelennek meg. A két szerzőről tudjuk, hogy több éven át szoros kapcsolatban voltak, és Sylvester ismerte Dévai helyesírási rendszerét (vö. MOLNÁR 1963: 94). A – valószínűleg megválaszolatlanul maradó – kérdés az, hogy a hosszú mássalhangzós alak melyikük nyelvéből származhat.

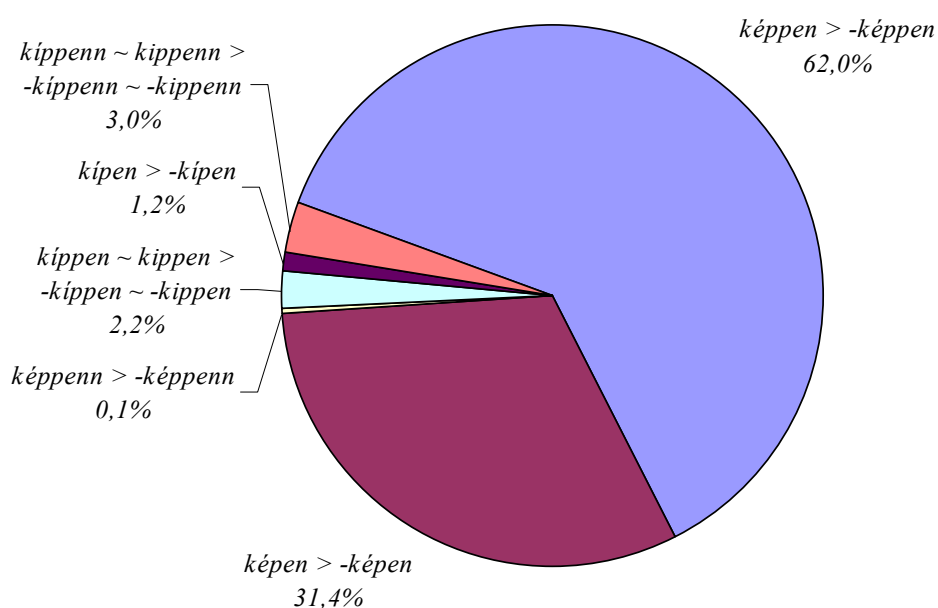
Az *í-ző kíppen* ~ *kíppen* > *-kíppen* ~ *-kíppen* alakváltozat 20 példája három műben jelenik meg (RMNy. I. 8., 74., 207). Ebből kilenc különírvá szerepel, két műben: „ez k^oppen mong^oa, EN SYDO k^o wag^ook, (az ew magya newet meg newezwēn) eske}zem az ilew I}tenre...” (RMNy. I. 207. Dd6 v.), „vg'an a@on kíppen a@ magara@atba kere}d meg a@ el}# P}almo}t” (RMNy. I. 74. +3 v.) stb., ezek közül kettő nem névmástóvel: „hog' here kíp-pen a@ aniaßenteg'hazbol ki ne vonata}}am, a@ mit i}tennec altalla mielhetec #r#m#}t kiß vag'oc ho@@aia” (RMNy. I. 74. +2 v., 5. csoport), „(az fell^oewl meg mondot k^oppen) tamadandnak” (RMNy. I. 207. Dd6 r., 3. csoport). A 11 egybeírt alak közül tíz névmástövön szerepel: „Mint Ieru}alemnec k#r%le heg'ec vadnac, akkíppen a@ vr a@ % nepe k#rul vag'on” (RMNy. I. 74. R7 r.), „Ekkyppen thanwl@ hamarabban” (RMNy. I. 8. 24.), „Míkíppen a@ er#}nec ke@ebe a@ nilac: akkeppen [!] vadnac a@ iffíu}agnac fiaí” (RMNy. I. 74. S v.) stb., egyetlen kivétel mellett: „...elmimnec nag' faradc@agaua magáru forditam.

Kibe *kiualkippen*, es mindenec *f#l#tte k#uettem a@ Sido Daidtol meg iratatot [= megíratottat]*” (RMNy. I. 74. +2 v.).

Az RMNy. I. 13., 74. és 156. szövegrészleteiben szereplő 11 rövid *p-s í-ző kípen > -kípen* alak közül kettő különírva: „Eiel agiaba veer indula a@ orrabol, [...] es *e' kípén* ešebe nem veuen a' lean', ki mulec e' vilagbol” (RMNy. I. 156. g v.), „a' yeles feiedelmec mind *rettenetes kíp*® mulnac ki e@ vilagbol” (RMNy. I. 156. li4 v.), kilenc egybeírva szerepel: „el temet@c a' Magiaroc a' nag' iart vt mellet, mell' heliet mind e' napiglan hiuunc KEVE ha@anac, *maskipen* pedig KEAZONAC” (RMNy. I. 156. f3 v.), „megh nem latogatta volna wketh, *mykypen* a@ el}ew leuelebe fogadta uala” (RMNy. I. 13. P r.), „Ime *mikipen* a@ Bolgagnac a@ % Bemec a@ % vroknac ke@ere ne@nec” (RMNy. I. 74. R7 r.) stb. Ezek – egyetlen kivétellel (*rettenetes kíp*®) – mind névmási alakok. Komjátí (RMNy. I. 13.) szórványos, nem következetes í-zéséről már volt szó (l. 5.1.1.4.), a másik két mű Székely Istváné, aki bizonyos morféma-k esetében ugyancsak használ í-ző alakokat. Mindkét esetben nyelvjárási eredetű jelenségként értékelhetők az zártabb formák.

A hosszú *n-t* tartalmazó *kíppenn ~ kippenn > -kíppenn ~ -kippenn* alakváltozat egy mű sajátja: az RMNy. I. 49., azaz Sylvester Újtestamentum-fordításának adatai között kizárólag az *ñ* betűjelet alkalmazó 28 alak van. Ebből öt különírt: „*diczekedis kippeñ* ne akariatok ezt mondani t% magatokban” (B r., 5. csoport), „minden%tt *egenl# kippeñ diczir%nk*” (dd3 r., 3. csoport), „Tulaydon ieLzi}ben vitetik az ighe mikoroñ el nem túozik attul, az mit *kiuclt kippeñ* kell iegezni” (%oz2 v., 3. csoport), „Sok ez fšle bešidnek nemiel *egL kippeñ* il%nk az Sido nelwel, eš G#r#guel, }okual nem il%nk, az melluel velek *egL kippeñ* il%nk annak kedue vaLon m% nclunk” (%oz4 v., 1. csoport.); a 23 egybeírt közül 19 névmási: „*akkippeñ* kell Bolni mint minden nelwnek folc}a vaLon” (%oz4 v.), „Az Ie}us Chri}tu}nak B%leti}e kedigleñ *ekippeñ* l%n” (A3 r.) stb., két adatban a 3. csoportba tartozó *kiváltképpen* található: „Nem tulaydon ieLzi}ben vitetik mikoroñ el túozik attul, az mit *kiucltkippeñ* kell vala iegezni” (%oz2 v.) stb., két adatban pedig autoszemantikus tövel: „Miheleñ kedigleñ meg talallatok, *k#uet}igkippeñ* hozzatok meg ennekem” (A4 r.) stb. Az *ñ* betű az alábbiak miatt kétségkívül hosszú nazálist jelöl. MOLNÁR (1963) szerint a *KÉPPEN > -KÉPPEN* esetében az 1541-es kiadásban ez a megoldás kivétel nélküli, ám más műveiben szerepel minden bizonytalansággal rövid *n-t* jelölő, mellékjel nélküli alak is (vö. MOLNÁR 1963: 40–1). A korpuszbeli részletekben még 349 példában található a nazálisjeles betűjel szóvégen: „*Mikoroñ kedigleñ % k#z#tt#k* tiz napncl *t#bb#ñ* ott volt volna, Ce}areaba le míne, eš mc}od *napoñ* itil# Bekibe %le” (Dd4 v.), „ott l%n mind az Herode}nek *halalaignañ*” (A4 v.), „*Imarañ kedigleñ* az fiše

és az fénak g%kerire tített” (B r.), „mell dolgokban meg *tißtulučň* talélnak enghemet az templumban” (Dd3 v.), „Az *tizeň* kšt *kapuň*, tizenkšt [!] dréga k%uek vadnak” (Yy r.) stb. Ugyanakkor szövégen 479 esetben megtalálható az *n* betűjel is: „% és r#uid %d#ben oda menend# volna” (Dd4 r.–v.), „és mikoroň [!] *imméran* %k meg akarnék #lni, [...] meg Babadijtém” (Dd2 v.), „Es azok *legottan* el haguañ [!] az % haloioakat % vtanna meninek” (B2 v.) stb. A különbségtétel tehát következetesnek látszik. A hosszú *n*-t tartalmazó alak az *é*-zö változatok között is fölbukkant, az RMNy. I. 77-ben. Ezen műveket Sylvester János neve kapcsolja össze, aki Dévai Bíró Mátyással éveken át szoros kapcsolatban volt (l. fentebb).

34. ábra: A **KÉPPEN** > **-KÉPPEN** elem alakjainak megoszlása a korpuszban

Az uralkodó alakváltozatok tehát a *képpen* > *-képpen*, valamint a *képen* > *-képen* formák. Ez utóbbiak a korai kolozsvári nyomtatványok sajátosságaként jelennek meg. A megnyúlt nazálist tartalmazók Sylvester és Dévai nevéhez köthetők, az *í*-zö formák pedig más toldalékok esetében is több-kevesebb következetességgel *í*-zö szerzők (Sylvester, Komjáti, Székely) műveiben fordulnak elő, azaz nyelvjárási eredetű jelenségként tarthatók számon. Vagyis a korszak könyvnyomtatásában már egyértelműen gyakoribb a nyomtatott írásbeliségben később ebben a formában állandósuló *képpen* > *-képpen*.

5.1.3.3. A distributívusi rag változatai

A magyar ditributívusi rag eredetét és kialakulását BERRÁR JOLÁN nagy alaposággal tárgyalta (BERRÁR 1957: 36–66). Szerinte a *naponkéd* szóalak volt a raggá válás kiindulópontja, amelyről a következőt írja: „A *naponkéd* alakulatban egy *-n* ragos főnévhez értelmezőszerűen egy ’mind’ jelentésű – talán névmási eredetű – önálló szó járult, amely esetleg összevethető a *kedig* kötőszó és az *ekkedig* határozószó *ked* elemével. Egy ’idő’ jelentésű *kéd* szó megléte nem bizonyítható” (BERRÁR 1957: 66). KOROMPAY 1992b megkérdőjelezi az értelmezős szerkezetből való származtatást, és megengedi a ’kör, pálya, út, távolság, idő’ jelentésű *kéd* ~ *kégy* előzmény létét (vö. KOROMPAY 1992b: 363). A rag pontos eredete tehát nem tisztázott kérdés, annyi bizonyosnak látszik, hogy ez esetben is önálló szó grammatikalizálódott.

A korpusz 95 adata két váltakozó hangelem által alkotott négyes változóhalmazba rendeződik (*-nkéd*, *-nkid*, *-nként*, *-nkint*). A kódexek korának egyéb szórványos alakváltozatai (vö. BERRÁR 1957: 55) a korpuszban nem jelentkeznek. Az eredetibb *d*-re végződő alakváltozatra csak két példa van. Az egyik *é*-ző, a másik *í*-ző: „a@ pogan t#r#k#k naponkéd raytunk vadnak” (RMNy. I. 88a A3 r.), „Il illen befiduel naponkid valo bolc}cban” (RMNy. I. 49. %o4 r.).

39 mű⁹⁰ 85 adatában a *-nként* alakváltozat jelenik meg: „nap€k@t uetkez#nk az i}tennek parancolatyanak ellene” (RMNy. I. 64. C5 r.), „Fei@kent %neki fogada}t teuenek” (RMNy. I. 341. B r.), „Es minden e#stend#nként i#l czelekezic vala” (RMNy. I. 205. A v.), „hazanként gy%ltec #bu#f, vgy tanítottac, p#dikáltac” (RMNy. I. 229. E2 v.), „Gienge te}tet ne had foltonkent #agatni” (RMNy. I. 340. B4 r.), „falunként es varo}onként oztotta az # predikatorit” (RMNy. I. 362. aaa4 v.) stb.

Az *í*-ző *-nkint* ~ *-nkint* alakra 8 példa van: „mynden_nknek feienkynth adattatoth a@ mala}th a@ Chri}tus Ie}us aiandeko@a}anak merteke @erenth” (RMNy. I. 13. X2 r.), „EZ Soltarnac vtana nehe@ helléket r#uid bebeddel meg magára@tam, kire tigated P}almo}onkint rea vi#ben, es iga@gat, a@ margon kiu%l ki iegé@tet#t ha}onlatos kota” (RMNy. I. 74. +3 v.), „az #ep varosban na#l vra}agra mind feienkint menni%k” (RMNy. I. 295. A2 v.), „Rendel io keduel feienkint fogagyuk, Minden kaput negy negy forintra roiuk” (RMNy. I. 297. G3 v.) stb. Ezek egy kivétellel a *fejenként* szóalak előfordulásai. A nyolc adaton az idézett négy mű

⁹⁰ RMNy. I. 15., 17., 64., 80., 90., 95., 108., 125., 144., 151., 160., 162., 173., 205., 208., 222., 229., 233., 246., 264., 284., 288., 289., 295., 303., 311., 340., 341., 342., 344., 345., 346., 349., 351., 353., 359., 360., 362., 368.

osztozik, ezekből Komjáti művében négy, Székely István zsoltárfordításában egy, végül 1571-ben, Debrecenben megjelent elbeszélő költeményekben három adat jelenik meg. Komjáti *í*-zéséről már volt szó a causalis-finalisi ragról szóló fejezetben (l. 5.1.1.4.). Székely Istvánra is jellemző a szórványos *í*-zés, különösen a szuffixumokban (vö. MOLNÁR 1963: 90). Az ő esetében is lehet másodlagos nyelvjárási hatásról beszélni, hiszen – bár udvarhelyszéki születésű – életének java részét a Felvidék keleti felén és az ország északkeleti részein töltötte (vö. uo.). Komjáti és Székely a század első felében még viszonylag szabadon él ezekkel a nyelvjárási megoldásokkal, bár a szórványosság, és főleg a Komjáti esetében tapasztalt kódváltásszerű használat (l. 5.1.1.4.) már valamiféle normakövetés jeleit mutathatja. Az 1571-es debreceni elbeszélő költemények *í*-ző adatai azonban szokatlanok mondhatók (az említett három adaton kívül csak 42 *-nként* alak található 1570 utáni debreceni művek korpuszában). A debreceni nyomdát 1570-től Komlós András irányította, az általa nyomtatott művek zöme (a korpuszba arányosan válogatott 22-ből 18) elbeszélő költemény jellegű nyomtatvány. Ezek a rövid, sokszor néhány oldalas verses szövegek kéziratos formában is terjedtek, és kiadási évüknél gyakran jóval korábban keletkeztek, nem ritka, hogy a különböző nyomdák különböző kézirat alapján adták ki ugyanazt a költeményt (vö. MOLNÁR 332–3). Ezen tényezők miatt nyelvük meglehetősen heterogén (erre nézve: az RMNy. I. 295-ben a *feienkint* alak mellett, ugyanazon az oldalon van *feienkent* is), minden bizonnyal ezen okok miatt szerepelnek bennük a kivételes *í*-ző alakok.

A distributívusi *-NKÉNT* és a *-KÉNT* (l. 2.3.2.3.) analógiás egymásra hatása valószínűleg igen korán, szuffixumszerű használatuk kezdetétől megindulhatott. Többen azonos eredetűnek is feltételezték a két ragot, de BERRÁR JOLÁN meggyőzően bizonyította az ellenkezőjét (vö. BERRÁR 1957: 53–5., 66). A korpusz adatai közül a *korosként* szóalak is ezt a kölcsönös hatást bizonyítja: „gongya vala *koroskent* reya” (RMNy. I. 108. g r.), „az }zegeni Eccle}ia *koroskent* haborgattatik” (RMNy. I. 328. A3 r.), „Bizzek csak *k##skent* [!] I}ten kegielmeben” (RMNy. I. 344. címlap v.) stb. (8 adat). Korabeli jelentése: ’mindenkor, mindig’ (vö. SZARVAS–SIMONYI-féle NySz.), és minden bizonnyal az azonos jelentésű *koronként* szóalakkal áll szoros kapcsolatban. Mivel az *n > (...) > s* hangváltozás szokatlan, és a ragok korát figyelembe véve szinte teljesen kizárható, ezért más magyarázatot kell keresnem a szóalak eredetére. Míg a (*koronkéd >*) *koronként* esetében a *kéd* *-N* ragos szóhoz járulva grammatikalizálódott, addig az előbbi példában talán egy másik lehetőség őrződött meg: a *koros* képzett alak lehetett a kiindulópont. A *koros kéd > koroskéd* szerkezetből ezután a *koronkéd*hez hasonlóan a *-ként* analógiás hatására alakulhatott ki a *korosként* (a részleteket

I. BERRÁR 1957: 51–5). A fentiek miatt ez a hat szóalak is a ditributívusi *-NKÉNT* é-ző alakjai közé számítható.

A valódi ditributívusi funkciót azok az adatok mutatják, amelyek nem időt jelentő tőhöz járulnak, ez utóbbiak ugyanis BERRÁR (1957) szerint az eredetibb, időhatározói funkciót képviselik, nem valódi osztó jelentésűek (vö. BERRÁR 1957: 56–60). A korpuszban 40 ilyen példa van, vagyis az adatok több mint felében már valóban disztributív jelentésmozzanattal szerepel a szuffixum, vagyis a korai középmagyarra a megszilárduló ragok közé számítható a tárgyalt elem.

A ditributívusi rag fő változata a könyvnyomtatás első fél századában tehát már a *-nként* alak. A *-nkéd* (~ *-nkid*) változat archaizmusként még előfordul, az *í-ző -nkínt* ~ *-nkint* alakok pedig mint területi változatok még fölbukkannak – főleg a korai nyomtatványokban –, ám az új forma a század végére teljesen kiszorítja őket.

5.1.3.4. A sociatívusi rag alakjai

A két módhatározórag, az *-(S)T* és az *-UL* összeforrásával keletkezett, és a kései ómagyarban még ritka sociatívusi rag (vö. KOROMPAY 1992b: 365) a könyvnyomtatás első fél századában már valamelyest szilárdabb rendszertagként jelenik meg: a névmási-adverbiális alakokon kívül egyre gyakrabban jelenik meg autoszemantikus töveken. (Az egyéb eredetmagyarazatokat és a rag kialakulását részletesen tárgyalja BERRÁR 1957: 67–8). A TNyt. nem említi, de igen korán, már a kései ómagyarban megjelenik a középzárt *-stól/-stól* alakváltozat is (a NagyszK.-ben, vagy a DebrK.-ben – vö. BERRÁR 1957: 70). Az *l* asszociatív nyújtó hatása ebben toldalékban is jelentkezett: így számolnom kell a zárt, illetőleg esetleg a középzárt alakok esetében is rövid és hosszú változatokkal, ám a korábbi időszakban, továbbá a korai könyvnyomtatás nyelvemlékeiben nem jelölik következetesen a magánhangzók időtartamát, ezért ez a változóérték csak nagyon korlátozottan vizsgálható, e helyütt nem is térek ki rá.

A korpusz nyolc művében (RMNy. I. 78., 205., 320., 322., 340., 342., 362.) 16 zárt alak található: „micor fel támad *te}te}t%l leke}t%l a@ #t#c kenra vettetic*” (RMNy. I. 78. I2 v.), „ki vág€ *gi#kere}t%l atte maradekidat es fiaijdat*” (RMNy. I. 205. Gg4 r.), „az CzaBar Bazloit mind *βazlo tarto}tul k#falrol viβa haniak*” (RMNy. I. 342. C2 v.), „a' Phari}eu}oc mind *tudomanyo}tul el veztec*” (RMNy. I. 362. 293 v.) stb. A példák közül három a *mindenes-tül(fogva)* névmási-adverbiális alak adata, azaz autoszemantikus tövön 13 adat található.

Ezen művek között semmilyen területi, műfaji vagy egyéb kötöttségre utaló összefüggés nincs.

A középzárt alakok a korpuszban többségben vannak, 15 műben (RMNy. I. 90., 92., 95., 102., 155., 156., 171., 208., 219., 299., 307., 324., 334., 348., 358.) 27 adat szerepel: „ELE a@ Enos *mindene*}t#l fogua kilenc@ ßa@ es #t e#tendeig” (RMNy. I. 156. A3 r.), „*Mindene*}t#l fogua meg }e ve}sed az # nyaia}ságot” (RMNy. I. 92. D5 r.), „#magoc mind *nyaiá*}tól, *czordá*}tól, és *átoró*}tól feli#uénc” (RMNy. I. 208. H5 r.), „az b%nert az e}et vtan az egez ember mind *Lelke*}t#l es *te*}te}t#l meg hal” (RMNy. I. 358. M2 r.) stb. Ezek zöme, 19 adat azonban a *mindenestől(fogva)* szóalak példája, autosemantikus tövön mindössze kilenc esetben található meg. A szakirodalom általában az ablativusi rag analógiás hatásának tulajdonítja ezt az alakot, BERRÁR is a következőt írja: „...a nyelvérzék a *-stül* ragot már korán a *-tól* raghoz kapcsolta” (i. m. 68). Az ablativusi rag analógiás hatása a sociativusi rag alaki fejlődésében később minden bizonnyal nagy szerepet játszott, ám a középzárt alakváltozat másképp is kialakulhatott. Véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a főnévi essivus-modalisi ragnak volt középzárt alakváltozata (l. 2.3.2.2.), amely ugyancsak részt vehetett a sociativusrag létrehozásában. Ezt bizonyíthatják a korai *-stól/-stól* alakok a kódexekben, amelyekben a *-tól/-tól* analógiás hatása még kevésbé valószínű. A nyomtatványok nyelvének adatai azonban már inkább az ablativusrag hatását mutatják, ugyanis a zárt sociativusi alakok korrelálnak a zárt ablativusiakkal, pontosabban: ha egy nyomtatvány nyelvében zárt a sociativusrag, akkor biztosan található benne zárt ablativusrag is, sőt: túlnyomórészt zártak találhatók. Fordítva viszont már nem igaz az állítás, azaz ha egy műben középzárt sociativusragok vannak, nem biztos, hogy az ablativusragjai is középzártak lesznek. Ám csupán három olyan szöveg van a korpuszban, amelyben látszólag nincs meg a korreláció: az RMNy. I. 171-ben, 334-ben és 348-ban található zárt ablativusragok is, viszont ezek a művek a szórványos zárt ellenpéldák mellett túlnyomórészt mégis középzárt *-tól/-tól* alakokat tartalmaznak (l. 5.1.1.5.). Határozottan állítható tehát, hogy a sociativusi rag és az ablativusi rag alakja között összefüggés van a nyomtatványok nyelvében. A főnévi essivus-modalisi raggal azonban nem látszik ez a korreláció: több olyan nyomtatvány van, amelyben a kizárólagos *-ul/-ül* alakok mellett csak *-stól/-stól* van (RMNy. I. 90., 102., 208., 334. stb.), továbbá egy műben (RMNy. I. 342.) az *-ol/-öl* alakok mellett is előfordul *-stul/-stül*. (Ez utóbbi az egyetlen – nem szignifikáns adatmennyiséggel alátámasztott – példa arra, hogy a *-STUL* akár az ablativusi és az essivus-modalisi ragtól függetlenül, azok középzártsága esetén is lehet zárt.)

A művek RMNy-száma	Középzárt sociativus	Középzárt ablativus	Zárt ablativus	Középzárt essivus-modalis	Zárt essivus-modalis
90.	1	61	0	0	7
92.	2	10	0	0	3
95.	1	45	0	0	6
102.	1	6	0	0	5
155.	1	10	0	0	0
156.	3	21	0	1	6
171.	1	12	3	0	0
208.	3	19	0	0	6
219.	1	8	0	0	1
299.	1	14	0	0	1
307.	2	19	0	0	1
324.	2	6	0	0	1
334.	4	30	6	1	6
348.	1	4	2	0	2
358.	3	9	0	0	0

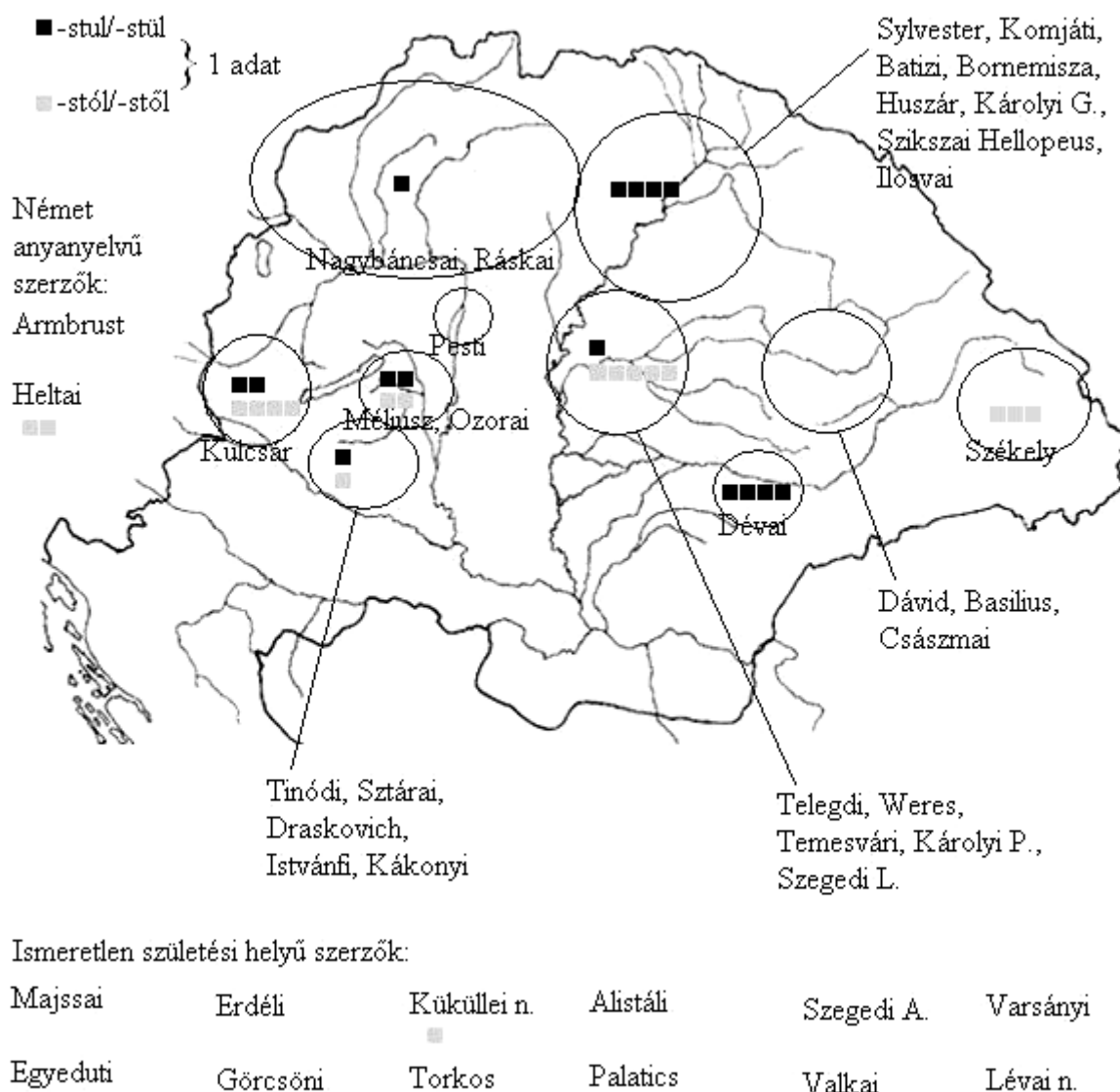
29. táblázat: A középzárt sociativusi, valamint az ablativusi és az essivus-modalisi rag nyelvállásának korrelációja

A művek RMNy-száma	Zárt sociativus	Középzárt ablativus	Zárt ablativus	Középzárt essivus-modalis	Zárt essivus-modalis
78.	4	0	0	0	1
205.	2	0	34	0	9
320.	2	2	2	0	1
322.	1	0	8	0	3
340.	1	0	20	0	3
342.	1	2	0	2	0
359.	1	1	2	0	0
362.	4	6	89	0	21

30. táblázat: A zárt sociativusi, valamint az ablativusi és az essivus-modalisi rag nyelvállásának korrelációja

Vagyis két fő típus rajzolódik ki a három rag korrelációit vizsgálva: egy *-ul/-ül*, *-túl/-tül*, *-stul/-stül* és egy *-ul/-ül*, *-tól/-től*, *-stól/-stől* típus. Ez pedig azt bizonyítja,

hogy az ablativusrag és a sociativusrag alakja a nyomtatványok nyelvében korrelációt alkot, magánhangzójuk zártságát minden bizonnyal befolyásolta kölcsönös egymásra hatásuk.

35. ábra: A sociativusi rag alakjainak területi megoszlása a szerzők születési helye szerint

A sociativusrag a korai könyvnyomtatás nyelvében tehát két fő változóértékkel jelentkezik, amelyek egymást kizáró módon használatosak. Az adatok összességét tekintve a középzárt alakváltozat a gyakoribb, ám ha a raggá válás szempontjából lényegesebb autosemantikus alakokat tekintjük, akkor a zárt változat kismértékben erősebb. A változatok használatbeli kötöttségeire (területi, műfaji stb.) a rendelkezésre álló adatokból csak nagyon korlátozottan lehet következtetni. Az bizonyosnak látszik, hogy Heltai Gáspár a középzárt

alakokat használta, mert az általa nyomtatott művekben kizárólag ilyen alakváltozatok találhatók. Mivel Székely Istvánnál is ez jelenik meg, valószínűnek tartható, hogy a korabeli Erdélyben a középzárt alakváltozatot kedvelhették.

5.2. A MELLÉKNEVEKHEZ, MELLÉKNÉVI IGENEVEKHEZ, SZÁMNEVEKHEZ JÁRULÓ RAGOK

5.2.1. A melléknévi modalis-essivusi rag alakjai

A rag kialakulása összefügg a superessivus ragjáéval, ezért az arról szóló fejezetben már kitértem rá (l. 5.1.1.3.). A toldalék előtt az ómagyar korban egységesülő véghangzó már a kései ómagyarban is ingadozást mutatott a nyílt és a középzárt formák között (vö. KOROMPAY 1992b: 377). A korai középmagyarban ez a kettősség még mindig él, továbbá számolnom kell a nazálisra végződő ragok esetében előforduló nyúlásos jelenségek újabb változóértékeivel is. A rag magánhangzójának nyíltságát csak a veláris alakok esetében lehet teljes bizonyossággal megítélni, mivel a palatális nyílt [ɛ] és középzárt [e] közti különbséget nyomtatott könyvekben általában nem jelölték. Az elől képzettek esetében akkor lehet biztosan megállapítani a toldalék vokálisának nyelvéllásfokát, ha az – a középzártakon – labializáción ment át, más esetekben csak korlátozottan lehet következtetni a nyíltságra.

A megnyúló nazálist tartalmazó alakok két műben jelennek meg. Az RMNy. I. 49. ez esetben is teljes következetességgel hosszú mássalhangzót jelöl: „az en lelki e}meretemet mindenkoroñ *tiftčň* vi}ellem i}ten el#t” (dd3 v.), „diczirem az bešidnek *neme}}eň* valo Berzi}it” (%o4 r.), „Oll tanu}ćgot adik t%nektek, mellet *k#nneň* meg foghatćtok” (Uo.) stb., összesen 11 adatban. Egyetlen adat van az RMNy. I. 125-ben: „*t#bbennis* irtanac eñ el#ttem ilyetén ki}ded k#nyuetsket” (RMNy. I. 125. A3 v.), ám ez a példa az *IS* partikula előtti intervokális nyúlás jelenségekörébe tartozik, a műben máskor rövid nazálisra végződő határozóragok találhatók: „S@%k}eg peniglen efféle k#nyuetskekneć lenni, *iele}}en* ez mo}tani Id#kben” (A4 r.) stb., sőt: ugyanaz a szóalak előfordul rövid *n*-nel: „Irtanac ezekneć k%u%le *t#bbenis*” (Uo.).

43 adatban, magánhangzós tövégen, *-n* formában szerepel a rag: „az Anya Œentegyhazban valo hiw Tanitćc regtšl fogua ezt miueltćc, es nem *czonkan bonkan* magyaraztćc az Apa}toloknac” (RMNy. I. 171. A3 r.), „ew chak ijnth wala nekijk, ees *neman*

marada” (RMNy. I. 16. Q r.), „En kedig timarrá lebec, es *ovchón* adom oſtan a b#rt” (RMNy. I. 158. D7 r.), „*Tiztan* tarczuk magunkat” (RMNy. I. 349. B2 r.) stb.

A minden kétséget kizáróan középzárt alakváltozatra 98 példa van a korpuszban. Ebből 13 palatális labiális forma: „Err%l az ki *h%#ñ* akarna irni egg *k#ñ%* telnek benne” (RMNy. I. 49. %oz4 v.), „ez en kis *k#nuetskemet* ayandek€at, *kegyelme}#n* vegye te fel}eged” (RMNy. I. 109. aa3 v.–aa4 r.), „E' CANIBALOSOC [...] *me@itelen#n* iarnac” (RMNy. I. 156. Kk2 v.), „a@ @ep_n valo @ola}nak tudatlan}agath magara ve@y” (RMNy. I. 13. P3 r.) stb., amelyek nyolc műben jelennek meg (RMNy. I. 13., 49., 109., 156., 294., 308b, 339., 350.).

A veláris labiális alakok 50 műben⁹¹, 85 adatban szerepelnek: „*gior}on* ladaiat meg nitotta vala” (RMNy. I. 344. B r.), „A nagy rébek}egbe *rutalma}}on* elénc” (RMNy. I. 351. L4 r.), „Ezek kezeot eo mindenkort nagij *batron* marad vala” (RMNy. I. 80. A5 v.), „Oly *oko}on* dolgokoth @er@yk” (RMNy. I. 8. 23.) stb., ám ezek közül 39 a maival megyegyező középzárt alak: „E#r#meb® naL *gazdag€* f#zete” (RMNy. I. 296. A2 r.), „*nagy€* chodalkozic, es }apolodic # magab±” (RMNy. I. 158. A3 v.), „nem wala fogijatko@as nijeluebe }em @auaba hanem @abardon ees io modon @ol wala” (RMNy. I. 17. 2 v.), „a' Iordan vizetis két-felé állata es *βarazon* #ket altal viue” (RMNy. I. 90. a3 v.) stb.

A palatális illabiális formák 89 műben⁹², 456 példában található meg: „így czelek#dhetel *eβe}}®*” (RMNy. I. 208. A v.), „*b#lc@en* c@elek#Letic” (RMNy. I. 74. A2 r.), „*er#}en* k#ny#rge neki” (RMNy. I. 360. 80 v.), „*egyene}}en* ment el#tt#k” (RMNy. I. 334. Q5 r.), „nyaya}}on [!] es *βerelmete}}en* Bebélle mi vel%nk” (RMNy. I. 88a D5 v.), „az vért *nyer}en* is meg iβác” (RMNy. I. 351. A3 r.) stb., kivétel nélkül palatális töveken. Az előhangzóvá válás útján lévő véghangzó nyelvéllásfoka ez esetben csak korlátozottan állapítható meg – ha egyáltalán megállapítható. Azokban a példákban, amelyek mellett nagyobb számban (egynél több adatban) középzárt labiális alakok is vannak – különösen akkor, ha azok palatálisak –, középzárt palatális is sejthető, pl.: „*erew}}en* meg we@@ew@tette ewket” (RMNy. I. 17. 2 r.) stb., ill.: „ew @erencheije chak *wekonijon* mehet” (25 v.) stb., négy palatális illabiális mellett négy középzárt veláris; „*eleuenen* meg nyuſtac” (RMNy. I.

⁹¹ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 80., 88a, 90., 96. 98., 100., 101., 102., 109., 154., 158., 162., 171., 186., 194., 205., 207., 208., 233., 269., 288., 289., 296., 297., 304/1., 304/2., 307., 315., 320., 322., 334., 340., 344., 348., 349., 350., 351., 359., 360., 362., 368.

⁹² RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 17., 49., 64., 74., 77., 78., 80., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 108., 109., 125., 144., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 229., 233., 246., 259., 260., 264., 269., 284., 288., 290., 295., 296., 297., 299., 303., 304., 307., 308b, 311., 315., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

90. b3 r.) stb., ill.: „a' k#z deac Biblia helyel helyel a' G#reg Bibliabol igen *homalyo*on irattot” (c3 r.) stb., nyolc palatális illabiális mellett négy középzárt veláris; „er#}en # az nepet biztatty” (RMNy. I. 109. T r.) stb., ill.: „Fegyuer#kb#l *βep#n* leuetk#zenec” (Q r.) stb., kilenc palatális illabiális mellett öt középzárt palatális labiális és két középzárt veláris; ilyenek még: RMNy. I. 16., 74., 80., 96., 98., 186., 208., 296., 307., 334., 340., 344., 348., 351., 359., 362., 368. Amelyekben viszont egyáltalán nincsenek középzárt adatok – 49 ilyen mű van⁹³ –, azokban nagyobb valószínűséggel a palatális labiálisak is nyíltak.

Az adatok időbeli megjelenését vizsgálva az tapasztalható, hogy egyenletesen oszlanak meg az ötven év nyomtatványában, tehát használatuk a század folyamán nem csökkent jelentős mértékben, de nem is vált gyakoribbá. A biztosan középzárt adatokat is tartalmazó művek Abrudbánya, Komjáti és Várad kivételével mindegyik nyomdában megjelennek, azaz nem a nyomtató műhelytől, nem az ott dolgozók nyelvhasználatától függ a használat gyakorisága. (Az említett nyomdákban csak néhány mű jelent meg, ezek inkább olyan szerzők könyvei, akikre jellemző a nyíltabb alakok előnyben részesítése, pl. Méliusz; l. alább).

A műfaji megoszlást vizsgálva a következő összefüggések látszanak. A korpuszba került öt protestáns énekeskönyv közül egyikben sem találhatók középső nyelvállású példák. Ennek oka valószínűleg nem a műfajban keresendő, hanem abban, hogy a graduálék összeállítói – akik harcos protestáns prédikátorok voltak, sokszor nagyfokú nyelvi tudatossággal és határozott nyelvestétikai elképzelésekkel – kijavíthatták az esetleg nekik nem tetsző nyelvi megoldásokat. A drámákban és a bibliafordításokban is nagyobb arányban szerepelnek a nyíltabb alakok, ahogy a következő, a különböző műfaji csoportok művenkénti átlagát feltüntető ábrán is látható:

⁹³ RMNy. I. 77., 78., 86., 91., 92., 95., 108., 125., 144., 151., 155., 160., 164., 169., 173., 181., 192., 213., 218., 219., 220., 222., 229., 243., 246., 259., 260., 264., 280., 284., 290., 295., 299., 303., 308a., 311., 319., 324., 326., 328., 337b., 341., 342., 343., 345., 346., 353., 358., 367.

Az ábra tanúsága szerint a középső nyelvállásúak az egész nyelvterületen elterjedtek lehetnek, ám számuk sehol sem haladta meg a nyílt alakok számát. A több művel a korpuszba került szerzők közül csak Dévai Bíró Mátyásra és Szikszai Hellopeus Bálintra jellemző a középzárt alakok teljes kerülése, ám Méliusz Juhász Péter tíz művéből hétben, Bornemisza Péter három művéből kettőben, Batizi András két művéből az egyikben ugyancsak kizárólag nyílt alakokat használ. Kulcsár György három művéből egyben és Dávid Ferenc öt művéből egyben nem használ középzárt alakokat. A többi szerző (Valkai András, Pesti Gábor, Székely István, Ozorai Imre, Sylvester János, Sztárai Mihály, Weres Balázs) esetében mindegyik műben található középső nyelvállású példák. Az egy szövegrészlettel a korpuszba kerültek között vegyesen vannak csak nyílt vagy mindkét alakváltozatot használók, ám ezen esetekben a mintavétel hibalehetőségeit is számításba kell venni, csak a nagyobb mintákról jelenthető ki viszonylagos bizonyossággal, hogy melyik típusba tartoznak. Eszerint valószínűleg a nyíltabb alakokat részesíthette előnyben Károlyi Péter, a Küküllei névtelen, Szegedi András és Nagybáncsai Mátyás, mivel terjedelmesebb mintájukban kizárólag nyílt alakok találhatók.⁹⁴

A fentiek alapján a melléknévi modalis rag középzárt alakváltozata egy, a 16. század nyomtatott írásbeliségében még mindig élő, területi kötöttséget nem mutató archaizmusként tartható számon, amely azonban bizonyos szerzők és bizonyos műfajok esetében már kerülendő variánsnak számít, kialakítva ezzel az írásbeliség későbbi, következetes normáját a rag magánhangzójának nyíltságára vonatkozóan.

5.2.2. A multiplicativusi rag illeszkedése

Az önálló szóból (a *szēr* főnévből) agglutinálódott szuffixum az ómagyar korban szilárdult raggá. A korai kódexekben előfordult illeszkedetlen, illetőleg csupán palatoveláris illeszkedést mutató változatokban is (vö. KOROMPAY 1992b: 361–3). A középmagyar eleji korpuszban egyetlen műben két hangrend szerint illeszkedetlen példa még található: „amaz ar±i id#t el hoznaia, akit ati±tul }okzer hallot± hog kenyu hullata} }al ohaitot” (RMNy. I. 260. E4 r.), „βegen vramatis % veβte, kit }okβer mint Iudas Chri}tus halalat megis }iratta” (RMNy. I.

⁹⁴ Megjegyzendő, hogy valójában egyik említett szerző mintája sem tekinthető statisztikailag megfelelő méretűnek a melléknévi modalis-essivusi rag középső nyelvállású alakváltozataira nézve, ugyanis a toldalék korpuszbeli átlagos előfordulása kb. 1 adat/251 szó, s mivel a középzárt alakok mintegy 10%-nyi részt képviselnek az egészből, ezért egyenletes eloszlás esetén a 251 szó tízszeresében, azaz 2510 szavanként volna rájuk egy példa. Az említett szerzők mintái 1200–1800 szavasak. Így ezekben a korpuszrészletekben a középzárt alakok hiánya a mintavétel hibájából is adódhat.

260. E3 v.) – ezek megőrződött archaizmusok. A labiálist tartalmazók példái nem sorolhatók teljes bizonyossággal a palatoveláris illeszkedést nem mutatók közé, mert az [ø] jelölése körüli bizonytalanság vagy más okból bekövetkező nyomdahiba is eredményezhette őket: „*Vtolβ#r* meg vétke@nek a@okys, a@ kiknek i}ten ioβagot adat” (RMNy. I. 88a C r.), „Miben k%l#mb#z#t egiéb t}illagoctul? 1. *El#βor*, Helyéuel” (RMNy. I. 334. Q5 r.), „*E##d}zor*, Hogij I}tennek }ok fele o}torat es mind lelki ve}zedelmet el tauoztatha}}onk” (RMNy. I. 328. I5 r–v.). A hangrend szerinti illeszkedés tehát már csaknem kivétel nélküli. A labialitás szerinti illeszkedés szempontjából a korpusz átlaga látszólag a szilárd háromalakúság állapotát mutatja: a 159 veláris alakkal szemben 189 *-szër* (~ *-szer?*) és 91 *-ször* alak áll. A palatális labiális tövek viszonylag alacsonyabb gyakoriságát figyelembe véve még magasnak is mondható a palatális labiális alakok száma, azaz bizonyos művekben suffixumbeli ö-zést lehet prognosztizálni. A 189 palatális illabiális alakból azonban 108 labiális tövön fordul elő (28 műben, l. a 31. táblázatban): „Es ne ve}setec *t#βer* a' teui}}ec k#zibe” (RMNy. I. 284. címlap), „az ó T#ruenbeli k#nyuec *legel#βer* Sidoul irattattanac” (RMNy. I. 90. c3 r.), „kere}sétec *el#βer* az I}tennec Orbágát” (RMNy. I. 186. B4 r.), „*\$tt#dβer* bent Pálból hoznac e}met bizony}agot” (RMNy. I. 284. N6 v.) stb. Ezek zöme az *előszer* alak példája, amely gyakoriságával és sajátos felépítésével valószínűleg nagy szerepet játszott a *szër* toldalékká fejlődésében (vö. KOROMPAY 1992b: 362). Az illabiális töveken előforduló, azaz illeszkedő, 39 műben⁹⁵ előforduló 81 illabiális alakból: „*ec@er skec@er* }tewb@ewrys engemeth reah on}olth” (RMNy. I. 13. A5 v.), „az igaz ember-is *hétβer* e}ic el eL nap” (RMNy. I. 334. Zzz3 v.), „ottan *czac menizer* lettem aruloua egyeb b%neimet el hagyuan azokat βamlalom el#” (RMNy. I. 260. B4 v.), „*e@er@er* mondangia hoL _ ah Chri}tu}t uallia” (RMNy. I. 15. Ff2 r.) stb.

⁹⁵ RMNy. I. 77., 80., 88a, 90., 91., 92., 98., 108., 125., 154., 194., 207., 208., 259., 260., 269., 280., 284., 303., 304/1., 304/2., 322., 324., 328., 334., 337b, 345., 346., 350., 358., 362., 367., 368.

A művek RMNy-száma	Nem illeszkedők	Illeszkedők
8.	1	3
80.	1	1
88a	4	1
90.	10	5
91.	1	1
92.	3	2
95.	8	0
109.	1	0
125.	2	1
151.	2	0
154.	1	1
186.	4	0
208.	2	2
218.	2	0
259.	2	1

A művek RMNy-száma	Nem illeszkedők	Illeszkedők
260.	3	1
269.	6	1
284.	5	1
288.	2	0
304/2.	3	1
307.	5	0
311.	1	0
328.	1	2
339.	2	0
351.	1	0
358.	1	1
360.	8	0
362.	26	12
Összesen	108	37

31. táblázat: A nem illeszkedő és illeszkedő palatális illabiális alakok száma az előbbi tartalmazó művekben

A palatális labiális alakok közül a 31 műben⁹⁶ előforduló 82 illeszkedik: „*St#dβ#r*, el *i#* az itélet#*n*” (RMNy. I. 334. A3 v.), „*LEgh el_@_r* okath adya a@ Corintombelyeknek myerth megh nem latogatta volna wketh” (RMNy. I. 13. P r.), „zawaros tewelyge}eknek habayth *elewzewrys* ky okadwan annak wt±na el elew es ky folyo wyznek folya}ybol yha}}anak” (RMNy. I. 164. K3 r.), „nemely ygeketh kegyg kec@erys, auagy három}or, }meehg *tewb@ewrys* yrtam” (RMNy. I. 13. A6 v.) stb., és csupán kilenc illeszkedetlen található (6 műben, l. a 32. táblázatban): „*Negyedβ#r*, I# mindenekh#z halála oráián” (RMNy. I. 334. A3 v.), „Az I}rael népeis, *valameniz#r* meg nyugot es keduére kezd#t élni, arra vitte az heu}}ág, hoL ottan el feletk#z#t I}tenr#l” (RMNy. I. 319. D5 r.), „*Hetedc@_r* [...] valla}th te@_n” (RMNy. I. 13. P3 v.) stb.

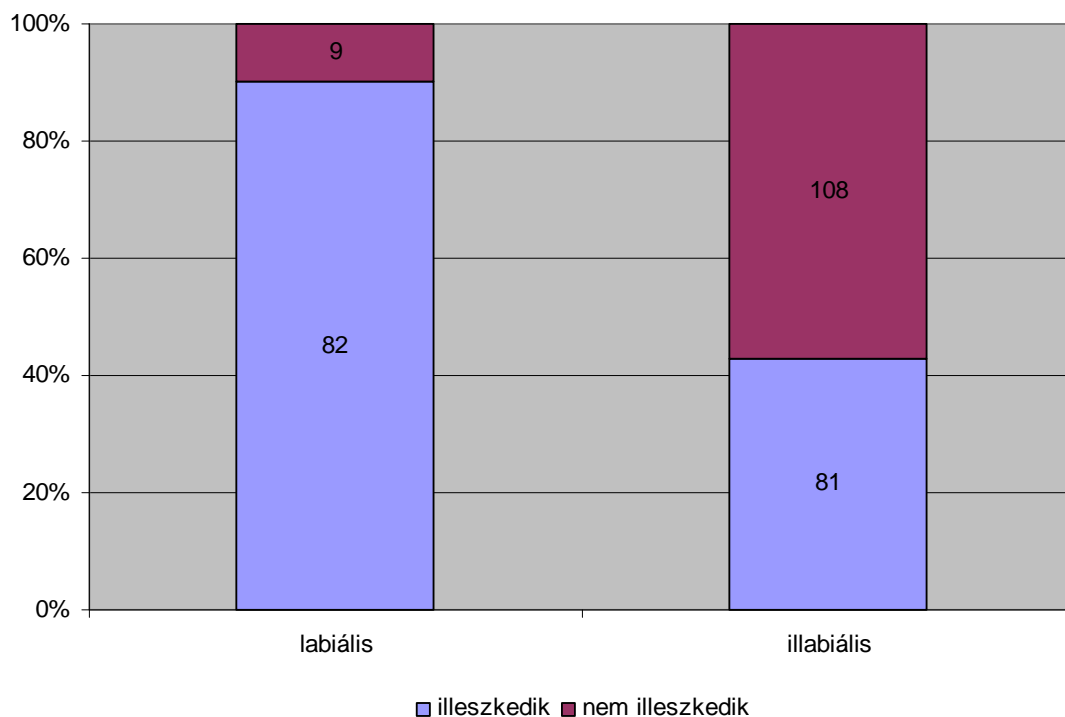
A művek RMNy-száma	Nem illeszkedők	Illeszkedők
13.	2	7
109.	1	1

⁹⁶ RMNy. I. 8., 13., 15., 17., 49., 74., 80., 88a, 109., 156., 164., 169., 171., 194., 205., 207., 259., 294., 303., 311., 319., 320., 328., 334., 337b, 340., 344., 346., 350., 353., 358.

A művek RMNy-száma	Nem illeszke- dők	Illeszkedők
164.	1	1
229.	1	0
319.	2	1
334.	2	14
Összesen	9	24

32. táblázat: A nem illeszkedő és illeszkedő palatális labiális alakok száma az előbbi tartalmazó művekben

Az illeszkedő és nem illeszkedő alakok arányát az alábbi diagram mutatja.

38. ábra: Az illeszkedő és nem illeszkedő multiplicativusi ragok aránya a labiális és illabiális töveken

Az újabb keletű labiális alakváltozat tehát nagyobb arányban szerepel illeszkedve, mint az illabiális. Az illeszkedetlen illabiálisokat tartalmazó 28 műből 16 kolozsvári nyomtatvány (a többi, Kolozsvárott megjelent könyvből mindössze négyben szerepel hat illeszkedő illabiális adat). Összesen húsz illeszkedő példa áll szemben 58 illeszkedetlennel. Vagyis a Heltai-nyomda sajátossága a labiális tövön is archaikusabb illabiális multiplicativusi rag használata. A maradék ötven adatból 26 Bornemisza prédikációgyűjteményében fordul elő.

A multiplicativusi rag labialitás szerinti illeszkedése tehát kialakulóban van a magyar nyelvű könyvnyomtatás nyelvében. Az archaizmusnak számító illeszkedetlen alakok zöme, mintegy háromnegyede két literátorhoz, Heltai Gáspárhoz és Bornemisza Péterhez köthető.

6. Összegzés

Dolgozatom célja a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századának vizsgálata, a névszóinflexióban megjelenő nyelvi változók feltárása, a változóértékek eloszlása mögött felfedezhető szabályszerűségek kiderítése volt. Ezt a célt a munka – ha nem is maradéktalanul – meg is valósította. Az alábbiakban rendszerezve bemutatom a legfőbb eredményeket.

6.1. TERÜLETI KÖTÖTTSÉGET MUTATÓ VÁLTAKOZÁSOK

Az é-vel szembeni í-zés suffixumbeli változatával Sylvester János, Komjáti Benedek, Székely István nyelvjárási eredetű jelenségeként lehet találkozni. Sylvester esetében a legerősebb, mindegyik művében, az összes é-t tartalmazó toldalékra (*-ÉRT*, *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*, *-NKÉNT*, *-KÉNT*) következetesen jellemző. Komjáti következetlen í-zésének eredetéről már volt szó (l. 5.1.1.4.), nála a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* sosem zárt. Székely István csak a megszilárdulóban lévő ragok esetében él í-ző alakokkal, a causalis-finalis nála közép-zárt. Az ő í-zése esetében a legvalószínűbb a másodlagos nyelvjárási hatás (l. uo.).

Több morfémat érintő jelenség **a ragvégi nazális megnyúlása**. A **-LAN szuffixum** esetében ez az egy váltakozás említhető, ezért csak itt foglalkozom vele. A TNyt. a toldalékot a következőképpen aposztrofálja: „erősen korlátozott használatú ragszerű elem” (KOROMPAY 1992b: 361). Kétféle használatát említi: az *-ig* ragot nyomatékosító, és a bizonyos lexémákra korlátozódó – tulajdonképpen adverbiumszerű – önálló előfordulásokat (UO: 366–7). A korpuszban ugyanilyen funkciókban mutatkozik meg, alakját tekintve csak a rövid nazálisra végződők váltakoznak a hosszúakkal. A 15 hosszú *n*-t tartalmazó alak Sylvester János műveiben található: „Daidtul fogua az Babiloniai *fog}aghighlañ* tizennig' nemzet}ighet tißen” (RMNy. I. 49. A3 r.), „io lelki e}mşretuel vi}eltem en magamot az i}tennek el#tte mind ez mai *napiglañ*” (RMNy. I. 49. dd r.), „Menye ydeigh mo}odaal. Olymynth eghyß *orayghlann*” (RMNy. I. 8. 59.), „Nem @ygyenledy the @amaar. Myth @ygyenlenyk. Ennye nagy *ydeiyglenn* alonnod” (RMNy. I. 8. 10–11.) stb. Mivel más nem használja így a toldalékot, ezért Sylvester nyelvhasználatára jellemző idiolektális sajátosságnak tartható, az ő nyelvében megfigyelhető nazálisnyúlás részleteiről l. még alább.

A nazálisra végződő ragok és ragelőzmények (a **-BAN**, az **-(IG)LAN**, a **KÉPPEN** > **-KÉPPEN**, az **-N superessivusi**, ill. **-N modalis-essivusi**) nyúlásos jelenségeinek két típusát kell megkülönböztetni. Az első esetben kizárólag a nazális *IS* partikula előtti nyúlására van példa, ezt a fajtát egyedül a **-BAN** képviseli, az összes partikulával előforduló adatának mintegy a fele ilyen (ezért ezt a jelenséget a ragról szóló fejezetben külön nem említettem meg). A többi rag v. ragelőzmény nazálisa máskor is megnyúlhat (l. a megfelelő fejezetekben). Érdeemes részletesen megvizsgálni a különböző toldalékok nazálisnyúlásának mértékét és korrelációit az egyes művekben.

A korpuszban abszolút szóvégen az *ñ* és az *nn* betűjelek valószínűleg [*n:*] hangot jelölnek. Ebből az *nn* 11 esetben névszórag végén szerepel: „A@wthaann yke}enn le ewlly” (RMNy. I. 8. 40.), „a@c iobb a@ k hel'enn” (RMNy. I. 77. B r.), „Menye ydeigh mo}odaal. Olymynt eghyß orayghlann.” (RMNy. I. 8. 59.) stb. Az idézett művekben nagyobb számban fordulnak elő a példák, míg egy műben (RMNy. I. 160.) egyetlen (talán nyomdahibából is származtatható) adat szerepel. Az adatok mind az **-(IG)LAN**, a superessivusi **-N** és a modalis-essivusi **-N** példái. Az RMNy. I. 8-ban és 77-ben előfordul még ez a jelölésmód főleg adverbiumokon vagy névutókon, amelyekben eredetileg szintén valamely névszóragot tartalmazták.

Az *nn* 44 adata az *IS* partikula előtt fordul elő, kivétel nélkül egybeírva, azaz voltaképpen nem abszolút szóvégi helyzetben: „az oeroekke valo bodog}agbannis keuaniuk oe fel}egeuel eggiut lakoznunk” (RMNy. I. 144. H3 v.), „S-nem találhatának penig ollian ßep azbonijállatok mind az egész f#ld#nnis” (RMNy. I. 213. Cc3 v.), „Még az czuda tetelekne ideiebennis nem minden halottat tamasztat fel” (RMNy. I. 362. bbb r.), „Regennis az igaz prophetac ellen }oc hamis prophetac tamadtac” (RMNy. I. 362. 293 v.), „Kik % neki es vtannis ßolgálnak” (RMNy. I. 299. A2 r.) stb. Ezek mind a **-BAN**, és az **-N** rag vagy adverbialis alakulatok adatai, amelyekben a partikula hatására megnyúlt a nazális. Mivel a 20 műből⁹⁷ egyetlen egyben (RMNy. I. 77.) szerepelnek partikula hiányában is megnyúló orrhangút tartalmazó ragos alakulatok, ezért bizvást állítható, hogy kizárólag az intervokális és nyílt szótagbeli helyzet miatt következik be a fenti esetekben a ragbeli nazális módosulása. Az RMNy. I. 77. nyúlásos alakjai azonban tendenciaszerű rövid-hosszú váltakozást tükrözhetnek.

Az *ñ* jelölésmód abszolút szóvégen 384 adatban fordul elő. 378-szor az RMNy. I. 49-ben, ragokon, adverbiumokon és egyéb szófajú szavakon: „Meg vag'on iručñ” (B v.),

⁹⁷ RMNy. I. 77., 125., 144., 151., 160., 171., 181., 194., 213., 260., 294., 299., 303., 328., 334., 340., 346., 353., 358., 362.

„*Miheleň kedigleň* meg talallatok, *k#uet}igkippeň* hozzatok meg ennekem” (A4 r.), „Es *mikoroň* itlen volt volna ott neg'uen *napoň* ęs neg'uen ijel, vigre meg ehezęk” (B v.), „az en lelki e}meretemet *mindenkoroň tiřtćň* vi}ellem i}ten el#tt” (dd3 v.) stb. Mindössze hat példával megtalálható még az RMNy. I. 77-ben: „A@ i ęs a@ u con}onan}á lében [...] ill'en *modoň*” (A3 r.), „meg e}merhetni *a@oň*, [...] ahhol a@ pont nints” (B r.) stb. A jelölésnek egyetlen nem abszolút szóvégi (partikula előtti) példája is van: „}oc ezer bizony}aginc vadnac, Mint Chri}tus *ideiebeňis* az E}}eu}oc” (RMNy. I. 362. 280 r.), ez azonban a fentebb már említett intervokális nyúlásnak tudható be, nem a rag következetesen így használt alakváltozata. A többi között mindegyik nazálisra végződő rag adatai szerepelnek.

A ragvégi nazálisok tehát csak bizonyos művekben nyúlnak meg következetesen: az RMNy. I. 8., 49. és 77. teljes bizonyossággal ide sorolható. Ezekben a művekben a *-BAN* rag kivételével mindegyik nazálisra végződő, már agglutinálódott vagy épp agglutinálódóban lévő ragunk hosszú *n*-nel szerepel abszolút szóvégen is. A három mű Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás nevéhez köthető, akik több éven át együtt tevékenykedtek. Minden bizonnyal valamelyikük – ez esetben az éveken át tartó, szoros kapcsolattal magyarázható a nyelvi hatás –, vagy talán mindkettejük nyelvjárási sajátossága volt ez a ragvégi nyúlás, amely a nyomtatványokban megmutatkozó mértéknél elterjedtebb lehetett. Ma elsősorban a székely és moldvai csángó nyelvjárásokban fordul elő a ragvégi nazálisnyúlás (vö. JUHÁSZ 2001: 304, 310), ám korántsem biztos, hogy ezen dialektusok hasonló jelenségei azonos eredetűek Sylvester és Dévai nyúlásával. Ezek a szerzők még a magyar nyelvű könyvnyomtatás korai szakaszában alkottak, amikor bizonyos nyelvjárási sajátosságok szabadabban megmutatkozhattak a nyomtatványokban, ezért műveikben viszonylag következetesen jelölték is a hosszú *n*-eket bizonyos ragok végén.

A labialitás szerinti illeszkedetlenség a középzárt alakban is élő toldalékokat érinti. Ilyenek: **a T/3. birtokos személyjel az egy birtokra utaló paradigmában, az allativusi, a superessivusi és a multiplicativusi rag.** Az *ö* fonéma kései megszilárdulása miatti archaikus illeszkedetlenség is megfigyelhető ezen toldalékok palatális alakjain. Az illeszkedetlen alakok egy része tehát archaizmus (l. 6.4.). Más részük esetében azonban kimutatható a nyelvjárási eredet is: a szuffixumbeli *ö*-zés miatt pl. a dunántúli szerzők egy részére jellemző az illabiális tövön előforduló labiális alakok nagyobb arányú használata (Tinódi Lantos Sebestyén, Méliusz Juhász Péter, Egyeduti Gergely). Enyhébb fokon Székely Istvánra is jellemző a toldalékbeli labiális elhasonulás.

Több toldalékot is érintő váltakozás **a szuffixumbeli vokális zártságának a foka**. Ide vonható **az ősi jelek véghangzójának nyelvállása** is. Ezek esetében északkeletre, valamint esetleg a székelyföldre lokalizálható nyelvjárási jelenségnek látszik a középzárt megoldások előnyben részesítése. Főként Sylvester János, Komjáti Benedek és Székely István műveiben fordul elő. **A T/1. birtokos személyjel középzártsága** az északkeleti vidék mellett még a Kelet-Dunántúl esetében is valószínű, amit Ozorai Imre és Méliusz Juhász Péter műveinek adatai támasztanak alá. **Az elativusi, delativusi és ablativusi raghármás** zártságának mértéke igen színesen változó jelenség. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a korabeli Erdélyre a középzárt formák jellemzőbbek lehettek. Ez utóbbi a fiatal **sociativusi ragra** is igaz.

A nyelvjárási jelenségek között utolsóként említhető **az instrumentalis-comitativusi -val/-vel hasonulatlansága**, amely főleg az északkeleti, valamint a dél-délkelet-dunántúli vidékekre lehetett nagyobb mértékben jellemző, hisz az innen származó szerzők műveiben fordul elő.

6.2. AZ ÍRÁSBELISÉGHEZ KÖTHETŐ JELENSÉGEK

Egyes változók esetében kimutatható, hogy az értékek eloszlását jelentős mértékben befolyásolja maga a nyomtatott írásbeliség, valamint annak egyes műfajai. Ezek esetében tehát a beszélt nyelvi–írott nyelvi megoszlás, vagy annak csírája feltételezhető. Ennek egyik legpregnansabb esete az **illativusi -ban/-ben** (ma azt mondanánk: hiperkorrekt) **ragok** használata. A debreceni nyomda működésének egyik időszakában, Komlós András idején nyomtatott verses epikai művekben kiugróan magas számban fordulnak elő. Ez a műfaji kötöttség a **-val/-vel rag** változóértékeinek a megjelenését is befolyásolni látszik: a verses epikában ugyanis szignifikánsan nagyobb számban fordulnak elő **hasonulatlan alakok**. Az **elativusi, delativusi és ablativusi ragok zárt alakjai** is jóval nagyobb számban szerepelnek ebben a nyomtatványtípusban, ezek azonban egy másik műfajban, a prédikációgyűjteményekben is gyakoribbak. **A melléknévi modalis-essivusi rag középzárt alakjai** ugyancsak főként a verses epikai művekben jelennek meg.

A verses epikai művek sajátos jellege átmeneti voltukból adódik: az ekkor még jobbára énekelt, azaz a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegek minden bizonnyal több olyan jelenséget tartalmaztak, amelyek a nyomtatott írásbeliség egyéb műfajaiban már kerülendőnek szá-

mítottak. Egyes toldalékok bizonyos alakjainak a prédikációkban megfigyelhető nagyobb gyakorisága is ezzel függhet össze: a szószékről elhangzó beszédek kevésbé lehettek „könyv-ízűek”, élőnek, természetesnek kellett hatniuk.

6.3. IDIOLEKTÁLIS JELENSÉGEK

Egyes változók bizonyos értékei egyedülálló módon jellemzőek egy-egy szerzőre. A korpuszban több mintával is reprezentált írók nyelve a legtöbb esetben jól feltárható. Közülük azonban leginkább **Heltai Gáspár**ra jellemző, hogy egyedi megoldásokat használ. Ezek minden bizonnyal a felnőttkori másodlagos kétnyelvűségének a termékei, hisz szász származásúként egész későn tanult meg magyarul. Nem köthető nyelvjáráshoz, ám bizonyos esetekben kimutathatóak a korabeli Erdély, vagy a szűkebb pátria: a Mezőség, Kolozsvár nyelvi hatásai. Mivel sok műve jelent meg, és a korszak legtudatosabb, legkövetkezetesebb nyomdászának számít, ezért mintái (beleértve a Kolozsvárott, az ő gondozásában megjelent művek zömét is) több esetben jelentősen torzítják a változóértékek megoszlásáról kialakítható képet.

Nyelvének egyik legfőbb sajátossága a **T/3. birtokos személyjel**, a **superessivus ragja**, valamint a **multiplicativusi rag** esetében is egyértelműen kimutatható: inkább az **illabiális alakokat** kedvelte. Különös kivételt jelent azonban **az allativusi rag illeszkedetlen labiális alakjainak** a nagy száma műveiben, ebben talán székely nyelvjárási hatás is közrejátszhatott. **A terminativusi rag** esetében egyedüli szerzőként gyakran az **-ik** alakot használta.

6.4. ARCHAIZMUSOK ÉS NEOLOGIZMUSOK

Az alakváltozatok több esetben archaizmus-neologizmus viszonyban vannak egymással. Egy-egy változó esetében nem is látszik egyéb megoszlás az archaikus alakok ritkasága és a neológ formák viszonylagos gyakorisága mellett. Bizonyos nyelvjárási jelenségek (a **-val/-vel** hasonulatlansága, a labialitás szerinti illeszkedetlen formák, a középzárt melléknévi modális-essivusi alakok stb.) minden bizonnyal egyszerre voltak területileg kötöttek és archaikusak. A korai nyomtatványok nyelvében több olyan jelenség megvan, amely a század má-

sodik felében már teljesen hiányzik. Ezek vagy igen erősen nyelvjárásiaknak ítélt jelenségek (mint pl. az *í-zés*), vagy archaizmusok.

A legszembeütőbb **a keletkezőben lévő ragok** közül a **-kor** alakváltozatainak a századon belüli megoszlása. Világosan látszik, hogy a névutói előzmények és egyéb szinonim alakok a század első felében jóval gyakoribbak. Az időbeli eloszlásból nem látszik, de ugyancsak nyelvjárási régiség lehetett **az illeszkedetlen multiplicativusi**, valamint **a középzárt melléknévi modalis-essivusi rag**.

6.5. SZTENDERD VÁLTOZATNAK TARTHATÓ-E A KORAI NYOMTATOTT ÍRÁSBELISÉG NYELVE?

Ebben a kérdésben határozottan a nem válasz mellett kell érvelnem. A szociolingvisztikai szemléletű munkák sztenderdfogalmának attribútumai közül az autonómia még nem teljesül. Az egyes változók értékeinek a kiválasztása már megkezdődött, továbbá bizonyos területeken már a kodifikáció is megindult (ortográfia, a grammatika bizonyos elemei, I. SZATHMÁRI 1968), azonban a megszilárdulásnak csak a kezdeti fázisáról lehet beszélni. A megszilárdulás eredményeképpen létrejött autonóm lektus már nem tűrné meg a bizonyos jelenségek esetén feltárt következtetlen sokszínűséget. Az autonómia feltételei megvannak: a nyomtatott írásbeliség olyan kommunikációs színtér, amely egy új közösséget is kovácsol, a könyvnyomtatással foglalkozó literátorok körét, akik felfigyelnek egymás nyelvhasználati különbségeire, és talán bizonyos esetekben már igyekeznek is azokat kiküszöbölni. Ám ez a folyamat még a kezdeti szakaszában tart.

A korai könyvnyomtatás nyelve inkább emlékeztet a koinésodás során létrejövő eleinte kevert, köztes nyelvváltozatot eredményező dialektusokra, az alábbi jelenségek gyakoriságán keresztül mégis kirajzolódnak azok a körvonalak, amelyek később a sztenderd nyomtatott írásbeliséget határozottan megkülönböztetik a többi nyelvváltozattól:

- az ősi jelek után inkább nyílt a véghangzó,
- a T/1. birtokos személyjel inkább zárt,
- a T/3. birtokos személyjel ugyan még inkább középzárt, de már gyakrabban mutat háromalakú illeszkedést,

- megjelenik az inessivusi és illativusi esetek következetes megkülönböztetésének az igénye, igaz, inkább még csak a ragvégi nazális elmaradásának túlkompenzálásában mutatkozik meg,
- a *-val/-vel* rag gyakrabban hasonul, geminálódik,
- a superessivusi rag gyakrabban mutat háromalakú, következetes illeszkedést,
- az elativusi, delativusi és ablativusi esetek ragjainak domináns alakjai a középzárta-
- az allativusi rag esetében is gyakoribb a labialitás szerinti illeszkedés,
- a temporalist kifejező elem már inkább a *-kor* rag,
- a multiplicativusi rag is gyakrabban illeszkedik,
- kiszorulnak a kisebb területekre jellemző nyelvjárási jelenségek (az *í*-zés, a ragvégi nazális megnyúlása).

Az átlagot tekintve tehát majd minden tekintetben a mai sztenderd írásbeliség normái láthatók, ám a következetes egység igénye még a távoli jövő alig felsejlő jelensége.

6.6. TUDATOS SZTENDERDIZÁCIÓ VAGY SPONTÁN SZTENDERDIZÁLÓDÁS?

A másik fő kérdésben már nehezebb az egyik vagy a másik álláspont mellett határozottan kiállni. A nyelvhasználat nagyfokú tudatosságához bizonyos szerzők esetében nem férhet kétség. Az olyan nyelvalakítók, mint Heltai már kiforrott nyelvi értékítéletek alapján akár a mások szövegeinek a kijavításától sem riadnak vissza. Mégis kevés a tudatossága ahhoz, hogy nagyobb arányban elterjedjenek a rá jellemző nyelvhasználati megoldások. A helyesírás-hangjelölés egységesítésében, következetes alkalmazásában elévülhetetlen érdemei vannak (vö. MOLNÁR 1963: 329–38), ám az inflexiós morfológiai alakjaiban nem felel meg az átlagnak, ezért e téren nem is hat. Ez a tényező a spontán sztenderdizálódás javára billenti a mérleget: nagyobb egységesítő ereje van a többekre jellemző nyelvhasználati megoldásoknak, mint a mégoly nagy teret kapó, ám elszigetelt idiolektális sajátosságoknak. Az egyéni törekvések legfeljebb akkor hatnak igazán nagy erővel, ha épp illeszkednek a kor nyelvi átlagához.

A válasz tehát az, hogy tudatos és spontán tényezők egyaránt irányítják ennek a nyelvvaltoztatnak a fejlődését. Ezek révén a nyomtatott írásbeliség kialakulásának útja a közveleges, köztes, koinészerű kevert állapottól a kiválasztódással lassan egységesülő, kodifikációs mun-

kálatok hatására egyre következetesebb állapotokon keresztül az autonóm lektussá válás irányába tart.

Irodalom

- AMMON, ULRICH 1988. Language – Variety/Standard Variety – Dialect. In AMMON–DITTMAR–MATTHEIER (eds.) 1988: Vol 1, 316–31.
- AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. (eds.) 1988. *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society./Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. Vol 1–2.* Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- BAILEY, CHARLES-JAMES 1973. *Variation and linguistic theory.* Center for Applied Linguistics, Arlington, VA.
- BÁRCZI GÉZA 1947. *Régi magyar nyelvjárások.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In Kniezsa I. (szerk.): *Általános nyelvészet – stilisztika – nyelvjárástörténet.* A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 301–24.
- D. BARTHA KATALIN 1964. *Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig.* Nyelvtudományi értekezések 42. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I/1. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből.* Nyelvtudományi értekezések 13. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOOIJ, GEERT 2000. Inflection and derivation. In Booij, G.–Lehmann, C.–Mugdan, J. (hrsg.): *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An international handbook on inflection and word-formation. Vol 1.* Walter de Gruyter, Berlin–New York. 360–369.
- CRYSTAL, DAVID 2003. *A nyelv enciklopédiája.* Osiris Kiadó, Budapest.

- DANEŠ, FRANTISEK 1988. Herausbildung und Reform von Standardsprachen. In AMMON–DITTMAR–MATTHEIER (eds.) 1988: Vol 2, 1506–16.
- DEME LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DENNISON, DAVID 1993. *English Historical Linguistics*. Longman, London.
- DEUMERT, ANA – VANDENBUSSCHE, WIM (eds.) 2003. *Germanic Standardizations*. Monash University–Vrije Universiteit Brussel–FWO Vlaanderen.
- FENNEL, BARBARA 2001. *A history of English. A sociolinguistic approach*. Blackwell, Oxford.
- FORGÁCS TAMÁS 1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. In Néprajz és Nyelvtudomány XXXV. 17–23.
- HEGEDŰS ATTILA 1986. Történeti szociolingvisztika? In MNy. LXXXII. 438–41.
- HERMAN JÓZSEF 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. In MNy. LXXVIII. 1–8.
- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS (szerk.) 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson* (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) Debrecen–Jyväskylä.
- HORVÁTH JÁNOS 1953. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JOSEPH, JOHN EARL 1987. *Eloquence and power: The rise of language standards and standard languages*. Frances Pinter, London.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In KISS (szerk.) 2001: 257–325.
- 2004. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK (szerk.) 2002: 165–72.
- KALCSÓ GYULA 2003. Inessivusi és illativusi funkciók és ragelőfordulások Tinódi Hoffgreff- és Heltai-féle kiadásaiban. In Hajdú M.–Keszler B. (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest. 136–139.
- 2004a. Kimutatható-e nyelvváltozatok keveredése Heltai nyelvében? In Guttmann M.–Molnár Z.–Szabó G. (szerk.): *Emberközpontúság a magyar nyelv kutatásában és oktatásában*. Szombathely. 91–95.
- 2004b. Az ő és korrelációs párijai Heltai Gáspár fabuláiban. (Társszerző: Bíró Ferenc.) In Alabán F. (szerk.): *Irodalmi és nyelvi interpretációk*. Besztercebánya. 145–152.
- 2005. A megszilárdulóban és a visszaszorulóban lévő névszóragok Tinódi Hoffgreff- és Heltai-féle kiadásában. In Zimányi Á. (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae*

- Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Linguistica Hungarica.* EKF Líceum Kiadó, Eger. 91–104.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In KIEFER (szerk.) 2000: 75–136.
- KESZLER BORBÁLA 2000. A toldalékmorféma-típusok elhatárolása: képzők, jelek, ragok. In Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 57–59.
- KIEFER FERENC (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2000. A ragozás. In KIEFER (szerk.) 2000: 569–618.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1988. Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszóragozásában. In KISS–SZÜTS (szerk.) 1988: 605–610.
- 1991a. A névszójelezés. In BENKŐ (főszerk.) 1991: 259–283.
- 1991b. A névszóragozás. In BENKŐ (főszerk.) 1991: 284–318.
- 1992a. A névszójelezés. In BENKŐ (főszerk.) 1992: 321–354.
- 1992b. A névszóragozás. In BENKŐ (főszerk.) 1992: 355–410.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998. Közveleg. In *Nyelvünkben – otthon.* Nap Kiadó, Dunaszerdahely. 13–6.
- LINN, ANDREW – MCLELLAND, NICOLA (eds.) 2002. *Standardization. Studies from the Germanic languages.* John Benjamins, Amsterdam–New York.
- MACLUHAN, MARSHALL 2001. *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte.* Trezor Kiadó, Budapest.
- MATTHEWS, PETER HUGOE 1989. *Morphology. An introduction to the theory of word-structure.* Cambridge University Press, New York.
- MCENERY, TONY – WILSON, ANDREW 2003. *Corpus Linguistics* (2nd ed.). Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MOLNÁR JÓZSEF 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- NEVALAINEN, TERTTU – RAUMOLIN-BRUNBERG, HELENA 2003. *Historical Sociolinguistics: Language Change in Tudor and Stuart England*. Longman Linguistics Library. Pearson Education, London.
- PAIS DEZSŐ 1954. A magyar irodalmi nyelv. In *A II. Országos Nyelvészkonferencia*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 83. Budapest. 125–156.
- PAJZS, JÚLIA 1990. Creating a Historical Dictionary of Hungarian with the Aid of Computer. In Magay, T.–Zigány, J. (eds.): *BUDALEX '88 Proceedings*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 559–63.
- PAJZS, JÚLIA–KISS, GABRIELLA 2001. An attempt to develop a lemmatiser for the Historical Corpus of Hungarian. In *Proceedings of CL 2001*. University of Lancaster.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REBRUS PÉTER 2000. Morfofonológiai jelenségek. In KIEFER 2000: 763–857.
- ROMAINE, SUZANNE 1982. *Socio-historical Linguistics. Its Status and Methodology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- 1988. Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology. In AMMON–DITTMAR–MATTHEIER (eds.) 1988: Vol 2, 1452–69.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In Uő. (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged. 57–84.
- SÁNDOR KLÁRA – KAMPIS GYÖRGY 2000. Nyelv és evolúció. In *Replika* 2000. június. 125–43.
- SÁROSI ZSÓFIA 1991. A névszótövek. In BENKŐ (főszerk.) 1991: 160–87.
- 1992. A névszótövek. In BENKŐ (főszerk.) 1992: 239–67.
- 2003. Morfématörténet. In KISS–PUSZTAI (szerk.) 2003: 129–172., 352–371., 610–617., 719–724., 800–803.
- T. SOMOGYI MAGDA 2000. *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- STUMP, GREGORY 1998. Inflection. In Spencer, A.–Zwicky, A. (eds.): *A Handbook of Morphology*. Blackwell Publishers, Malden, Mass. 13–43.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- 2001. *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései*. Kodolányi Füzetek 9. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- SZIRMAI MONIKA 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TRUDGILL, PETER 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- WARDHAUGH, RONALD 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. In *Magyar Nyelvjárások XXXVII. (Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára)*. 505–12.
- 2002. A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása. In HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK (szerk.) 2002:
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In BENKŐ L. (főszerk.) 1991: 442–460.

Egyéb források, segédeszközök

ARTFL (Trésor de la langue française). <http://humanities.uchicago.edu/orgs/ARTFL>
 A Historical Corpus of the Welsh Language.
<http://www.mml.cam.ac.uk/ling/research/welshcorpuseng.html>

Az OSzK állományában található művek hasonmás kiadásai.
http://www.oszk.hu/frame_hu.htm?hun/gyujt/kulongyu/kulongyu_index_hu.htm

Concordance. Text analysis programme. <http://www.concordancesoftware.co.uk>

ERMK – Elektronikus Régi Magyar Könyvtár. CD-ROM. Arcanum.

Font Creator Programme. <http://www.high-logic.com/fcp.html>

GOLDEN DÁNIEL – TÓTH TÜNDE – TURI LÁSZLÓ 1998. Virtuális örökkévalóság: Objektumok a digitális könyvtárban. In: Palimpszeszt 10. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/20.htm

Historical Sociolinguistics, Sociohistorical linguistics. Internet Journal.
<http://www.let.leidenuniv.nl/hsl%5Fshl>

Historical Sociolinguistics Network. <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison>

Hungarian Dictionary Corpus. <http://www.nytud.hu/hhc>

LABOV, WILLIAM 2003. Quantitative Reasoning in Linguistics.
<http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/Papers/QRL.pdf>

Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

The Helsinki Corpus of English Texts. <http://icame.uib.no>

Tycho Brahe Parsed Corpus of Historical Portuguese.
<http://www.ime.usp.br/~tycho/corpus/files/index.html>

Függelék

A KORPUSZ NYOMTATVÁNYAINAK ADATAI

R MNy- jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtat- vány jelle- ge	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpusz- ba bekerült rész- letek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szempontjából fontos tartózkodási helye
8.	¹ 527	Krakkó	világi próza	Sylvester János <i>Pveriliu(m) colloqviorvm</i>	teljes	ÉK	Ny-Dunántúl
13 .	¹ 533	Krakkó	bib- liafordítás	Komjáti Benedek <i>Az zenth Paal leueley magyar nyeluen</i>	-A6 v., P r.-P5 r., X v.-X6 r.	ÉK	
15 .	¹ 535	Krakkó	vallá- sos próza	Ozorai Imre <i>De Christo et eius ecclesia</i>	B r.-B4 v., O r.-O4 r., Ee7 v.-	K-Dunántúl	Alföld, ÉK
16 .	¹ 536	Bécs	bib- liafordítás	Pesti Gábor <i>Wij Testamentum magijar nijeluen</i>	címap v., A4 r.-B4 v., P6 v.-Q2 r., g8 r.- h3 r.	Pest	
17 .	¹ 536	Bécs	világi próza	Pesti Gábor <i>Esopus fabulaji</i>	-2 v., 10 r.-12 r., 24 v.-26 v.	Pest	
49 .	¹ 541	Sárvár- Újsziget	bib- liafordítás	Sylvester János <i>VY TESTAMENTU(M) mag(y)ar n(y)elwen(n)</i>	-B3 r., dd [recte: bb] r.-cc v., Xx4 r.-Zz r., %oz2 v.-%oz4 v.	ÉK	Ny-Dunántúl
63 .	¹ 540	Krakkó	ka- lendárium	Székely István <i>Calendarivm magyar nielwen</i>	-B6 v.	Székelyföld	ÉK
64 .	¹ 546	Krakkó	vallá- sos próza	Ozorai Imre <i>De Christo et eius ecclesia</i> (2. ki- ad.)	-C6 v., E2 v.-E5 r.	K-Dunántúl	Alföld, ÉK
74 .	¹ 548	Krakkó	bib- liafordítás	Székely István <i>SOLTAR könü</i>	+2 r.-+3 v., A r.-A3 r., R7 r.-S3 v., m4 v.- n2 r.	Székelyföld	ÉK

77 .	1 549	Krakkó	világi próza	Dévai Bíró Mátyás <i>Orthographia Vngarica</i>	–B3 r.	D-Alföld	ÉK, Ny-Dunántúl
78 .	1 549	Krakkó	vallás- sos próza	Dévai Bíró Mátyás <i>At tiz parantsolatnac [...] röviden valo mag(y)arázatt(y)a</i>	–A2 v., I2 r.–I3 r., O2 v.– O3 v.	D-Alföld	ÉK, Ny-Dunántúl
8 o.	1 550	Bécs	verses próza	Armbrust Kristóf <i>Gonoz azzonyembereknek erkechekroel vallo aenek</i>	teljes	szász (né- met)	
8 6.	1 550	Kolozsvár	vallás- sos próza	Heltai Gáspár <i>Catechismus minor</i>	–A4 r., B8 v.–C2 v., D5 r.–	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség
8 8a	1 550	Krakkó	vallás- sos próza	Batizi András <i>Kereztjeni tudomanrvl valo rö- vid könyveczke</i>	–A3 v., B7 r.–C2 r., D5 r.– D5 v.	ÉK	
9 o.	1 551	Kolozsvár	bib- liafordítás	több szerző <i>A BIBLIANAC első része</i>	–f2 v.	több szerző	
91 .	1 551	Kolozsvár	bib- liafordítás	ismeretlen <i>EVANGELIUMOC és epistolac</i>	–A5 r., O2 r.–O5 r., c2 v.–	ismeretlen	
92 .	1 551	Kolozsvár	bib- liafordítás	több szerző <i>A IESVS Sirah könyue magyar nyeluen</i>	–A5 v., B6 v.–C3 v., D4 r.– D8 r.	több szerző	
95 .	1 552	Kolozsvár	bib- liafordítás	több szerző <i>A BIBLIANAC negyedic része</i>	–C3 r.	több szerző	
96 .	1 552	Kolozsvár	bib- liafordítás	több szerző <i>A BÖLTS Salamon királnac könyuei</i>	–A6 r., C3 r.–D6 v.	több szerző	
9 8.	1 552	Kolozsvár	vallás- sos próza	Heltai Gáspár <i>A reszegsegnec és tobzodásnac veszedelmes vóltárol valo dialogus</i>	–A5 v., E6 v.–E7 v., M7 r.–	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség
10 o.	1 553	Kolozsvár	vallás- sos próza	Heltai Gáspár <i>Catechismus</i>	–A3 v., C r.–C3 v., C8 v.– D r., D8 r.–E r.	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség
10 1.	1 553	Kolozsvár	vallás- sos próza	Heltai Gáspár <i>A keresztjeni tudomannac fondamentoma</i>	teljes	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség
10 2.	1 553	Kolozsvár	vallás- sos próza	Heltai Gáspár <i>Vigasztalo könyvetske kereszttyeni intessel es tanitással</i>	–A3 v., F r.–F3 r., R2 r.–	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség

10 8.	1 555	Kolozsvár	gradu- álé	több szerző <i>Hoffgreff-énekeskönyv</i>	H3 r., I4 r., M r., O3 r., R r., S2 r., V3 r., Z2 r., a4 v., e r., g r., h2 r., m3 r., q3 r., s4 v., t3 r., y r. z v., Aa2 r., Bb3 r., Cc3 r., Ff r., Hh3 r.	több szerző	
10 9.	1 554	Kolozsvár	verses próza	Tinódi Sebestyén <i>Cronica</i>	-aa4 r., A r.-A v., S3 r.-T2 r., Q r.-	D-Dunántúl	ÉK
12 5.	1 555	Kolozsvár	vallá- sos próza	Batizi András <i>Catechismus az az, a keresztyeni tudomannac reuidenten valo tanusaga</i>	címlap, A3 r.-A5 r., L4 r.- L6 v.	ÉK	
14 4.	1 558	Bécs	drá- ma	Bornemisza Péter <i>Tragoedia magyar nyelvű az Sophocles Electraiból</i>	címlap, A2 r.-A3 v., D4 v.- D6 v., H3 r.-H5 r.	ÉK	Felvidék
15 1.	1 558	Óvár	pré- dikációk	Huszár Gál <i>Az Vr Iesus Christusnac szent vachoraiarol</i>	címlap, a3 r.-a3 v., e v.-e2 r., g r.-g v.	ÉK	Felvidék
15 4.	1 559	Kolozsvár	vallá- sos próza	Heltai Gáspár <i>Agenda, az az szentegyhazi chelekedetec</i>	-b3 r., A r.-A v.	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség
15 5.	1 559	Kolozsvár	vallá- sos próza	Méliusz Juhász Péter <i>Az urnac vaczoraiarol valo közenséges keresztyéni vallás</i>	-A6 r.	K-Dunántúl	Alföld
15 6.	1 559	Krakkó	világi próza	Székely István <i>Chronica ez vilagnac yeles dolgairol</i>	címlap, a2 v.-a3 r., a4 v., A r.-A3 v., A4 v.- B r., f3 r.-g2 r., Hh2 v.-Hh4 r., Ii2 v.-Ii3 r., Ii4 r.-Kk v., Kk2 r.- Kk2 v.	Székelyföld	ÉK

15 8.	1 559	Óvár	drá- ma	Sztárai Mihály <i>Comoedia lepidissima</i>	címlap, A2 r.–A3 v., C r.–C2 v., D6 v.–D7 v.	D-Dunántúl	Felvidék, ÉK
16 o.	1 560	ismeret- len (Kassa?)	gradu- álé	több szerző <i>Isteni dicséreték és psalmusok</i>	A2 r.–A4 v., P r.–P3 v., c2 r.–c4 v.	több szerző	
16 2.	1 560	Kolozsvár	bib- liafordítás	több szerző <i>SOLTAR</i>	A r.–A6 v., S5 v.–T4 r., b7 v.–c4 v.	több szerző	
16 4.	1 561	Bécs	vallá- sos próza	Draskovich György <i>Igen zep kenyw az kezenseges igaz kereztyen hytnek regysege es igassaga mellett</i>	címlap, B r.–B2 v., K r.– K3 r., P4 r.–P6 r.	D-Dunántúl	
16 9.	1 561	Debrecen	pré- dikációk	Méliusz Juhász Péter <i>A Christus közbe iarasarol valo predicacioc</i>	–A2 v., C3 v.–C4 v., G4 r.– G4 v.	K-Dunántúl	Alföld
17 1.	1 561	Debrecen	pré- dikációk	Méliusz Juhász Péter <i>A Szent Pal apostal levelenec [...]</i> <i>predicacio szerent valo</i> <i>magyarazattya</i>	–A3 v., L r.–L4 r., V3 r.– V5 v.	K-Dunántúl	Alföld
17 3.	1 562	Bécs	vallá- sos próza	Telegdi Miklós <i>Az keresztyensegnek fondamentomirol valo röuid keonywechke</i>	címlap, A2 r.–A4 r., C5 r.– C7 r., G2 v.–	Alföld	
18 1.	1 562	Debrecen	vallá- sos próza	Méliusz Juhász Péter <i>Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinac [...] meg hamissitási</i>	címlap, 137–140., 143., 150–	K-Dunántúl	Alföld
18 6.	1 562	Kolozsvár	bib- liafordítás	több szerző <i>A JESVS Christusnac wy testamentoma</i>	–D r.	több szerző	
19 2.	1 563	Debrecen	vallá- sos próza	Károlyi Gáspár <i>Keet könyö</i>	–A3 v., E2 v.–E3 r., az utol- só öt oldal	ÉK	
19 4.	1 563	Debrecen	pré- dikációk	Méliusz Juhász Péter <i>Magiar praedikatioc</i>	–B3 v., Oo3 v.–Pp3 r., Dddd3 v.–	K-Dunántúl	Alföld

2 05.	1 565	Debrecen	bib- liafordítás	Méliusz Juhász Péter <i>Az két Samvel könyveinek es az ket Kirali könyveknek [...] igazan valo forditasa magyar nielure</i>	-A2 r., Gg3 v.-Hh r., Qq6 r.-	K-Dunántúl	Alföld
2 07.	1 565	Debrecen	tör- vénykönyv	Weres Balázs <i>Magyar decretvm</i>	-A4 v., P v.- P4 v., Dd4 v.-	Alföld	
2 08.	1 565	Kolozsvár	bib- liafordítás	több szerző <i>BIBLIANAC második része</i>	-(6 v., A r.-A v., H5 r.-I3 r., Xx8 v.-	több szerző	
21 3.	1 565	Várad	bib- liafordítás	Méliusz Juhász Péter <i>A SZENT Iob könyvenek [...]igazán valo forditása</i>	-(3 r., Y2 v.-Y4 r., Cc2 r.- Cc4 r.	K-Dunántúl	Alföld
21 8.	1 566	Kolozsvár	bib- liafordítás	ismeretlen <i>Evangéliumok és epistolák</i>	L6 v.-L8 v., M5 r.-M7 v., O9 r.-O10 v., R7 r.-R8 v.	ismeretlen	
21 9.	1 566	Kolozsvár	világi próza	Heltai Gáspár <i>Szaz fabvla</i>	-A6 r., M3 v.-N r., még öt oldalnyi részlet a mű harmadik harmadából	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség
22 0.	1 566	Kolozsvár	vallá- sos próza	ismeretlen <i>A KERESZTYENI egyenességne cickeli</i>	teljes	ismeretlen	
22 2.	1 566	Várad	gradu- álé	több szerző <i>A KERESZTYENI gyülekezetben valo isteni diczeretek</i>	-A3 v., N v.-N2 v., Z r.- Z2 v.	több szerző	
22 9.	1 567	Debrecen	vallá- sos próza	Méliusz Juhász Péter <i>A Debreczembe öszve gyült ke- resztien praedikatoroknac igaz es szent irás szerint valo vallásoc</i>	-(2 v., C r.-C v., E2 r.-E3 v.	K-Dunántúl	Alföld
23 3.	1 567	Gyulafehá- rvár	vallá- sos próza	Dávid Ferenc <i>Rövid vtmutatas az Istenne igeienc igaz értelmere</i>	-A2 v., E4 r.-E4 v., R2 r.-	Kolozsvár, Mezőség	

24 3.	1 568	Gyulafehárvár	vallásos próza	Basilius István <i>Egynehani kerdesec a keresztieni igaz hitről</i>	címlap,)(3 r.–)(4 r., F4 v.–G2 r., O2 r.–O3 r.	Kolozsvár, Mezőség	
24 6.	1 568	Gyulafehárvár	vallásos próza	Császmái István <i>Thordai Sandor Andras irasara valo felelet</i>	címlap, A2 r.–A2 v., C v.–C2 v., D3 v.–	Kolozsvár, Mezőség	
25 9.	1 568	Várad	prédikációk	Méliusz Juhász Péter <i>Az Szent Ianosnac több ielenesnac [...] magyarazasa prédikatioc szerint</i>	–)(6 v., S2 v.–T3 r., Aaaa3 v.–Bbbb3 v.	K-Dunántúl	Alföld
26 0.	1 569	Abrudbánya	dráma	ismeretlen <i>COMOEDIA Balassi Mennihart arultatasarol</i>	–Bevezető2 r., B3 v.–B4 v., E3 r.–E4 r.	ismeretlen	
26 4.	1 569	Debrecen	graduálé	több szerző <i>ENEKES könyv</i>	–A3 r., q2 r.–q3 r., e2 v.–e4 r.	több szerző	
26 9.	1 569	Gyulafehárvár	prédikációk	Dávid Ferenc <i>Első része az Szent Irasnac külön külön reszeyből vöt predicaciocnac</i>	címlap, A r.–A3 v., Q v.–Q3 v., I3 v.–I6 r.	Kolozsvár, Mezőség	
2 80.	1 570	Debrecen	verses próza	Méliusz Juhász Péter <i>Igaz Szent Irasbol ki szedettet enek</i>	–A3 r., B4 r.–B4 v., D4 r.–	K-Dunántúl	Alföld
2 84.	1 570	Kolozsvár	vallásos próza	Dávid Ferenc <i>Könyvetske az igaz kerestyéni keresztiségről</i>	címlap, B r.–B3 r., N4 r.–N8 r., V3 v.–V6 v.	Kolozsvár, Mezőség	
2 88.	1 570	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Hálo</i>	–A5 r., N8 v.–O2 v., Z4 r.–	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
2 89.	1 570	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Imádságok a hét napjaira</i>	a mű első harmadából mintegy négy oldalnyi részlet, E r.–E v., K3 v.–K5 r.	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
29 0.	1 570	Kolozsvár	verses próza	Majssai Benedek <i>Ket enec</i>	teljes	ismeretlen	

29 4.	1 571	Bécs	ka- lendárium	Egyeduti Gergely <i>KALENDARIVM</i>	D2 v., D4 v.–D5 r., E6 r.– E6 v., F6 v.–F7 v.	ismeretlen	
29 5.	1 571	Debrecen	verses próza	Bornemisza Péter <i>Cantio de szent Ianos latasarol</i>	teljes	ÉK	Felvidék
29 6.	1 571	Debrecen	verses próza	Erdéli Máté <i>Az zent Ianos Baptistanak feie vetelereul valo szep enek</i>	teljes	ismeretlen	
29 7.	1 571	Debrecen	verses próza	Göröcsöni Ambrus <i>Mátyás király históriája</i>	A r., A3 r.– A3 v., G3 r.–G4 r., M r.–M2 r.	ismeretlen	
29 9.	1 571	Debrecen	verses próza	Küküllei Névtelen <i>Historia Abigail</i>	teljes	ismeretlen	
3 03.	1 571	Debrecen	verses próza	Torkos János <i>Historia regis Absolon filij David</i>	–A v., B r.– B v., B4 r.–B4 v.	ismeretlen	
3 04/1.	1 571	Kolozsvár	vallá- sos próza	Dávid Ferenc <i>Az egy ö magatol valo felséges Istenről es az ö igaz Fiarol</i>	–a4 r., N v.–N3 r., Mm v.– Mm2 v.	Kolozsvár, Mezőség	
3 04/2.	1 571	Kolozsvár	vallá- sos próza	Dávid Ferenc <i>Az egy Attya Istenec, es az ö aldot szent fianac, az Iesus Christusnac istenségekről igaz vallastétel</i>	–(:)3 v., Aaa4 r.–Bbb v., Hhh2 r.–	Kolozsvár, Mezőség	
3 07.	1 571	Kolozsvár	tör- vénykönyv	Weres Balázs <i>Decretum</i>	–a1 r., h5 r.–h7 v., x4 r.–	Alföld	Kolozsvár, Mezőség
3 08a	1 572	Bécs	vallá- sos próza	ismeretlen <i>Imatsagos könuechke</i>	A4 r., A5 v.–A7 r., C r.–C2 v., D2 v.–D4 v.	ismeretlen	
3 08b	1 572	Bécs	vallá- sos próza	ismeretlen <i>Fons vitae, az életnek kútfeje</i>	E3 r.–E5 r., N r.–N4 v., X3 v.–X4 v.	ismeretlen	
31 1.	1 572	Debrecen	verses próza	Alistáli Márton (?) <i>Az vitez Tvri Görgji halalarol</i>	–A v., A4 r.–A4 v., B2 r.–	ismeretlen	

31 5.	1 572	Kolozsvár	ka- lendarium	ismeretlen <i>Practic[a]</i>	címlap, A2 v.–A5 r., további két oldalnyi részlet a mű második feléből	ismeretlen	
31 9.	1 573	Alsólindv a	vallá- sos próza	Kulcsár György <i>Az halálra való keszöletről rövid tanosság</i>	címlap, A4 r.–A5 r., D4 v.– D7 r., I2 r.–	Ny- Dunántúl	
32 0.	1 573	Alsólindv a	vallá- sos próza	Kulcsár György <i>Az ördögnek a penitencia tarto bűnössel való vetekedéséről</i>	–A4 r., C7 v.–C8 v., F6 v.–	Ny- Dunántúl	
32 2.	1 573	Bécs	világi próza	ismeretlen <i>PONCIANVS historiaia</i>	–A3 r., K r.–K2 v., O r.– O2 v.	ismeretlen	
32 4.	1 573	Kolozsvár	verses próza	ismeretlen <i>NAGY Sandornac historiaia</i>	B3 r.–B5 v., I3 r.–I6 r., T r.–T4 r.	ismeretlen	
32 6.	1 573	Kolozsvár	verses próza	Temesvári István <i>Historiás enec az ieles győzedelemről [...] a Kenyér Mezőien</i>	–címlap v., B r.–B2 r., C v.– C2 v.	Alföld	
32 8.	1 573	Krakkó	vallá- sos próza	Szikszi Hellepeus Bálint <i>Catechismus</i>	A2 r.–A5 r., I2 v.–I6 r., V8 v.–X4 r.	ÉK	Alföld
33 4.	1 574	Alsólindv a	pré- dikációk	Kulcsár György <i>Postilla</i>	címlap r., (:)2 r.–A6 v., Q2 v.–Q7 v., Yyy5 r.–Yyy6 r., Yyy 7 v.–a4 r.	Ny- Dunántúl	
33 7b	1 574	Debrecen	vallá- sos próza	ismeretlen <i>Fons vitae. Az életnek kútfeje</i> (2. kiad.)	A2 r.–A4 r., C5 v.–C7 v., E8 r.–F v.	ismeretlen	
33 9.	1 574	Debrecen	verses próza	Ilosvai Selymes Péter <i>Historia Alexandri Magni</i>	címlap, A2 r.–A2 v., D4 r.– D4 v., G3 v.–G4 r.	ÉK	
34 0.	1 574	Debrecen	verses próza	Istvánfi Pál <i>Historia regis Volter</i>	–C2 r., C3 v.–	D-Dunántúl	

34 1.	1 574	Debrecen	verses próza	Kákonyi Péter <i>Historia Astiagis regis et Cyri potentissimi</i>	A2 r.–A2 v., B r.–B v., B2 v.–	D-Dunántúl	
34 2.	1 574	Debrecen	verses próza	Nagybáncsai Mátyás <i>Historia az vitez Hvniadi Ianos vaydanak</i>	–A2 v., B2 v.–B3 r., C v.–	felvidéki	
34 3.	1 574	Debrecen	verses próza	Palatics György–Sztárai Mihály <i>Igen szep enek es kenyerges; Igen szep diczeret</i>	teljes	ismeretlen	
34 4.	1 574	Debrecen	verses próza	Ráskai Gáspár <i>Egy szep historia az vitez Franciscorul es az ő felesegeről</i>	–A2 r., B r.–B v., C2 r.–	felvidéki	
34 5.	1 574	Debrecen	verses próza	Szegedi András <i>Historia az Iervsalem varasanak veszedelmeről</i>	–A2 v., C r.–C2 r., D3 v.–	ismeretlen	
34 6.	1 574	Debrecen	vallá- sos próza	Szikszaiz Hellopeus Bálint <i>Az egri kereztien ania zent eghaznak [...] tanusagara irattatot röuid catechismus</i>	–A2 v., F4 r.–F4 v., M2 r.–	ÉK	Alföld
34 8.	1 574	Debrecen	verses próza	Sztárai Mihály <i>Achab kyal hytetlensegerül</i>	–A2 r., B v.–B2 r., B4 v.– C v.	D-Dunántúl	
34 9.	1 574	Debrecen	verses próza	Valkai András <i>Az nagysagos Bank bannak historia</i>	teljes	ismeretlen	
35 o.	1 574	Debrecen	verses próza	Varsányi György <i>Egy szép historia az persei kiralrvl</i>	–A2 v., B r.–B v., B3 r.–	ismeretlen	

35 1.	1 574	Kolozsvár	verses próza	több szerző <i>CANCIONALE</i>	–címlap v., 1. A ij r., 2. E ij r., 3. A ij r., 4. F r., 5. A ij r., 6. D r., 7. F r., 8. H r., 9. I r., 10. K3 r., 11. L4 r., 12. N2 r., 13. P4 r., 14. R3 v., 15. T r., 16. T3 r., 17. Y3 r., 18. Z2 r., 19. A3 r., 20. A2 r., 21. F r., 22. M2 v.	több szerző	
35 3.	1 574	Komjáti	gradu álé	több szerző <i>A KERESZTYENI gywlekezetben valo isteni diczeretec es imadsagoc</i>	címlap v.– B4 r., x v.–z3 r., g r.–i r.	több szerző	
35 8.	1 575	Debrecen	vallá- sos próza	Károlyi Péter <i>Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről</i>	címlap, a B ív utolsó három oldala–C r., M2 r.–M3 r., V3 r.– V4 v.	Alföld	
35 9.	1 575	Debrecen	világi próza	Szegedi Lőrinc <i>Theophania, az az isteni meg ielenes</i>	–A3 r., C4 v.–D v., F4 r.–F4 v.	Alföld	
36 0.	1 575	Kolozsvár	világi próza	Heltai Gáspár <i>Chronica az magyaroknac dolgairol</i>	–6 v., 80 v.–81 v., 205 v.– 208 r.	szász (né- met)	Kolozsvár, Mezőség
36 2.	1 575	Sempte	pre- dikációk	Bornemisza Péter <i>Harmadic resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac</i>	)(2 r.–b2 r., zz2 v.–ccc3 r., 276 r.–291 r., 292 v.–298 v., 302 v.–	ÉK	Felvidék
36 7.	1 576	Debrecen	verses próza	Lévai Névtelen <i>Historia continens verissimam excidiū Troiani</i>	–A2 r., C3 r.–C4 r., F3 r.– F4 r.	ismeretlen	

8. ³⁶	¹ 576	Kolozsvár	verses próza	Valkai András <i>Genealogia historica regum Hungariae</i>	címlap, E r.–E2 r., G2 r.– G3 r., további két oldalnyi részlet a mű harmadik har- madából	ismeretlen	